



МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

104

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS OF MATICA SRPSKA FOR HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) часопис је носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници

Академик Славко ГАВРИЛОВИЋ (1970–2004)

Академик Милош БЛАГОЈЕВИЋ (2005–2012)

Проф. др Војин ДАБИЋ (2013–2017)

Др Петар В. КРЕСТИЋ (2018–)

Уреднички̑во

Др Габор АГОШТОН, Вашингтон, САД

Др Максим Јурјевич АНИСИМОВ, Москва, Русија

Др Ђорђе БУБАЛО, заменик главног и одговорног уредника, Београд

Др Росица Стефанова ГРАДЕВА, Софија, Бугарска

Др Иван ЛАКОВИЋ, Подгорица, Црна Гора

Др Александра НОВАКОВ, Нови Сад

Др Мира РАДОЈЕВИЋ, Београд

Др Срђан РУДИЋ, Београд

Др Александар ФОТИЋ, Београд

Др Ђура ХАРДИ, Нови Сад

Др Небојша С. ШУЛЕТИЋ, Београд

Секретар уреднички̑ва

Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник

Др Петар В. КРЕСТИЋ

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ

104
(2/2021)

НОВИ САД
2021

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ
ARTICLES and TREATISES

- | | |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Ђорђе Бубало
(НЕ)ПОЗНАТИ ПРЕПИС
ДУШАНОВА ЗАКОНИКА У
МУЗЕЈУ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ
ЦРКВЕ У БЕОГРАДУ | Ђорђе Bubalo
AN (UN)KNOWN COPY OF
DUŠAN'S CODE IN THE MUSEUM
OF THE SERBIAN ORTHODOX
CHURCH IN BELGRADE |
| 9–29 | |
| Жељко Малешевић
МОТИВИ ВЛАДИКЕ СИМЕОНА
ВРАТАЊЕ ЗА СКЛАПАЊЕ
МАРЧАНСКЕ УНИЈЕ | Željko Malešević
MOTIVES OF BISHOP SIMEON
VRATANJA FOR CONCLUDING
THE UNION OF MARČA |
| 31–49 | |
| Небојша С. Шулетић
ИМЕНОВАЊА ПЕЋКИХ
ПАТРИЈАРАХА (1691–1766) | Nebojša S. Šuletić
APPOINTMENTS OF THE SERBIAN
PATRIARCHS OF PEĆ (1691–1766) |
| 51–71 | |
| Станиша Војиновић
ПОЕЗИЈА УСТАВОБРАНИТЕЉСКОГ
ПЕРИОДА | Staniša Vojinović
POETRY OF THE CONSTITUTIONAL
PERIOD |
| 73–105 | |
| Љубомирка Кркљуш
ЈЕДАН ПОГЛЕД НА САВЕЗ
СРПСКЕ ВОЈВОДОВИНЕ И
ТРОЈЕДНЕ КРАЉЕВИНЕ
1848–1849. ГОДИНЕ | Ljubomirka Krkljuš
ONE VIEW OF THE ASSOCIATION
OF SERBIAN VOJVODOVINA AND
THE THRIUNE KINGDOM
IN 1848–1849 |
| 107–134 | |

Петар В. Крестић
ЕУГЕН ДУМЧА
ГРАДОНАЧЕЛНИК СЕНТАНДРЕЈЕ
И ДОБРОТВОР СРПСКОГ
ПРИВРЕДНОГ ДРУШТВА
„ПРИВРЕДНИК”
Petar V. Krestić
EUGEN DUMČA,
THE MAYOR OF SZENTENDRE
AND THE BENEFACTOR OF
THE SERBIAN BUSINESS
SOCIETY “PRIVREDNIK”
135–139

Соња Јерковић
РАЗВОЈ ВАЛУТНИХ ПРИЛИКА
У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ
(1884–1914)
Sonja Jerković
DEVELOPMENT OF CURRENCY
OPPORTUNITIES IN THE KINGDOM
OF SERBIA (1884–1914)
141–155

ГРАЂА и БЕЛЕШКЕ / MATERIALS and NOTES

Срђан Сивчев
„ШПАНСКА СМРТ” У ВЕЛИКОЈ
КИКИНДИ (1918–1920)
Последице прве
пандемије 20. века
Srđan Sivčev
“SPANISH FLU” IN VELIKA
KIKINDA (1918–1920)
The Affects of the First Pandemic
of 20th Century
157–164

ОСВРТИ / REVIEWS ESSAYS

Владимир Нимчевић
О СОМБОРСКОМ МОНДЕНСТВУ
(Stepanović, Milan, *Plemićke porodice u Somboru do kraja XVIII veka*. Gradska
biblioteka „Karlo Bijelicki” i Udruženje građana „Norma”, Sombor 2018, 275 стр.)
165–168

Владимир Нимчевић
ПАЛЕОГРАФСКИ АНАЛФАБЕТИЗАМ
(Степановић, Милан, *У њом Сомбору. Град у њризма сџолећа*.
Удружење грађана „Норма”, Градска библиотека „Карло Бијелички” и
Градски музеј, Сомбор 2020, 410 стр.)
169–171

Лела Марковић
ЈАСТРЕБОВ У СРПСКОЈ ФОЛКЛОРИСТИЦИ
(Иван Степанович Јастребов: *Обичаји и њесме Срба у Турској: у Призрену,
Пећу, Морави и Дебру*; Службени гласник; Удружење фолклориста Србије;
Косовско-метохијски одбор Матице српске, Београд – Нови Сад 2020; 673 стр.)
172–177

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Марко Гавриловић

ИЗ ВЕНЕЦИЈАНСКИХ РИЗНИЦА

(Небојша Порчић и Невен Исаиловић, *Документи средњовековних владара Србије и Босне у венецијанским збиркама*, Архив Србије, Београд 2019, 537 стр. + илустр.)
179–181

Нино Делић

ЗАВЕШТАЊЕ ЗАВИЧАЈУ

[Војин С. Дабих, *Мала Влашка (Parva Walachia): Прилози историји српског народа у Славонији од XVI до XVIII века*, Матица српска, Нови Сад 2020, 236 стр.]
182–184

Боривоје Милошевић

СВЈЕДОЧАНСТВА ИСТОРИЈСКОГ КОНТИНУИТЕТА

(*Извори за историју Српске православне цркве у Босни и Херцеговини*: зборник докумената, Удружење архивских радника Републике Српске, Архив Републике Српске и Архив Српске православне цркве, Бањалука–Београд 2020, 360 стр.)
185–187

Весна Живковић

МУСЛИМАНИ НА БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ

(Klejer, Natali i Gzavije Bugarel, *Muslimani Jugoistočne Evrope: Od imperija do balkanskih država*. Preveo Marko Božić. Akademska knjiga, Novi Sad 2020, 346 str.)
188–189

Радован Субић

ХАБЗБУРШКА БАЛКАНСКА ПОЛИТИКА НА РАЗМЕЂУ ВИЈЕКОВА

(Боро Бронза, *Аустрија и Западни Балкан 1788–1815*, Филозофски факултет, Бања Лука 2020, 237 стр.)
190–191

Предраг М. Вајагић

АПРИЛСКИ РАТ – ПРЕДАЈА БЕЗ ИСПАЉЕНОГ МЕТКА ИЛИ НЕ?

(Милош Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини: Пења армија Југословенске војске у рату 1941*, Институт за савремену историју, Београд 2020, 343 стр.)
192–194

Соња Јерковић

СТРАНИ СТРУЧЊАЦИ У ПРИВРЕДИ ЈУГОСЛАВИЈЕ

(Саша Илић, *Странци јаспарбајтери: страна стручна радна снага у привреди Југославије 1945–1950. године*, Архив Југославије, Београд 2020, 611 стр.)
195–197

Владимир М. Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
199–201

Владимир М. Николић
РЕГИСТАР / REGISTER
203–214

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY
215–224

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTION TO AUTHORS
225–230

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES and TREATISES

UDC 340.12(497.11)(091)
UDC 091(=163.41)*13*
https://doi.org/10.18485/ms_zmsi.2021.104.1
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

Проф. др ЂОРЂЕ БУБАЛО
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд, Србија
Е-адреса: djbubalo@f.bg.ac.rs

(НЕ)ПОЗНАТИ ПРЕПИС ДУШАНОВА ЗАКОНИКА
У МУЗЕЈУ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ
У БЕОГРАДУ*

САЖЕТАК: У раду се представља незапажени препис Душанова законодавства из средине XVIII века, што га је пронашао Тихомир Остојић у библиотеци манастира Хопово 1906. године прикупљајући грађу за своју студију о боравку Доситеја Обрадовића у том манастиру. То је кодекс од преко 500 листова, разнородне садржине, на чијем крају су преписани састави млађе редакције Душанова законодавства – Закон Константина Јустинијана и Душанов законик. Преписао га је хоповски јеромонах Спиридон Јовановић око 1750. године. Рукопис смо назвали Хоповски, због писара и места чувања до почетка Другог светског рата. Данас се налази у Музеју Српске православне цркве, у Збирци Радослава Грујића, под бројем 127. Поређењем са осталим рукописима млађе редакције Душанова законодавства установили смо да је непосредни предложак са којег је Спиридон Хоповац преписао текстове Душанова законодавства Сандићев (Стратимировићев) рукопис, настао око 1724. Хоповски препис не доноси садржински ништа ново, али је једини познати пример да текстови Душанова законодавства нису примарни или једини у рукопису. Друга особена одлика овог преписа јесте сразмерно велик удео народног говора и иновираних језичких облика.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Душанов законик, Закон Константина Јустинијана, манастир Хопово, Спиридон Јовановић, Сандићев препис Душанова законодавства, Тихомир Остојић, Музеј СПЦ

* Чланак садржи део резултата насталих на пројекту „Српско средњовековно друштво у писаним изворима” (бр. 177025), који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Састављајући 1959. године попис тада познатих преписа Душанова законика, Никола Радојчић, један од наших најбољих познавалаца тог правног споменика, могао их је набројати 24, не рачунајући Београдски (Руднички), изгорео у немачком бомбардовању Народне библиотеке у Београду. Тај попис, с основним подацима о рукописима, објављен је наредне године у оквиру уводне студије уз издање и превод Душанова законика.¹ Пошто се, на срећу, текст Душанова законика из изгорелог Београдског рукописа сачувао у препису Јанка Шафарика, од времена Радојчићева издања може се говорити о 25 познатих и доступних преписа. У наредних шест деценија тај се број прећутно усталио као коначан и безмало сви прегледи рукописне традиције Душанова законика наводе 25 преписа, насталих од краја XIV до средине XIX века.² Тек последњих година њима је с правом, и с неоправданим задоцњењем, прикључен румунски превод Душанова законика из 1776. године,³ иако познат, описиван и испитиван у румунској историографији готово читаво претходно столеће.⁴

Проучаваоцима Душанова законика вазда су распаљивали машту наговештаји постојања нових, непознатих преписа, али такви трагови нису до сада довели до нових открића – водили су или у погрешном смеру или ка већ познатим рукописима. Још је Новаковић, у издању Законика из 1898, навео податак за који ни сам није знао откуда му, да је наводно 1853. у скривници манастира Тавна код Бијелине виђен примерак Законика.⁵ Вођен тим трагом, Александар Соловјев два пута је походио манастир, 1927. и 1948, али није нашао ништа осим уверавања да су Турци до темеља спалили Тавну 1875. и да у манастиру не постоји скривница.⁶ У приказу Новаковићева издања Законика из 1898, Тихомир Ђорђевић пренео је усмено саопштење проте Стевана Димитријевића да је у Библиотеци Св. Синода у Санкт Петербургу видео рукопис Законика.⁷ Соловјев је следио и тај траг, али је од

¹ *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, прир. Н. Радојчић, Београд 1960, 14–24.

² Наводим само неколико најутицајнијих публикација: М. Бартош, „Зборник рукописа Законика цара Стефана Душана (1349. и 1354. године). Уводне напомене”, *Законик цара Стефана Душана*, књ. I, *Сѣрушки и Аџонски рукопис*, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права IV, Београд 1975, 2, 10–15; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права VI, Београд 1980, 37–99 (из неког разлога није навео Карловачки рукопис, иако на почетку излагања говори о 25 преписа); *Душанов законик*, прир. Б. Марковић, Стара српска књижевност у 24 књиге, Београд 1986, 101–108; Г. Радојчић-Костић, *Библиографија о законодавству цара Стефана Душана*, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права XII, Београд 2006, 13–22.

³ Прва о њему доноси податке Биљана Марковић 2007. године (*Јустинијанов закон. Средњовековна византијско-српска правна компилација*, прир. Б. Марковић, Одељење друштвених наука САНУ, Извори српског права XV, Београд 2007, 7, 47 нап. 36). Упор. и попис рукописа Душанова законика у моме издању: *Душанов законик*, прир. Ђ. Бубало, Београд 2010, 25–63.

⁴ Ливију Темпеа продао га је 24. октобра 1905. Библиотеци Румунске академије, а први је о рукопису писао Јон Перец 1928. године (I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român*, II–2, București 1928, 14–28).

⁵ *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354*, прир. Ст. Новаковић, Београд 1898, LXXXVII.

⁶ А. Соловјев, *Законик*, 101.

⁷ Т. Ђорђевић, „Приказ Законика Ст. Душана од Стојана Новаковића”, *Босанска вила*, 23–24 (1899) 359.

петербуршког професора Владимира Николајевича Бенешевича добио уверавања да је реч о рукопису Синтагме Матије Властара.⁸

Никола Радојчић саопштио је 1960. податак из једног писма упућеног Алекси Ивићу 1935. о рукопису Душанова законика који се налазио у оставштини књижевника Светислава Вуловића, питајући се: „Где је тај рукопис?”⁹ Није ни слутио да је реч о Карловачком рукопису из 1764, који је управо он представио научној јавности 1951,¹⁰ након што га је Народна библиотека Србије откупила од Српске књижевне задруге.¹¹ Загонетку Вуловићевог рукописа успео је да разреши Боривоје Маринковић, готово пола столећа доцније.¹² Он је пронашао податке неопходне за поистовећивање Вуловићевог и Карловачког рукописа у писму Вуловића Илариону Руварцу, написаном почетком 1888. године, а објављеном у *Бранковом колу* још 1909.¹³ Тим писмом власник је обавестио Руварца о старој књизи коју је набавио и описао ју је с појединоста које не остављају места сумњи да је реч управо о Карловачком рукопису.¹⁴ У литератури, разуме се, има још путоказа ка наводно непознатим рукописима, које овде нећу посебно наводити,¹⁵ али све их обједињују, и поред тога што до сада нису довели до нових открића, охрабрујуће речи Николе Радојчића, „да у тами заборавача почива још рукописа Законика” и да се „на списак рукописа Душанова законодавства не сме стављати завршна тачка”.¹⁶

И заиста, сада можемо рећи да је његов оптимизам био оправдан. Заправо, потрага за новим преписима било ког састава старе писмености или откривање потпуно непознатих дела не сме почивати само на магловитим

⁸ А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Скопље 1928, 36; Београд 1998², 344–345; В. Н. Бенешевич, „Два списка славянског перевода Синтагмы Матфея Властаря хранящиеся в СПб. Синодальной библиотеке”, *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук*, том VI, кн. 4 (1901) 150–174. Рукопис се данас чува у Руском државном историјском архиву: Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург, Синодальная библиотека, № 302 (V. Alexandrov, *The Syntagma of Matthew Blastares: The Destiny of a Byzantine Legal Code among the Orthodox Slavs and Romanians 14–17 Centuries*. Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Bd. 29, Frankfurt am Main 2012, 190).

⁹ Н. Радојчић, *Законик*, 24.

¹⁰ Н. Радојчић, „Карловачки рукопис Јустинијанова закона и Душанова законика”, *Годишњак Историјског друштва Војводине*, 1 (1951) 7–12.

¹¹ О рукопису вид.: Ђ. Бубало, „Историја и историографија рукописа”, *Законик цара Стефана Душана, књига IV, том I, Пајтријаршијски, Боржошких, Појиначки, Текелијин, Сандићев, Ковиљски, Београдски, Режевићки, Карловачки, Вршачки, Грбаљски, Бојишићев и Јајићев рукопис*, ур. К. Чавошки и Ђ. Бубало, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права IV, Београд 2015, 50–51.

¹² Б. Маринковић, *Скривени свет Владимира Ћоровића*, Билећа–Гацко 2006, 539–542.

¹³ Д. Руварац, „Писма Светислава Вуловића Ил. Руварцу”, *Бранково коло*, год. XV, св. 28 (1909) 445а.

¹⁴ Невоља је што је такво откриће саопштено тамо где би га мало ко очекивао – у публикацији о намераваним, необјављеним или уништеним радовима Владимира Ћоровића, за којег је познато да се, и поред свестраног научног интересовања, није посебно бавио Душановим законодавством. Из те перспективе посматрано, има неумољиве симболике у почетним речима наслова Маринковићеве књиге – „Скривени свет”.

¹⁵ Н. Радојчић, *Законик*, 24; А. Соловјев, *Законик*, 99–102; Б. Маринковић, *Скривени свет*, 543.

¹⁶ Н. Радојчић, *нав. месито*.

наговештајима и несигурним траговима, што се по чувењу или предању, без материјалних доказа, размењују међу стручњацима и лаицима. Неопходно је систематско истраживање рукописних збирки, од којих већина оних у којима се чува и српско рукописно наслеђе још није стручно и детаљно археографски описана, често имају само инвентаре или су описи сумарни, застарели и непотпуни. Штавише, и у случајевима када располажемо информативним средствима о рукописним збиркама, нису тако ретке омашке, погрешне атрибуције и идентификације.¹⁷

Године 2017, после деценија рада и одлагања, објављен је први том археографског описа збирке рукописа Радослава Грујића, која се чува у Музеју Српске православне цркве у Београду.¹⁸ Пажљиво прегледајући садржину појединих рукописа, према оригиналним насловима састава, пажњу ми је привукао зборник веома разноврсне садржине, заведен у збирци под бројем 127, написан на преко хиљаду страна средином XVIII века. На самом крају кодекса, на листовима 526–548, преписана су два састава чији су наслови одговарали онима који чине млађу редакцију Душанова законодавства – Закон Константина Јустинијана и Душанов законик.¹⁹ Љубазним посредовањем господина Мирослава Лазића, археографа у Одељењу за археографију Народне библиотеке Србије, и предусретљивошћу и разумевањем ђакона Владимира Радовановића, управника Музеја Српске православне цркве, добио сам прилику да прегледам рукопис и уверим се да је заиста реч о препису млађе редакције Душанова законодавства. Сада можемо са сигурношћу говорити о 27 познатих преписа Душанова законика, а можемо му без тешкоћа наденути и име – ХОПОВСКИ – јер га је, како сведоче записи писара и читалаца, преписао један хоповски пострижник и у манастиру Хопово чувао се најкасније до 1941. године.

Овај препис не помиње се нигде у обимној литератури о Душанову законодавном раду, нема га ни у једном попису преписа Душанова законика,²⁰ а судећи према подацима у публикованом опису Грујићеве збирке, о рукопису у којем је преписан нема ни литературе. Све то навело ме је на помисао да је реч о потпуно непознатом рукопису и препису Душанова законодавства. Међутим, већ после првих корака у потрази за литературом о писару и месту чувања рукописа и о делима која су у њему преписана²¹ постало је јасно да је лаконска тврдња из описа рукописа – „Литературе нема” – далеко од истине. Штавише, показало се да ни препис Душанова законика у њему није

¹⁷ Из свога искуства могу навести пример погрешне идентификације рукописа бр. 1 из збирке саборне цркве Св. Николе у Вршцу, који је забележен међу преписима Скраћене синтагме Матије Властара у незастаривом и много коришћеном приручнику Димитрија Богдановића, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII век)*, САНУ, Београд 1982, бр. 1430. Љубазношћу проте Огњена Вељанчића, старешине храма, добио сам рукопис на увид и уверио се да је реч о препису епитимијног номоканона, тзв. Псеудо-Зонаре.

¹⁸ В. Мошин, Љ. Васиљев, Д. Богдановић, М. Гроздановић-Пајић, *Рукописи Музеја Српске православне цркве: Збирка Радослава М. Грујића*, I-1, Београд 2017.

¹⁹ Исто, 193–197.

²⁰ Вид. нап. 2.

²¹ Да поменем само: извод из *Хроника* Ђорђа Бранковића, *Епистома* и *Пројекција* Дионисија Новаковића, *Кайихизис* Василија Крижановског, одломци из историје Цезара Баронија, *Ајофшејмајша* Бењаша Буднија, *Езопове басне*, одломци из *Трагокомедије* Мануила Козачинског, привилегије Српске цркве у Хабзбуршкој монархији, српски Хронограф итд.

био остао незапажен. Стога се може рећи да рукопис бр. 127 Грујићеве збирке ипак није почивао у тами заборава, како се начелно био изразио Никола Радојчић, него је чудним стицајем околности све до данашњих дана измицао пажњи проучавалаца Душанова законодавства. Из те перспективе посматрано – сада је поново откривен!

Према мојим сазнањима, рукопис је у манастиру Хопово пронашао Тихомир Остојић 1906. године, прикупљајући грађу за студију о манастирским годинама Доситеја Обрадовића,²² и први га је и једини детаљно проучио. Остојић је настојао да, у мери у којој су то допуштали извори, пренесе читаоцу атмосферу у манастиру Хопово почетком друге половине XVIII века, свакодневицу манастирског живота и збивања која су је реметила. Нарочито се старао да проучи Доситејево духовно sazревање у манастиру, кроз утицаје игумана и братије, као и књига које су му у манастирској библиотеци биле доступне. Ти ће се утицаји одразити на његово потоње деловање и стваралаштво, те је Остојић покушао да утврди којим је делима Доситеј напајао своју жеђ за знањем. Из извештаја о визитацији манастира 1753. године могао је с великом вероватноћом реконструисати фондове манастирске и личних монашких библиотека, тј. оно што је Доситеју било на располагању за читање, а са сигурношћу је могао утврдити бар део литературе која је кроз његове руке прошла на основу Доситејевих сећања и његових записа на самим књигама. Управо ово последње дало је Остојићу повода да се детаљно позабави зборником у којем је било преписано и Душаново законодавство, јер је на подставном листу предње корице Доситеј оставио белешку: читих[ъ] овъ книгъ азъ грешнѣи дѣаконъ ва мѣсець н(о)ембръ 1759 лето Б(о)гъ да подмиае писавшаго ю и мене недостоннаго.²³ Пошто је у истраживањима користио богату архивску грађу из хоповског архива, Остојић је успео, поређењем графије рукописа и манастирских протокола, да идентификује писара – хоповског јеромонаха Спиридона Јовановића – и задужи нас сразмерним богатством биографских података о њему, о чему ће доцније бити више речи.

Остојић је своју обимну студију објавио 1907. г. у издању Матице српске. У поглављу о Доситејевој лектири он је у појединостима описао садржину *Спиридонова зборника*, како га је именовао, што је остао његов уобичајен назив у литератури.²⁴ На крају описа саопштени су и подаци о Душанову законодавству: „На крају *Зборника* уписао је Спиридон Законик цара Јустинијана и цара Душана. Текст овог преписа се слаже са млађим рукописима ових закона којих је репрезентант т. зв. Софиски препис”. У напомени се позива на издања Новаковића из 1898. и Флоринскога из 1888, а потом даје кратка запажања о сличностима и разликама у обиму и структури у односу на Софијски и указује на куриозитет Спиридонова преписа који је средњовековни појам *себар*, разумео као *серб*, тј. Србин.²⁵ Из овога кратког осврта

²² Оставио је датирани потпис на предњој страни листа 509.

²³ *Збирка Радослава М. Грујића*, 196. Запис је први издао Љ. Стојановић, *Сѣтари српски записи и напѣиси*, II, Београд 1903, бр. 3150.

²⁴ Т. Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову. Сѣудија из кулѣурне и књижевне истѣорѣје*, Књиге Матице српске бр. 19 и 20, Нови Сад 1907, 2002², 359–366; записе на рукопису издао је на стр. 377, укључујући и онај Доситејев (вид. претходну нап.).

²⁵ Исто, 366 нап. 51.

види се да је Остојић недвосмислено препознао текст млађе редакције Душанова законодавства и није оставио места сумњи да се ради о новом препису.²⁶

Остојић је дао да се преведе на немачки скраћена верзија његовог дела о Доситеју, на Јагићев подстицај пријавио ју је као докторску дисертацију, одбранио на Бечком универзитету исте године, а објавио 1909. у Јагићеву *Архиву за словенску филологију*. И у тој скраћеној верзији оставио је места за детаљан опис *Ћиридонова зборника* и откриће преписа Душанова законодавства: „Am Ende der Handschrift ist das Gesetzbuch des Kaisers Justinian und des Zaren Dušan eingetragen. Der Text dieser Abschrift stimmt mit den jüngeren Handschriften dieses Kodex überein, deren Repräsentant die sog. Sofiaer Abschrift ist”.²⁷

Међу проучаваоцима Душанова законодавства ове вести прошле су незапажено, а тако је било и с новинском цртицом која је 1954. у раздобљу када је због обележавања шесте стогодишњице доношења Законака цара Душана било повећано интересовање за њега, објављена у дневном листу Политика.²⁸ У непотписаном тексту, из пера Ђорђа Сп. Радојичића, објављеном као одговор на питање „Кад је Доситеј имао прилике да се упозна с

²⁶ Очекивало би се да је Остојић о своме открићу обавестио Стојана Новаковића, обраћајући му се писмима поводом својих истраживања у хоповској библиотеци и писања студије о Доситеју. У писму писаном 28. априла/8. маја 1906. „недељу дана пошто је „поднео Матици повећи рад којему је натпис ‘Доситеј Обрадовић у Хопову’”, Остојић се распитује о манастирским уставима којима су регулисани организација и литургијски живот фрушкогорских манастира пре доношења *Монашких љавила* митрополита Вићентија Јовановића 1733 (Државни архив Србије, СН 1909; Новаковићев одговор, 3. маја 1906: Р. Димитријевић, „Писма Стојана Новаковића Тихомиру Остојићу”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* (ПКЈИФ), 41, св. 3–4 (1975) 240–241 бр. 9). Писмо писано 22. августа/4. септембра 1906. још је занимљивије јер њиме, поред осталог, Остојић обавештава Новаковића о неким својим открићима у хоповској библиотеци – рукописним песмарицама, Доситејевој *Буквици* и *Траеодокедији* Мануила Козачинског. За ово последње вели: „Нашао сам рукопис оригиналнога текста, само је рђав и искварен”. О *Ћиридонову зборнику*, у којем су преписани и изводи из Козачинскове драме, нема ни речи, а камоли о препису Душанова законодавства (Државни архив Србије, СН 1910; Новаковићев одговор, 28. августа 1906: Р. Димитријевић, н. д., 242 бр. 12). Чудно је ово Остојићево ћутање, тим пре што је 1897. у време када је Новаковић увелико припремао критичко издање Душанова законика, овоме понудио рукописе Борђошких и Ковиљски и потом му послао њихове описе (Ст. Новаковић, *Законик*, LXXXV–LXXXVI № 19, 20). Можда није сматрао важним да 1906. године (осам година после објављивања критичког издања Законика) обавештава Новаковића о открићу још једног у низу представника млађе редакције Душанова законодавства, јер му је било познато да овај није превише марио за рукописе XVIII века. Штавише, Новаковић је, у одговору на својевремену Остојићеву понуду два непозната рукописа, навео да би послате описе рукописа „уврстио на своје место, а од текста ми не треба ништа” (Рукописно одељење Матице српске, бр. 2446, Београд, 24. септембар 1897).

²⁷ Т. Ostojić, „Dositheus Obradović’s Klosterjahre”, *Archiv für Slavische Philologie*, 30 (1909) 384–389. У српском преводу Страхиње Костића дело је објављено 1965: Т. Остојић, „Манастирске године Доситеја Обрадовића”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* (ЗМСКЈ), 13-1 (1965) 44–46.

²⁸ Зацело је остала непримећена јер је објављена у рубрици „Да ли знате?”, која је у то време штампана у Политикином *Догайку* и то тако што су у једном броју постављана питања, а у наредном давани одговори на њих. У Политици од среде, 10. фебруара 1954 (бр. 14737) као прво питање наведено је: „Кад је Доситеј имао прилике да се упозна с Душановим закоником?”, на страни 131 Политикиног *Догайка*, а у наредном броју (Политика, четвртак, 11. фебруар 1954, бр. 14738), на страни 135 *Догайка*, налази се одговор.

Душановим закоником?”, налази се и сумарни опис садржине *Спиридонова зборника*, према подацима што их доноси Остојић, и упозорење да је на његовом крају преписан Душанов законик.²⁹ И наредних година податак о Душанову законнику помиње се узгред, обично у радовима који су се бавили Спиридоном Јовановићем и његовим зборником или Доситејем Обрадовићем. Нема потребе све их наводити нити библиографски подаци које сам успео прикупити претендују на целокупност. Боривоје Маринковић у биографији Спиридона Јовановића, написаној за Лексикон писаца Југославије, на крају описа садржаја *Спиридонова зборника* наводи да се ту налазе и „два правна средњовековна споменика *Јустинијанов Кодекс* и *Душанов законик*.” Веровао је да *Спиридонов зборник* „данас није приступачан и познат”.³⁰ У *Историји српске књижевности класицизма и ѓрегромантизма*, објављеној исте године, Милорад Павић помиње да је Доситеј у Хопову читао зборник у коме се поред других дела налазио и Душанов законик.³¹ Лазар Чурчић у студији о Василију Крижановском (2002), чији је Катихизис преписан у *Спиридонову зборнику*, даје сумаран опис његове садржине, поменувши и Душанов законик.³² Боривоје Маринковић (2006), на истом месту на ком је решио загонтеку Вуловићева (Карловачког) рукописа, доноси, према Остојићу и Радојичићу, основне податке о Спиридонову препису Душанова законика, уз уверење да рукопис „данас није никоме [...] приступачан”.³³ Жарко Војновић (2018) у расправи о преписивачкој делатности у манастирима Карловачке митрополије у XVIII веку представљање *Спиридонова зборника*, према подацима које је био саопштио Остојић, завршава запажањем: „Зборник се окончава Јустинијановим и Душановим законцима”.³⁴

„По некој чудној случајности Спиридонов препис, који је прелиставао и читао млади Доситеј, не помиње се у науци кад се набрајају рукописи *Душановој законика*”,³⁵ исправно примећује Ђорђе Радојичић. Или, да се послужим речима Боривоја Маринковића, „Александар В. Соловјев није, зачудо, уочио један позни препис *Душановој законика* из средине XVIII столећа, који је, такође, промакао истраживачима старог српског права!”³⁶ Занимљи-

²⁹ О Радојичићевом ауторству вид. Б. Маринковић, Б. Гаврилов, „Додатак ‘Библиографији радова академика Ђорђа Сп. Радојичића’”, *Годишњак Филозофској факултету у Новом Саду* (Годишњак ФФНС), 14/2 (1971) 765, бр. 33. Текст је прештампан у књизи: Ђ. Сп. Радојичић, *Културно блао. Да ли знаише?*, прир. С. Томин, Нови Сад 2006, 113.

³⁰ В. Marinković, „Jovanović Spiridon”, *Leksikon pisaca Jugoslavije*, II, Novi Sad 1979, 623b. И у биографском огледу о Дионисију Новаковићу тврдио је да се рукопис налазио „својевремено у манастиру Хопову” (Б. Маринковић, „Скица за три портрета”, *Годишњак ФФНС*, 11/1 (1968), 227, 228).

³¹ М. Павић, *Историја српске књижевности класицизма и ѓрегромантизма : класицизам*, Београд 1979, 505. И у каснијим издањима: *Раћање нове српске књижевности : историја српске књижевности барока, класицизма и ѓрегромантизма*, Београд 1983; *Прегромантизам*, Историја српске књижевности 4, Београд 1991, 167.

³² Ј. Чурчић, „Трагови мало познатог професора новосадске Словенско-латинске школе Василија Крижановског”, *Свеске Маишце српске*, Серија књижевности и језика, 38 (10) (2002), 27–28 (= *Исходи и сйазе српских књија 18. века*, прир. Д. Грбић, Нови Сад 2006, 31–32).

³³ Б. Маринковић, *Скривени свей*, 537–538.

³⁴ Ж. Војновић, „Преписивачка делатност у манастирима Карловачке митрополије у 18. веку”, *Чийалишце*, 33 (2018) 59.

³⁵ Вид. нап. 28 и 29.

³⁶ Б. Маринковић, *Скривени свей*, 537.

во је да је чак и Никола Радојчић имао рукопис у рукама, али очигледно није тражио даље од извода из *Хроника Ђорђа Бранковића*, чији је предговор објавио управо према Спиридоновом препису.³⁷ Како то да је дуже од једног stoleћа овај препис измицао пажњи проучавалаца Душанова законодавства?

Један од разлога за такав превид може делом почивати на чињеници да се подаци о Спиридонову рукопису налазе поглавито у делима која се не баве историјом права, било да помињу Душанов законик или не, као у следећим примерима. Рецимо, у студијама Властимира Ерчића о Мануилу Козачинском, чији се фрагменти дела налазе у препису у *Спиридонову зборнику*,³⁸ или Владимира Вукашиновића о делима Дионисија Новаковића и Василија Крижановског.³⁹ Други разлог би се могао наћи у (погрешном) уверењу да је рукопис у време Другог светског рата уништен или бар да се није могло утврдити каква је била његова судбина. Међутим, још 1961. Александар Младеновић је, бавећи се графијом раних Доситејевих записа, идентификовао рукопис и саопштио податке о месту његова чувања и сигнатуру,⁴⁰ али и тај податак је већини истраживача који су се освртали на *Спиридонов зборник* промакао, тим извесније што су се, по правилу, ослањали на Остојићеву студију.⁴¹

За разлику од преписа Душанова законодавства у *Спиридонову зборнику*, о чему се ретко писало, о преписивачу Спиридону Јовановићу постоји сразмерно обиље изворних вести, а већину их је први саопштио управо Тихомир Остојић. Заправо, од свих познатих преписивача Душанова законика, поглавито оних из XVIII века, о Спиридону се највише зна. Рођен је у Београду 1719,⁴² а школу је изучавао код познатог београдског учитеља даскала Стефана, што се, још од Остојићеве студије, погрешно идентификује са Стефаном Стојковићем, архиепископским егзархом, од којег су остала два преписа Душанова законодавства – Ковиљски и Софијски.⁴³ Хоповски искушеник

³⁷ Н. Радојчић, „О Хроникама грофа Ђорђа Бранковића”, *ПКЛИФ*, 6 (1926) 13–15.

³⁸ В. Ерчић, *Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова Трагедокомедија*, Нови Сад – Београд 1980, 399 нап. 17, 414 нап. 233, 430–432; М. Радоњић, „Козачински Мануил/Емануил”, *Енциклопедија СНП*, <https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=6395> (приступљено 14. септембра 2021).

³⁹ Вукашиновић редовно наводи где се чува *Спиридонов зборник* и његову сигнатуру: В. Вукашиновић, „Новосадски богословски рукописи: Василије Крижановски и Дионисије Новаковић”, *Гласник: службени лист СЦП*, 10 (2006) 277–279 (прештампано у: *Католически ириручници*, прир. Д. Грбић, Р. Станковић, Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске, Књ. XVI, Нови Сад 2014, 146 нап. 14). Ту се, због штампарске грешке, даје погрешна сигнатура – 27 уместо 127. Тачни подаци у монографији *Српска барокна теологија: библијско и свештојачинско богословље у Карловачкој митрополији XVIII века*, Београд – Краљево – Нови Сад 2008, 150 нап. 213; и у издањима из 2010. и 2017.

⁴⁰ А. Младеновић, „Анализа граfiје првих рукописа (записа) Доситеја Обрадовића из манастира Хопова, Крке и Драговића”, *Годишњак ФФНС*, 6 (1961) 243, 246; исти, *Извештај о научноистраживачком раду*, на истом месту, 409.

⁴¹ Осим радова наведених у нап. 30–34, вид. М. Тишма, „Јовановић Спиридон”, *Српски биографски речник* (СБР), 4, Нови Сад 2009, 632–633; Ж. Војновић, *Српске манастирске библиотеке до краја XVIII века*, Панчево 2019, 2020², 124 нап. 297.

⁴² Приликом визитације фрушкогорских манастира 1753. забележено је да Спиридон има 34 године (Д. Руvaraц, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. год.*, Сремски Карловци 1903, 226), а приликом визитације 1771. 52 године. Исти, „Опис фрушкогорских манастира од 1771. године”, *Архив за историју Српске православне Митрополије карловачке*, год. III, св. 2 (1913), 104.

⁴³ Идентификација није могућа из више разлога: 1) Стефан Стојковић био је монах и имао чин синђела, а даскал Стефан био је световно лице; 2) у време када је Стефан учитељ

постао је 1735, постригао се на Божић 1738, а наредне године рукоположен је за јеромонаха.⁴⁴ Због блиских веза с епископом пакрачким Софронијем Јовановићем, такође хоповским пострижником, једно време током пете деценије XVIII века био је учитељ у Пакрацу и Осеку.⁴⁵ У време визитације фрушкогорских манастира јула 1753. поново је био у Хопову, добио је карактеристику, ретку за тадашње необразовано монаштво: „В писанији искусан, читати, појати и писати изрјадно знајет”. Због тога је постављен за типикара и магистра манастирског, с обавезом да води манастирске протоколе, да подучава братију и прњаворску децу читати и писати као и да подучава децу и слуге манастирске вери недељом, празницима, пре литургије и пре вечерње.⁴⁶ Будући да су наредне године Хоповци предњачили у отпору фрушкогорских манастира настојањима митрополита Павла Ненадовића да искорени „осопштину”, Спиридон је у тим збивањима одиграо запажену улогу.⁴⁷ Нема података о томе да је трпео последице након што је митрополит скршио отпор непослушних игумана, али рекло би се да није случајност што га у новембру налазимо у Пакрацу, на двору свога заштитника епископа Софронија Јовановића, са звањем „епископски служитељни ефимериј протонотаријус”.⁴⁸ Тада је добио од епископа руски штампани требник.⁴⁹ Изгледа да се вратио у Хопово тек после смрти епископа Софронија (25. децембра 1757), који је тестаментом наменио 100 форинти „Спиридону ефимерију”,⁵⁰ а не помиње се у записнику с манастирског сабора, одржаног 22. јула 1757. у присуству митрополита, на којем је за протоколисту манастирског именован јеромонах Василије Недељковић.⁵¹

Премда учен, радознао, високо писмен, добар познавалац теологије и тадашње науке и образованости, брижљив преписивач, Спиридон је био несталне, луталачке и неукротиве природе – „несташни Београђанин”, како

(мештер, даскал) у Београду, Стефан Стојковић је прво егзарх ваљевског владике, а потом и архиепископско-митрополитски егзарх; 3) крајем августа 1733. бележи се да је даскал Стефан имао осам ученика, а Стефан Стојковић тада се налазио у Карловцима итд. О даскалу Стефану вид. *Историја Београда*, књ. I, Београд 1974, 552–553, а о Стефану Стојковићу вид. Ђ. Бубало, „Историја и историографија рукописа”, *Законик цара Стефана Душана*, Књ. IV, Т. I, 31–33.

⁴⁴ Д. Руварац, *Ојис 1753*, 226; исти, *Ојис 1771*, 104; Т. Остојић, *Досијеј у Хојову*, 265.

⁴⁵ Д. Руварац, *Ојис 1753*, 232; Т. Остојић, *нав. месџо*. Упор. А. Кучековић, „Епископ Софроније Јовановић (1743–1757) и барокни културни модел у Пакрачко-славонској епархији”, *Три века Карловачке митрополије, 1713–2013*, Нови Сад 2014, 604.

⁴⁶ Д. Руварац, *Ојис 1753*, 55, 238.

⁴⁷ Т. Остојић, *Досијеј у Хојову*, 48–51, 54, 59.

⁴⁸ Ефимерије је био високорангирани дворски службеник на патријарашком и владичанским дворovima; био је лични капелан и саветник архијереја и старао се о дворском протоколу. Уз то, обављао је и дужност протонотара. Према томе, Спиридон је морао бити особа од нарочитог владичиног поверења. О дужности ефимерија вид. Д. Руварац, „Дужности и права дворјана и дворских служитеља за време митрополисања Мојсеја Петровића”, *Српски Сион*, год. XVII, бр. 27 (1907) 418, 420–421; исти, „Дужности и права дворјана и дворских служитеља за време патријарховања Арсенија Јовановића Шакабенте”, *Српски Сион*, год. XVII, бр. 33 (1907) 504; М. Тимотијевић, „Богородица Бездинска и верско-политички програм патријарха Арсенија IV Јовановића”, *Balkanica*, 32–33 (2003) 327–333.

⁴⁹ Љ. Стојановић, *Зайиси и најйисци*, II, бр. 3067. В. Маринковић, *Jovanović Spiridon*, 623b, погрешно убраја ову штампану књигу међу Спиридонова преписивачка дела.

⁵⁰ А. Кучековић, *Умјетносј Пакрачко-славонске епархије у XVIII веку*, Београд 2014, 51, 92.

⁵¹ Т. Остојић, *Досијеј у Хојову*, 204–205.

га духовито назива Властимир Ерчић.⁵² Често је бежао из манастира, а након покајничких повратака сваки пут је потписивао реверсе којима се неискрено обавезивао да за живота више неће напуштати постриг.⁵³ И поред повремених испада, његова знања и вештине били су потребни манастиру па је у лето 1759. поново постављен за протоколисту и магистера, а почетком 1760. добио је овлашћење да учи појању млађе јеромонахе и ђаконе.⁵⁴ У јуну 1760. побегао је седми пут и скитао се по Турској до повратка у априлу наредне године. Тада се за њега код митрополита заузео, као и 1759. приликом једне од бежанија, потпуковник Александар Рашковић из Петроварадинског пука,⁵⁵ па је успео да се провуче без озбиљније епитимије уз обећање да му је то последњи пут. За казну је годину дана морао да помаже у кухињи, да доноси воду и дрва, није смео да учествује у раду братског сабора ни у богослужењу, да напушта манастир нити да коме пише. Ако би поновио грех трајно му се забрањивао повратак у манастир.⁵⁶ Штавише, 18. јуна 1762. по казни је премештен у манастир Фенек.⁵⁷ До 1766. вратио се у матични манастир, а 8. септембра 1770, митрополит Јован Георгијевић именовао га је за игумана Врдника.⁵⁸ У том манастиру подигнута је чесма 1772. при игуману кир Спиридону.⁵⁹ У Хопово се вратио 1773, јер је 24. октобра те године за новог врдничког игумана изабран јеромонах Василије.⁶⁰ Умро је 22. априла 1782, пошто је претходно дуго побољевао.⁶¹

Осим обимног рукописа с преписом Душанова законодавства, Спиридон је оставио иза себе бројне белешке и преписе аката у протоколима манастира Хопово, поглавито из шесте деценије XVIII века. Њима се служио Остојић пишући студију о Доситеју Обрадовићу, али су страдали с манастирском архивом у Другом светском рату. Осим тога, по одликама графичке и запису о преписивању, са сигурношћу му се приписује рукопис Српског летописа, који се данас чува у Шафариковој збирци у Народном музеју у Прагу (сигн. IX H 4 [Š 27]).⁶² Према запису, грешни и злополучни Спиридон Хоповац преписао је рукопис за игумана Велике Ремете Атанасија Исаијевића, 2. јула 1762. у манастиру Фенеку.⁶³

⁵² В. Ерчић, н. д., 430.

⁵³ Т. Остојић, *Досијеј у Хојову*, 264.

⁵⁴ Исто, 277, 294, 295.

⁵⁵ О њему вид. П. Штрасер, *Књићори и приложници манастира Бещенова у XVIII веку*, Сремски Карловци 1996, 16, 24. Рашковић је морао имати неки разлог да код митрополита оправдава непослушног хоповског монаха. Спиридон је, како стоји у извештају о визитацији 1753. год., имао сестру у Новом Саду. Можда је управо то Ана, супруга Александра Рашковића. Уколико јесте, онда је Спиридон морао потицати из добростојеће породице.

⁵⁶ Т. Остојић, *Досијеј у Хојову*, 306.

⁵⁷ Исто, 265, нап. 12.

⁵⁸ С. Попић, *Опис Манастира Врдника-Раванице у Срему*, Сремски Карловци 1898, 47; Д. Руварац, *Опис 1771*, 104, 106.

⁵⁹ П. Момировић, *Сѣтари српски зајиси и најѣиси из Војводине*, књ. 1, Нови Сад 1993, бр. 1687.

⁶⁰ С. Попић, *нав. место*.

⁶¹ Т. Остојић, *Досијеј у Хојову*, 266.

⁶² И. Шпадијер, В. Тријић, З. Ракић, З. Ранковић, *Српске рукописне књиѣ у Чешкој*, Београд 2015, 78–79, бр. 21 и снимак на стр. 222.

⁶³ Ј. Стојановић, *Зајиси и најѣиси*, II, бр. 3196; J. Vařica, J. Vajs, *Soupis staroslovanských rukopisu Národního musea v Praze*, Praha 1957, 294.

Иринеј Радић, игуман хоповски, у својој историји манастира Хопова објављеној 1847, помиње „рукописну повест, минејску весма опширну” о св. Теодору Тирону, коју је написао 1780. Спиридон Јовановић.⁶⁴ На основу овога податка усталило се уверење да је реч о још једном рукопису писаном Спиридоновом руком.⁶⁵ Тек 1997, у постхумно штампаној збирци записа и натписа Владимира Ђоровића, објављен је и запис са овога рукописа из којег се види да је „старац Спиридон” заиста написао Повест о св. Теодору Тирону, будући „привољен бист” од архимандрита Јована Јовановића и игумана Василија Недељковића, али да је у том рукопису препис јерођакона хоповског Порфирија из 1780.⁶⁶ Рукопис се данас чува у Библиотеци Српске патријаршије (бр. 285). Добротом њеног управника др Зорана Недељковића имао сам прилику да прегледам ту књижицу и уверим се да није писана руком Спиридоновом и да је Ђоровић без грешке прочитао запис. Пошто је заједничко старешинство архимандрита Јована и игумана Василија у Хопову почело 1776,⁶⁷ Спиридоново дело настало је у раздобљу 1776–1780, али аутограф до данас није пронађен.⁶⁸

Његов највећи подухват ипак је рукописна књига Грујићеве збирке, бр. 127, обима 562 листа, несвакидашња по разноврсности садржине, по ретким или јединственим преписима и изводима и, наравно, по целомитом препису Душанова законодавства млађе редакције. У њој нема Спиридонова записа о томе када је и где окончао преписивање свога обимног зборника, али се одговори на та питања, према неким Спиридоновим интервенцијама у тексту и датацији водених знакова, могу добити. На листовима 496–506 Спиридон је преписао пролог и три позоришне песме из прве српске позоришне представе – *Трагедо-комедије* Мануила Козачинског (први пут изведене 1736).⁶⁹ Једну од њих – *Преславна Србије* – преименовао је у *Преславна Славоније* (с надсловом *Канџи*

⁶⁴ И. Радић, *Повјесѣ крајѣка о фруцѣкојторском обѣтѣежитѣльном манастѣиру Хојову*, Будим 1847, 29.

⁶⁵ Вид. нпр. Д. Руварац, „Житије Св. Теодора Тирона”, *Срѣски Сион*, год. XIV, св. 20 (1904) 605; В. Marinković, *Jovanović Spiridon*, 623b; В. Gugolj, „The St. Theodore Tyron cult in the Novo Hopovo Monastery”, *Зборник радова Филозофској факултѣиѣ у Приѣштѣини*, 49/3 (2019) 172.

⁶⁶ В. Ђоровић, *Стѣари срѣски зајиси и најѣиси*, прир. Р. Михаљчић, Београд 1997, 67 бр. 131.

⁶⁷ Д. Ковачевић, И. Јокић, Н. Ковачевић, „Настојатељи манастира Хопова у XVIII веку”, *Сѣоменица Истѣоријској архива „Срем”*, 2 (2003), 42–43.

⁶⁸ Сачуван је још један рукопис са текстом Повести о св. Теодору Тирону, писан у последњој четврти XVIII века, нема записа, а према одликама графичке јасно је да то није Спиридонова рука. Рукопис се чува у Библиотеци Матице српске. Инв. бр. 113456; стара сигнатура РР 190; И. Веселинов, „Повест о Теодору Тирону”, *ЗМСКЈ*, 16/2 (1968), 216–231; прештампано у: *Трајом срѣске прошлостѣи*, Нови Сад 1991, 79–97; Иста, „Српске ћирилске рукописне књиге XVIII века у Библиотеци Матице српске (3). II Недатиране”, *Годишњак Библиотѣке Матице срѣске*, 6 (1981), 120–121, бр. 46.

⁶⁹ М. Радоњић, „Козачински Мануил/Емануил”, *Енциклопедѣија СНП*, <https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=6395> (приступљено 14. септембра 2021); Ђ. Перић, „Прва позоришна песма – Плач мајке цара Уроша”, *Енциклопедѣија СНП*, <https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=14753> (приступљено 14. септембра 2021); Р. Грујић, *Срѣске школе (од 1718–1739г.)*. Прилоѣ културној истѣорији срѣској народа, Нови Сад – Београд 2013, 144–147. У критичком издању *Трагедо-комедије* Козачинског дата су и различити из Спиридонова преписа та четири фрагмента (В. Ерчић, н. д., 430, 440–441, 496–499, 548–551, 558–563).

Славонији), а уместо имена карловачког митрополита Вићентија Јовановића унео је име свога заштитника, епископа пакрачког Софронија Јовановића.⁷⁰ У наставку, на листовима 506–566 преписана су два *Привејсџивија* Козачинског (оде у тринаестерцу, похвалне песме, ентрате) – прво митрополиту Вићентију Јовановићу,⁷¹ поводом његова повратка из Беча у јесен 1735, и друго епископу костајничком Стефану Љубибратићу. Иако су писане у акростиху тако да почетна слова свакога другог стиха откривају идентитет слављеника – Викентій Івановиѣ Божією милостию православни архієпископ митрополит белградски виват и Стефану Любовератиѣ (sic) епископу православному костанничкому в долгиа дни радовати сѧ желѧю – то није сметало Спиридону да у првом *Привејсџивију* убележи Пакрац као архијерејско седиште, у стиховима: Лѣто се естъ шесто како ты радиши // На престолѣ пакрачком[ѣ], правлно сѣдиши,⁷² и да изостави име Мануила Козачинског као аутора, а у другом да унесе име Софроније уместо Стефан и Пакрац уместо Коста(ј)ница.⁷³ Будући да је у тренутку писања *Привејсџивија* била шеста година Софронијева намесништва у Пакрацу,⁷⁴ како стоји у горе наведеним стиховима, то значи да је Спиридон прерађивао и преписивао ове похвалне песме 1749, управо у време када је учитељевао у Пакрацу.

Исте године преписао је и *Еѣиѣом* Дионисија Новаковића, на лл. 197а–218а, ставивши и ово дело под благослов епископа „пакрачко-славонског и осечкопољског” Софронија Јовановића уместо оригиналног покровитеља, епископа бачког, сегединског и јегарског Висариона Павловића, а годину настанка дела – 1741 – заменивши годином преписивања. На лл. 340а–363б Спиридон је преписао извод из *Хроника* грофа Ђорђа Бранковића, а одмах након предговора унео запис о преписивању (л. 341а). У њему читамо да је *Хронику Славеносрбску* преписао Спиридон Хоповски у време када је био учитељ у осечкој школи, при епископу пакрачком Софронију и архиепископу славеносрпском Павлу Ненадовићу, Лѣта Г(о)с(по)дня 1750^{го}, М(ѣ)с(е)ца Јан: 26^{го} в' долней осечкој вароши.⁷⁵ Дакле, састављајући овај зборник Спиридон је већ загазио у 1750. годину и, ако није правио веће застоје, сва је прилика да је те године преписивање и окончао. Т. Остојић се чак носио мишљу „да су поједини чланци прво писани на засебним свесцима који су после укоричени уједно и скупа пагинирани”.⁷⁶ Међутим, не можемо знати да ли је рукопис био довршен у Осеку или Пакрацу или пак када се Спиридон вратио у Хопово, где га срећемо најкасније почетком јула 1753, у време визитације

⁷⁰ Упор. В. Ерчић, н. д., 560–563, 668–669.

⁷¹ О тој песми упор. Р. Грујић, *Српске школе*, 142–144; В. Ерчић, н. д., 202–210; издање оригиналнога текста: Р. Грујић, „Прилози за историју српских школа у првој половини XVIII века”, *Сѣоменик СКА*, 49 (1910), 132–134.

⁷² У оригиналу пише, према издању Р. Грујића, исто, 134: „Лѣто се естъ пятое, какв ты радиши // На престолѣ бѣлград'скомѣ правилно сѣдиши”.

⁷³ Штавише, није му сметало ни то што у *Привејсџивију* владици Стефану доминира мотив прогона, тамновања и блиске смрти, свакако као алузија на његово протеривање с територије Млетачке републике 1722.

⁷⁴ Постављен је за пакрачког епископа у марту 1743. О њему вид. Б. Цинцар-Костић, „Јовановић, Софроније”, *СБР*, 4, Нови Сад 2009, 631–632.

⁷⁵ Издање записа: *Збирка Радослава М. Грујића*, I-I, 195. У осечкој Доњој вароши епископ Софроније имао је резиденцијалну кућу (А. Кучековић, *Умѣйности Пакрачко-славонске еѣархије*, 50).

⁷⁶ Т. Остојић, *Досиѣј у Хойову*, 377.

манастира.⁷⁷ Рекло би се да је већ током друге половине те године послужио као предлог за преписе појединих дела из његова састава. Наиме, у јануару 1754. г. довршено је преписивање зборника (МСПЦ 13) у који су преписани неки састави из Спиридонова рукописа, поред других – *Стойлав* патријарха Генадија, *Мийтарсйва* св. Василија Великог и *Еийшом* Дионисија Новаковића, са истоветним насловом у којем се наводи покровитељство епископа Софронија и година 1749. Име преписивача није уписано, али је доцније књига припадала јеромонаху Тирилу, хоповском пострижнику.⁷⁸

Спиридонов зборник радо се читао међу хоповском братијом. Крајем априла 1759. хоповски јеромонах Стефан оставио је запис на 196. листу – до даѣ прѣдѣтохъ – а у новембру је читање привео крају ђакон Доситеј (Обрадовић). Грешни јерођакон Атанасије забележио је 1777. да читајући књигу много ва ней полдовахся. Рукописна књига није била уврштена у манастирску библиотеку већ је, по свој прилици, за Спиридонова живота остала у његову поседу. На полеђини 1. листа неко је 1. децембра 1766. забележио: Ћа кннга Спиридона Їеромонах[а] и пострижника хоповскаго, вероватно у време док је био по казни у Фенеку. Спиридон ју је позајмљивао и световњацима – новосадски трговац Лазар Исакович завршио је читање 12. фебруара 1782, два месеца пре Спиридонове смрти, захвално ускликнувши: о[т]ѣ[ц]ѣ Сп[ир]идонѣ, вечна тѣ радост[ь]. Последњи податак о изношењу књиге из манастира настао је 10. априла 1795, када је извесни Јо[ван] вратио књигу Стефану Коларевичу.⁷⁹

Спиридонов зборник налазио се до почетка Другог светског рата у фонду манастирске библиотеке, под бројем 125. Тамо га је нашао Тихомир Остојић 1906, потом Никола Радојчић две деценије доцније. Манастир Хопово, са својом богатом ризницом, архивом, библиотеком и збирком рукописа, био је препуштен систематском уништавању након хрватске окупације Срема 1941. Комисија с Владимиром Ткалчићем на челу, која је боравила у манастиру септембра 1941, преузела је и пренела у Музеј за умјетност и обрт у Загребу само богослужбене и уметничке предмете. У записницима о преузимању манастирских драгоцености и оним о њиховом повраћају 1946. не помињу се хоповски рукописи, већ само појединачна документа и књиге.⁸⁰ Учесници и сведоци окупања и враћања културног блага фрушкогорских манастира сложено истичу да није било организованог преноса манастирске архиве и библиотеке, те да није позната судбина рукописне збирке манастира Хопово.⁸¹ Милан Костић, председник Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора у Војводини, у елаборату „Злочини на културноисторијским споменицима и предметима у Срему”, састављеном 1946. године, тврди да је из

⁷⁷ Рукопис, међутим, није евидентиран ни међу Спиридоновим књигама ни у фонду манастирске књижице (Д. Руварац, *Ойис 1753*, 226, 249–250).

⁷⁸ С. Петковић, *Ойис рукописна манасйшира Крушегола*, Сремски Карловци 1914, 194–197 бр. 74.

⁷⁹ Т. Остојић, *Досийеј у Хойову*, 377; *Збирка Рагослава М. Грујића*, I-1, 194, 196–197.

⁸⁰ Д. Вулетић, *Судбина културне баштине Срема у шоку II свејској раша*, Нови Сад 1992, 46–48, 206, 214, 257–258, 260–261.

⁸¹ Ј. Попов, „Библиотеке и књижице у Војводини за време Другог светског рата”, *Зборник за историју Мајице српске*, 25 (1982) 62; *Злодела и греси. Унишћавање српских манасйшира и цркава. Сремска епархија 1941–1945–1950*, предисловије Д. Давидов, Београд 1990, 31, 132, 214; Д. Вулетић, н. д., 270, 281.

Хопова сачувано „само 15 комада старих рукописних књига, што су непосредно пред рат ове књиге пренете у патријаршијску библиотеку”.⁸² То би могао бити један од начина којим је рукопис евентуално доспео у Грујићеве руке и у његову се поседу задесио у тренутку смрти 1955. Није ипак искључена могућност да се *Стиридонов зборник* обрео у Загребу током рата и да је с другим драгоценостима враћен Српској патријаршији 1946. У Комисији која је организовала и надгледала повраћај српских црквених драгоцености из Загреба представник Светог архијерејског синода био је управо Грујић,⁸³ па се и тим путем, уколико га је узео ради проучавања, рукопис из некадашње хоповске библиотеке могао обрести у његовој Оставини у Музеју СПЦ.

По садржини, Хоповски препис не доноси ништа ново. То је типичан представник карловачке гране млађе редакције Душанова законодавства, који иде у исту скупину с Патријаршијским, Борђошких, Текелијиним, Сандићевим, Ковиљским, Софијским, Београдским, Карловачким и Вршачким рукописом. Као и наведени рукописи, садржи текстове Закона Константина Јустинијана и Душанова законика у уобичајеном обиму и распореду грађе, укључујући и особени редослед чланова Душанова законика потекао од изгубљеног протографа карловачке верзије поремећеног редоследа листова. Прелиминарно текстолошко поређење Хоповског преписа с другим преписима карловачке верзије показује да се његов непосредни (или посредни) предлогач може идентификовати међу сачуваним преписима.

Према систематизацији и нумерацији садржинских целина Душанова законика – којих има 97 – Хоповски иде у исту групу с рукописима Борђошких, Сандићевим, Ковиљским и Софијским.⁸⁴ Закон Константина Јустинијана, премда је истог обима и састава као и у поменутом четири рукописа, има 91 члан напрема 87, и то као резултат другачијег нумерисања целина (груписање два члана под једним бројем или подела једног члана на два нумерисана).⁸⁵

Према осталим текстолошким одликама, Хоповски показује највећу блискост са Сандићевим, Ковиљским и Софијским рукописом, а у оним варијантама, укључујући грешке и испуштања текста, у којима Сандићев одступа од Ковиљског и Софијског (који су, као што је наведено, дело истог писара) Хоповски прати Сандићев.⁸⁶ Ради илустрације овде пружам само неколико примера, прво из ЗКЈ:⁸⁷

⁸² *Злодела и греси*, 146.

⁸³ Упор. Н. Идризовић, „Патријаршијска библиотека за време Другог светског рата и непосредно после њега”, *Гласник Народне библиотеке Србије*, 18 (2016) 183–206. У записнику о преузимању црквених драгоцености, сачињеном 8. јуна 1946. у Загребу, наводи се и „Сандук с књигама манастира Хоново”, али да ли су у њему биле само штампане књиге или и рукописи не може се знати (Д. Вулетић, н. д., 247, бр. 292).

⁸⁴ *Законик цара Стефана Душана*, Књ. IV, Т. I, 593–596.

⁸⁵ Истини за вољу, и у Карловачком рукопису препис Закона Константина Јустинијана има 91 нумерисани члан, али је расподела, груписање и нумерација грађе другачије спроведена (Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 138–141, 247–276).

⁸⁶ Та текстолошка подударња могу се лако пратити у тексту Закона Константина Јустинијана и без увида у рукопис, посредством његова издања у којем су међу различитијима наведена и она из Сандићевог (тамо именованог Стратимировићев), Ковиљског и Софијског рукописа.

⁸⁷ У навођењу текстолошких разлика користиће се следеће скраћенице: Хоп – Хоповски рукопис; Сан – Сандићев рукопис; ДЗ – Душанов законик; ЗКЈ – Закон Константина Јустинијана; МСПЦ – Музеј Српске православне цркве; БМС – Библиотека Матице српске.

чл. 98⁸⁸ – Хоп и Сан изостављају други део прописа од речи: *Аще ли оу ноции береть...*;

чл. 13 – Хоп и Сан грешком првратитъ уместо повратитъ;

чл. 31 – Сан грешком црѣковскома, по њему Хоп црѣковнома уместо царьскома;

чл. 39 – Хоп и Сан осажденіе уместо сажденіе;

чл. 50 (52 Хоп) – први одељак истоветно формулисан у Хоп и Сан;

чл. 66 (69 Хоп) – Хоп и Сан изостављају претпоследњу реченицу: *Аще ѿт тога рода. . . и оу монастире даст се.*⁸⁹

Слична поклапања могу се идентификовати и у тексту ДЗ:

чл. 52⁹⁰ – предлошко-падежну конструкцију за *неверъ* Сан преиначава у *везник* и *именицу зане веръ*, а по њему и Хоп: *зане вѣръ*;

чл. 107 – Хоп и Сан грешком *самоволанъ* уместо *самоволань*;

чл. 118 – Хоп и Сан грешком ни по-силнице заградити уместо ни по-силнице заграбити;

чл. 151 – Хоп и Сан грешком за подиннаніе уместо за подманіе.⁹¹

Предложак Хоп још се убедљивије показује поремећајем у редоследу чланова ЗКЈ који је последица погрешног слагања неколико листова приликом повезивања или преповезивања Сан. Наиме, листови 19 и 20 увезани су пре листова 17 и 18, тако да се листови нижу овим редоследом: 16, 19, 20, 17, 18, 21, 22 итд.⁹² Другим речима, заменили су места 6. и 7. лист и 4. и 5. лист треће свештице, вероватно и зато што су у тренутку повезивања били волантни. Уз то, повезивање је учињено након што су листови и прописи били нумерисани. Нови редослед листова Сан озаконен је новом фолијацијом, графитном оловком индоарапским цифрама на горњој маргини, те је л. 19 добио број 17, 20→18, 17→19 и 18→20. Управо на месту где почиње текст на погрешно увезаном листу 19 (сада 17) Сан, долази и до прекида текста у Хоп. На пола члана 52 (према нумерацији у издању; у Хоп је то чл. 54), текст се наставља другим делом члана 57,⁹³ а следе му чланови 58, 59, 60, 61 и први део чл. 62,⁹⁴ баш као на листовима 19 и 20 Сан (тј. 17 и 18, према новој фолијацији). Затим у Хоп следи текст који се налази на листовима 17 и 18 Сан (тј. 19 и 20, према новој фолијацији) и то, други део прекинутог члана 52, потом чланови 53, 54, 55, 56 и први део чл. 57. На листу 21 Сан наставља се 62. члан, баш као и у Хоп, где првом делу чл. 57 следи други део чл. 62,⁹⁵ с тим што је у Хоп изостављен текст који је исписан у првом реду л. 21 Сан:

⁸⁸ Нумерација чланова у издању.

⁸⁹ МСПЦ, Грујић бр. 127, лл. 526б, 527а, 528б, 530а, 531б; Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 76, 78, 85, 89, 96.

⁹⁰ Према Новаковићевој нумерацији.

⁹¹ МСПЦ, Грујић бр. 127, лл. 539б, 543а, 543б, 545б; *Законик цара Стефана Душана*, Књ. IV, Т. I, 282, 290, 291, 294.

⁹² Д. Грбић, К. Шкорић, Љ. Васиљев, *Душанов законик. Борђошкої, Николајевићев, Текелијин, Сирајимировићев и Ковиљски рукопис*, Тирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске, књ. XIII, Нови Сад 2008, 63–64; Љ. Васиљев, „Опис Сандићевог рукописа”, *Законик цара Стефана Душана*, Књ. IV, Т. I, 301. Снимци Сан доступни су у Дигиталној колекцији Библиотеке Матице српске

⁹³ Бројеви чланова ЗКЈ дати су према нумерацији у издању, осим на местима где је другачије упозорено.

⁹⁴ МСПЦ, Грујић бр. 127, лл. 530а–530б.

⁹⁵ МСПЦ, Грујић бр. 127, лл. 530б–531а.

или инидъ прииднїком' его:–. Нови редослед чланова потврђен је у Хоп континуираном нумерацијом, тако да чл. 54 Хоп садржи текст првог дела чл. 52 Сан и други део чл. 57. Однос нумерације у наставку је:

55 (Хоп) : 58 (Сан)

56 : 59

57 : 60

58 : 61/62.1/52.2

59 : 53

60 : 54

61 : 55.1

62 : 55.2

63 : 56

64 : 57.1/62.2

65 : 63 итд.

Нема никакве сумње да поремећај у редоследу прописа који одликује текст ЗКЈ у Хоп има своје изходиште у погрешно увезаним листовима Сан. Тај рукопис настао је око 1724, а у следећој четврти 18. столећа морао је бити преповезан или први пут повезан, тј. добити редослед листова какав се одсликава у редоследу чланова ЗКЈ у Хоп, преписаном око 1750. Уз горе наведена текстолошка подударана, то би требало да буду чврсти аргументи у прилогу уверењу да је предложак Хоп био управо Сан.

Међутим, треба скренути пажњу и на разлика између два рукописа,⁹⁶ а разлика у укупном броју чланова ЗКЈ, сходно систематизацији грађе, није једина између два текста. Честе су варијанте интегритета, поглавито испуштања текста:

– типски наслови или уводне формуле прописа у ЗКЈ, мада недоследно: рече благочистици царь и закон' царьски, док су у ДЗ потврђена само два случаја;

– цели чланови: само један случај у ДЗ; изостављен је чл. 18 (према нумерацији Бор, Сан, Ков и Соф; одговара чл. 49 Новаковићеве нумерације);⁹⁷

– делови реченица: осим наведеног примера с почетка л. 21 Сан, у чл. 14 ЗКЈ: ...вѣсе и та коупли да расплет' се, или у чл. 70 (74 Хоп) ЗКЈ: виденїи бѣдѣтъ снѣ смѣв'шеѣ сѣтворити;⁹⁸

– појединачне речи: на много места, углавном у ЗКЈ.⁹⁹

Рекло би се да су изостављања речи или делова текста резултат редакторских захвата преписивача, јер су изостављене углавном сувишне речи, понављања, реторски украси. Ниједна од ових интервенција није променила или замаглила смисао прописа. У случају чл. 18 ДЗ, тај пропис је писарским погрешкама у Сан толико искварен да је постао тешко разумљив те га је можда зато Спиридон и прескочио.

Ређи су случајеви допуна текста, и то само у ДЗ:

⁹⁶ У наставку су наведени само одабрани примери.

⁹⁷ МСПЦ, Грујић бр. 127, л. 539б; *Законик цара Симефана Душана*, Књ. IV, Т. I, 282.

⁹⁸ БМС, РР I 34, лл. 4б, 28а; МСПЦ, Грујић бр. 127, лл. 527а, 533а.

⁹⁹ За илустрацију вид. разночтенија у издању ЗКЈ (Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 73–109).

чл. 150 – нз' огня горящее голоу рвкою уместо шть огна;¹⁰⁰

завршна формула – В' то време др'жалъ Естъ пер'перъ в' ср'бско, и болгарско царство 15, аспри. а в' тврецкомъ царствѣ аспра идеть: равно, како в' немецкомъ новацъ снтны. спод' крайцара меньшій. уместо Въ то време др'жал' естъ перьперь въ ср'бско и бл'гарско царство ей аспри.¹⁰¹

Чак и у писарским грешкама, којима се Хоп издваја од свих осталих рукописа, може се препознати утицај предлошка, у којем су речи биле нејасно написане:

чл. 6 ЗКЈ – одѣла цвѣжа уместо шт дѣла цвѣжа (у Сан је једва видљива титла изнад ѿ, које је написано спојено с именицом која му следи, тако да је Спиридон ту предлошко-падежну конструкцију прочитао као именицу);

чл. 7 ЗКЈ – Яко тко правдъ завр'жеть уместо Яще кто враждъ завр'жеть (у Сан в изгледа као п, а ж би се услед нејасних обриса првог слова у речи могло учинити и прочитати и као в);

чл. 63 ЗКЈ (65 Хоп) – да онѣн уместо даннѣн (у Сан између а и н исписано још једно слово па замрљано; могло се прочитати и као ѿ);

чл. 45 ДЗ – не подигнѣ уместо не по'гоне (у Сан иза надметнутог д написано па пребрисано слово и изнад њега дописано г).¹⁰²

Има случајева у којима се Хоп разилази од Сан (и других ркп.) као последица наума преписивача да учини јаснијим прописе или као израз његова тумачења прописа, као и у две, раније наведене допуне. Ево неких примера: наслов ЗКЈ – *СІА КНИГА ГЛАГОЛЕМАЯ СВДЕНСКАЯ* уместо *СІА КНИГА ГЛАГОЛЕМА СВАДАЦЪ*

чл. 16 ЗКЈ – под' старешинномъ уместо под стареншїмъ;

чл. 32 ДЗ – под'даникѣ уместо посадникѣ;

чл. 132 ДЗ – да га окриветь уместо да га оправеть, јер је Спиридон протумачио одредбу тако да онога који купује опљачкану ствар свакако треба окривити, а не оправдати пред поротом.¹⁰³

У Сан, у наслову ЗКЈ, име цара Јустинијана погрешно је написано Иоустиана.¹⁰⁴ Спиридон је исправио ту грешку – *Іустинїана*¹⁰⁵ – свакако јер је по својој учености морао знати право име тог византијског цара. Осим тога, у рукопису га на другим местима неколико пута пише правилно – у изводима из Баронија и у опису Петог васељенског сабора.¹⁰⁶

Најзанимљивији је ипак случај његова тумачења средњовековне именице *сварь*. Њено значење није му било познато па је настојао да је тумачи према контексту прописа. При првом сусрету мислио је да је посреди писарска грешка у предлошку и „себра” је преиначио у „серба/сербина” (Србина):

¹⁰⁰ МСПЦ, Грујић бр. 127, л. 545б; *Законик цара Стефана Душана*, Књ. IV, Т. I, 294.

¹⁰¹ МСПЦ, Грујић бр. 127, л. 548а; *Законик цара Стефана Душана*, Књ. IV, Т. I, 299.

¹⁰² МСПЦ, Грујић бр. 127, лл. 526б, 531а, 539а; Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 75, 94; *Законик цара Стефана Душана*, Књ. IV, Т. I, 281.

¹⁰³ МСПЦ, Грујић бр. 127, лл. 526а, 527а, 541б, 544б; Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 73, 79; *Законик цара Стефана Душана*, Књ. IV, Т. I, 287, 292.

¹⁰⁴ БМС, РР I 34, л. 1а. Иста грешка и у Ковиљском и Софијском рукопису.

¹⁰⁵ МСПЦ, Грујић бр. 127, л. 526а.

¹⁰⁶ Исто, лл. 272а, 273б, 473а, 473б.

чл. 55 — и ако и властелинъ, или властелинчи[ь] опсв (sic) *себѣ*, да платит[ь] 100, пер'перъ. и ако *себѣни[ь]*: ОБЕЗЧАСТИТЬ властелинна, или властелинчиѣ, да платит[ь] 100 пер'перъ и да се осмьднѣтъ;¹⁰⁷

чл. 69 — *ѿ СЯБОРЕ СЕРБСКОМ[ь]*. Сябора *себѣ* да нестъ, тко ли се обрещетъ у сябора *себѣ* да мз се ѣши *от[ь]секвтъ[ь]*: и да се осмьдет[ь].¹⁰⁸

Међутим, у чл. 85 приближио се изворном значењу преиначивши „себра” у „сиромаша”, тј. припадника неповлашћених сталеза:

ЗА НЕПОЩЕНЪ РЕЧЬ. ЯКО тко речетъ злв и безчестнв реч[ь]: Яко є властелинъ, да платит[ь] 100. пер'перъ, ако ли вьдетъ *сиромаш[ь]* да платит[ь]: 12. пер'перъ, и да се бѣетъ.¹⁰⁹

У чл. 94 и 98 протумачио је себра као селѣака, земљорадника и употребио именицу *пахоръ* (паор < нем. Bauer),¹¹⁰ раширену у говору Срба у Хабзбуршкој монархији. У чл. 98 ипак је дописао на маргини *сиромаш*:

чл. 94 — ЯКО бѣетъ властелинъ *себѣ* то естъ *пахора* у градв, или у жьпн, ако на смрть убиетъ, *себѣ* да платит[ь] *ѿ* пер'пер[ь]. ако ли бѣетъ *себѣ* властелинна, да мз се рвке *от[ь]секвтъ[ь]*: и да платитъ 300, пер'перъ;

чл. 98 — ако ли се почьпаю два *пахора*, да платит[ь]: 12. пер'пер[ь]: сваки.¹¹¹

Рекло би се да је са истом намером Спиридон интервенисао у језику, настојећи да изменама у складу с народним говором учини прописе разумљивим. Могу се идентификовати бројни примери иновирања и то је једна од особених одлика Душанова законодавства у препису Спиридона Хоповца, којим се јасно одваја од свих других преписа:

иновирани облици

ако — аще; тко — кто; кон — иже; кадъ — вѣнѣгда/егда; како — јако/јакоже; сован, ова, овв, ово — сѣи, сѣа, сѣю, се же; свнмъ — всемъ; вр'ло — велми; више — веће; после — по томъ; прво — прѣжде; натрагъ — вѣспет; остало — ин'но; сведокъ — свѣдѣтель; сведоци сведочет[ь] — свѣдѣтели свѣдокують; слобод'ны/слобод'не — слободни/слободѣне ИТД.

правописне иновације

Употреба слова /j/ спорадично, за умекшавање, иницијално и интервокалски:

својомъ — свономъ; ко је — кон є; са својомъ кьпљомъ — са своомъ кьпломъ.

Употреба слова /у/, самостално и иницијално, при чему вь > у:

у свакомъ градв — вѣ всакомъ градѣ (овде и иновирани падежни наставак); и уселит се — и вьселѣтъ се ИТД.

лексичке иновације

и люди сваѣают се — и люди крамолѣт се; докле свр'шнт[ь] — дон'деже скончает; плаѣа — мазда; роѣакъ за роѣака — родимъ за родима; скорим[ь] тр'ком[ь] — скоримъ ездомъ; да преноѣе у селв — да облегъ в селв; кривница — вина; чекати — ждати ИТД.

¹⁰⁷ Исто, л. 539б.

¹⁰⁸ Исто, л. 540а.

¹⁰⁹ Исто, л. 542а.

¹¹⁰ Упор. В. Михајловић, *Грађа за речник сѣраних речи у ѣредвуковском ѣриоду*, II том (М–Ш), Нови Сад 1974, 449, 465.

¹¹¹ МСПЦ, Грујић 127, лл. 542а, 542б.

употреба турцизама и германизама из говорног језика

коншиамъ, коншиѣ (< тур. komşu, komşu) – суседомъ, суседа; древо коншинско – дрѣво сусѣднеѣ; зѣнтина (< тур. zeytin) – елен/оула; поклинсарѣ или ти хелѣѣа (елчија < тур. elçi)¹¹² – поклинсарѣ; за пвстахѣ и татѣ (*йусѣй-* + *-ахија*, према турцизмима типа *сѣахија*, *гахѣија* и сл.)¹¹³ – за гвсарѣ; два талл (< нем. Teil) – два дѣлл; кад' сѣ у процесѣ (< нем. Prozess; лат. processus) два ѡт[ѣ] властѣлѣ – када сѣ вспрѣ кон ѡтѣ властѣлѣ; кон чѣтѣ рѣбелѣю (< нем. Rebellion; лат. rebellio) собираѣтѣ на царѣ – иже чѣтѣ сѣбираѣн на царѣ; пахора (< нем. Bauer) – сѣкра.

синтаксичке иновације

нѣ само: в' цр[ѣ]квѣн, но и в' м(о)н(а)стырѣн – ни же вѣ црѣквѣн или вѣ монастирѣѣ итд.

Без обзира на разлике између два преписа – Сан и Хоп – што без изузетка иду у заслуге редакторских интервенција преписивача Спиридона Јовановића, несумњиво је да је предложак с којег је преписао Душаново законодавство млађе редакције био управо Сан. О његовом настанку и судбини не зна се ништа до средине XIX века, када се појављује у својини Павла Карановића, али нема података о томе како је и где доспео у његове руке.¹¹⁴ Чињеница да је са њега преписан текст сачуван у *Спиридонову зборнику* говорио би у прилог томе да се, у зависности од тога где је Спиридон привео крају своју преписивачку работу, средином XVIII века налазио или у Пакрацу, на двору славонског епископа, или у манастиру Хопову. Истраживања нових извора за историју црквених библиотека у Хабзбуршкој монархији могла би довести до решења овог питања.

Иако Хоп не садржи елементе текста који већ нису познати, нити суштински доприноси напорима за реконструкцију његове историје, он се, ипак, по неким одликама издваја у наизглед монотоним низу преписа Душанова законодавства из XVIII века. То је једини познати пример да текстови Душанова законодавства нису примарни или једини у рукопису. Напротив, реч је о обимном зборнику разнородног састава, у који су ЗКЈ и ДЗ преписани на крају, без икакве везе, према пореклу и предмету, са осталим саставима преписаним међу истим корицама. То је зборник незваничног, приватног карактера, којим су, судећи према записима читалаца, монаси, али и световњаѣи задовољавали своју радозналост у различитим областима знања и образовања. Друга је особена одлика Хоп његов језик. Иако су елементи српскословенског и примесе рускословенског¹¹⁵ присутни дуж читавог текста, изразита је, мада недоследно спроведена, Спиридонова намера да поједностави језички израз, да га приближи читаоцу елементима њему савременог народног говора. Таквом одликом може се, и то у још већој мери, похвалити само Режевићки препис, али са сасвим другог краја српског језичког простора.

¹¹² Спиридон користи лик с почетним х; тако и на л. 254б: „татар(ѣ)скѣ хелѣѣѣ”. Упор. В. Михајловић, н. д., 719.

¹¹³ Исто, 529.

¹¹⁴ Ђ. Бубало, „Историја и историографија рукописа”, *Законик цара Сѣефана Душана*, Књ. IV, Т. I, 28–31.

¹¹⁵ Илустрације ради наводим десетину примера из рускословенског: князѣ, сѣ, исквсѣнѣ, мѣтѣ, вознесенѣ, возмѣтѣ, совѡрѣ, совѣѣстѣ, сотворитѣ, токмо, долгѣ, предлози ко и со итд.



подвиги и мученичеству...
 сего...
 ...
 ...
 ...
 ...

БЛАГОУМНОСТЬЮ И РАЦИОНАЛЬНОСТЬЮ

...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

Музей Српске православне цркве, Грујић бр. 127, лл. 536б-537а

Најзад, излазак на светло дана новог, 27. преписа Душанова законика, после више од шест деценија прећутног мирења с веровањем да је број откривених рукописа тог правног споменика коначан, даје наду да ће се оптимистичне речи Николе Радојчића, цитиране на почетку овог прилога, поново потврдити новим открићима.

И овај препис ће, као што су и сви остали познати преписи Душанова законика, бити доступан за научна истраживања у едицији *Извори српској љрава*, Одбора за изворе српског права Одељења друштвених наука САНУ.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Prof. ĐORĐE BUBALO, PhD
University of Belgrade, Faculty of Philosophy
Ćika Ljubina 18–20
Belgrade, Serbia
E-mail: djubalo@f.bg.ac.rs

AN (UN)KNOWN COPY OF DUŠAN'S CODE IN THE MUSEUM OF
THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN BELGRADE

SUMMARY: The paper presents an overlooked copy of Dušan's legal code from the mid-18th century. It was discovered by Tihomir Ostojić in the library of the Hopovo monastery in 1906 while he was collecting material for his study about Dositej Obradović's stay at that monastery. The copy escaped the attention of researchers of Dušan's code for more than a century because there was no information about it in legal-historical literature. The codex includes over 500 leaves of diverse contents, with the younger redactions of Dušan's legislative documents appended at its end – the Code of Emperor Constantine Justinian and Dušan's Code. It was copied by Hopovo hieromonk Spiridon Jovanović around 1750, and it remained at that monastery, on the Fruška Gora mountains, until the beginning of the Second World War. Therefore, we have named it the "Hopovo" manuscript. It is now kept in the Museum of the Serbian Orthodox Church in Belgrade, in the Collection of Radoslav Grujić, under catalog number 127. Comparing it with other younger-redaction manuscripts of Dušan's legislation, we have established that the direct source from which Spiridon Jovanović copied Dušan's legislative documents was the so-called Sandić's (Stratimirović's) manuscript, created around 1724 and now in the Library of Matica Srpska in Novi Sad. The Hopovo copy does not bring any new content, but it is the only known example of Dušan's legislative documents not being the primary or only texts in a manuscript. Another distinctive characteristic of this copy is the proportionally large share of vernacular language and novel linguistic forms. With the rediscovery of this manuscript, the number of known copies of Dušan's Code has reached 27.

KEYWORDS: Dušan's Code, the Code of Emperor Constantine Justinian, the monastery of Hopovo, Spiridon Jovanović, Sandić's copy of Dušan's legislation, Tihomir Ostojić, the Museum of the Serbian Orthodox Church in Belgrade

Мер ЖЕЉКО МАЛЕШЕВИЋ
Хауптштрассе 1–5, Линц 4041, Аустрија
Е-адреса: zeljko.malesevic@mag.linz.at

МОТИВИ ВЛАДИКЕ СИМЕОНА ВРАТАЊЕ ЗА СКЛАПАЊЕ МАРЧАНСКЕ УНИЈЕ

САЖЕТАК: Текст представља део једног већег научног истраживања које аутор тренутно спроводи на тему гркокатоличке конфесионализације на простору Војне Крајине односно Карловачког и Вараждинског генералата. Чланак се бави пре свега мотивима марчанског владике Симеона Вратање за прихватање црквене уније са Ватиканом 1611. године. У досадашњим истраживањима Марчанске уније историографија је мотиве за црквену унију најчешће тражила у ширем макро-историјском контексту, запостављајући при томе често регионални микро-контекст односно личне особине и међусобне односе главних актера, локалне социо-друштвене околности почетком XVII века, а понекад су се истраживања користила и у полемичке сврхе „са другом страном” одузимајући на тај начин истраживањима неопходну научну објективност. При томе, неретко је само склапање Марчанске уније гледано кроз призму дешавања која су у Вараждинском генералату наступила након 1670. године, а посебно током владавине Марије Терезије, када је унија у одређеним деловима Војне Крајине спровођена насилним методама. Све ово је довело да тога да се сâм почетак уније интерпретира у једном кривом светлу односно да се каснији догађаји рефлектују на чин склапања црквене уније. Мишљења су се кретала од произвољне оцене да је Марчанска унија била плод слободног верског уверења владике Симеона и његових наследника до интерпретација да је иста настала под притиском војних власти и Католичке цркве. Конфесионална истраживања Реформације и тзв. католичке „Контра-реформације” на немачком говорном подручју указала су ипак да су локални актери имали далеко већи утицај на процес формирања одређене конфесије тј. на конфесионализацију, него што се то раније веровало.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Марча, Симеон Вратања, Петар Домитровић, Мартин Дубравић, Војна Крајина, Српска православна црква, Ватикан, Аустрија, Хабзбуршка монархија

Као почетак процеса конфесионализације у Европи узима се почетак Лутерове реформације, која је својим деловањем значајно променила религијску

карту Европе. Конфесионализациони процес, како у Југоисточној тако и у Западној Европи, окарактерисан је пре свега његовом свестраношћу и различитим мотивима како појединца, тако и целе заједнице за приступање одређеној религији. Сама религија играла је при томе значајну улогу, али неретко су већи утицај на формирање конфесионалне припадности имали фактори попут политике, државних интереса или одређених економско-друштвених привилегија.¹

Већ прва значајнија унија (Брестовска унија, *прим. ауџ.*) показала је свестраност једног таквог процеса и огледала се у уској повезаности црквених и државних интереса у чијем центру су се налазиле одређене економске и друштвено-политичке привилегије. Иако је јавни дискурс Руске православне цркве Брестовску унију увек критиковао као резултат нехришћанског деловања Ватикана, научна истраживања последњих година показала су да је иницијатива за склапање уније у ствари потекла од локалних православних владика и магната, који су вршили велик притисак на локалну православну цркву у циљу склапања уније са Ватиканом ради осигурања својих друштвених позиција у претежно католичком и лутеранском Пољско-литванском краљевству.² Читав ток преговора био је такође рефлексција Флорентинског сабора и вођен је од стране представника православне цркве на основама Флорентинске уније и под утицајем деловања кијевског митрополита Исидора, који је, након протеривања из Москве, своје деловање и заговарање уније наставио на простору Кијевске митрополије током XV века.³

Приликом Брестовске уније показало се пре свега колики утицај су имали друштвени интереси православног русинско-руског племства на Кијевску митрополију, те да су владике Кијевске митрополије своју одлуку за покретање иницијативе за склапање уније донеле највише под утицајем православних магната попут Константина Острожског (Костянтин Василь Острозький).⁴

Сличан процес видео се и на примеру црквене уније у Трансилванији, где су са једне стране притисак реформације (пре свега калвинизма), а са друге стране иницијатива Бечког двора и угарског примаса Леополда Колонића (Leopold Karl von Kollonitsch) довели до тога да се један део обесправљеног трансилванијског православног свештенства и верника одлучи за унију са циљем добијања одређених друштвених права, слобода и повластица.⁵

¹ Вид.: Wolfgang, Reinhard, Heinz Schilling, „*Die katholische Konfessionalisierung*“, Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte 1993. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, Bd. 198), Heidelberg 1995².

² Вид.: Ernst Christoph Suttner, „Einheit der Kirche in Vielfalt gemäß dem Florentiner Konzil, gemäß den Vätern der Kirchenunion von Brest und Siebenbürgen und gemäß der Kirchenlehre des 2. Vatikan. Konzils“. Доступно на: <https://www.unifr.ch/orthodoxia/de/assets/public/files/Dokumentation/Suttner/Gorizia%20Nov.%202007.pdf> (приступљено: 13. марта 2021).

³ Johannes Preiser-Kapeller, „Zwischen Union, Konversion und Konfrontation: Polen, Litauen und die byzantinische Kirche im 14 und 15. Jahrhundert“, *Jahrbuch des Wissenschaftlichen Zentrums der Polnischen Akademie der Wissenschaften in Wien*, Band 3 (2012), 93–114.

⁴ „Die Brester Union“, *Das Östliche Christentum*, Band 58, 2010, 27–31.

⁵ Упор.: „Dokumente der Siebenbürger Kirchenunion“. Доступно на: <https://www.oki-regensburg.de/siebenb.pdf>. Приступљено: 13. априла 2021.

Поменути процеси на подручју Трансилваније и данашње украјинске Галиције и Белорусије не могу наравно идентично да се пренесу на унијатски гркокатолички конфесионализациони процес на простору Војне Крајине, али свакако омогућавају спознају да религија у овим процесима није често стајала на првом месту. Главну улогу приликом оваквих процеса играли су најчешће лични односи локалних актера, а мање сами религиозни мотиви, што ћемо и приказати на основу доступне архивске грађе и објављене научне литературе.

МОТИВИ ВЛАДИКЕ СИМЕОНА ВРАТАЊЕ ЗА СКЛАПАЊЕ МАРЧАНСКЕ УНИЈЕ

Када говоримо о црквеној унији треба знати да се иста у науци дефинише као дијалог две равноправне црквене заједнице, које кроз поменути дијалог превазилазе постојеће неспоразуме који су водили ка шизми и превазилазећи на тај начин шизму обнављају своје црквено јединство.⁶ Овакве уније биле су типичне за касноантичке шизме односно касноантичке саборе црквеног јединства. Уније на основу којих су настале данас постојеће Гркокатоличке цркве у највећој мери нису почивале на оваквом дијалогу, него су углавном биле условљене монополем и диктатом Римске цркве, који сам по себи никада није водио ка превазилажењу шизме и црквеном јединству, него је одвајао један део православне заједнице од своје матичне цркве припајајући га Ватикану. Овакав вид „црквеног јединства“ на послетку је званично осудила и одбацила и сама Римокатоличка црква у званичном документу католичко-православног дијалога у Балмонду.⁷

Унијатска Марчанска епархија настала је званично 21. новембра 1611. папским бревеом *Divinae Majestatis Arbitrio*, којим су владици Симеону Вратањи додељени титула епископа, црквени положај и јурисдикција над „католичким Рашанима грчког обреда на простору Угарске, Славоније и Хрватске.”⁸ Неколико аутора се у својим радовима питало како је уопште дошло до тога да владика Симеон крене пут Рима.⁹

Доступне историјске архиве указују на то да је до ове одлуке владике Симеона дошло пре свега захваљујући његовим добрим личним односима са загребачким бискупом Петром Домитровићем и још више са иванићким

⁶ Вид.: E. C. Suttner, Das Dokument der kath.-orth. Dialogkommission von Balamand mit der Überschrift: „Der Uniatismus – eine überholte Unionsmethode – und die derzeitige Suche nach der vollem Gemeinschaft”. Доступно на: <https://www.unifr.ch/orthodoxia/de/assets/public/files/Dokumentation/Suttner/Pro%20Oriente%20-%202014.Juni.pdf>. (приступљено: 2. августа 2021).

⁷ Исто.

⁸ „Divinae Majestatis Arbitrio”, у: Nicolao S. J. Nilles, *Symbolae ad illustrandam Historiam Ecclesiae Orientalis in Terris Coronae S. Stephani*, Innsbruck 1885, 1058–1059.

⁹ Вид.: Манојло Грбић, *Карловачко владичанство. Прва књиџа*, Карловац 1891, 194–202; Јован Радонић, *Римска Курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 43–58; Janko Šimrak, „Historia episcopatus graeco-catholici Marčensis-Svidnicensis et unionis ecclesiasticae in Jugoslavia”, *Bogoslovska smotra*, Vol. 12, No. 2 (1924), 163–190; Златко Куделић, „Први марчански гркокатолички бискуп Симеон (1611.–1630)”, *Повијесни њилози* 23 (2002), 145–192.

католичким свештеником Мартином Дубравићем. Иницијатива за склапање уније у Вараждинском генералату ни у ком случају није могла доћи „из народа” или од стране племства како је то био случај у Пољско-литванском краљевству јер православни Крајишници у том тренутку практично нису имали никакво племство. Истина, имали су у својим селима кнезове и судије али ови би у најбољем случају могли да понесу назив „сеоског племства” и не могу никако да се ставе у категорију утицајног племства како се оно у том тренутку подразумевало на простору Аустријске или Пољско-литванске монархије. Из овог разлога, граничари су добрим делом били усмерени ка својој цркви која их је заступала како у религиозним, тако и у питањима од друштвено-политичког интереса.¹⁰

Важност црквених представника за православне граничаре огледала се и у томе што су управо црквени представници водили преговоре са аустријским властима око пресељења ускока из Османлијског царства у Аустрију. Тако нпр. владика Рајислав предводи делегацију из Босне која 1596. преговара око пресељења у Аустрију.¹¹ Годину дана раније аустријски генерал Херберштајн информише надвојводу Фердинанда II да је пре кратког времена „понижно примио влашког бискупа (владику, *ѿрим. ауѿ.*), који је на њега оставио утисак финог и разумног човека, којег ће довести надвојводи у Грац ради разговора о пресељењу још 40 „Влаха”¹² из Турске.¹³ Име поменутог владике није наведено, али Манојло Грбић је сматрао да се овде радило о митрополиту Василију, чија се резиденција налазила у славонском манастиру Ораховица.¹⁴ Истога је сматрао за оснивача манастира Марча и претходника владике Симеона. Неки српски историчари преузели су ово мишљење, мада треба додати да исто не може да се поткрепи доступним архивским материјалом, те ће ова тврдња за сада остати у домену претпоставке.

Оно што је ипак јасније и може да се пронађе у различитим историјским архивама јесу рад и деловање владике Симеона, чија се резиденција налазила у манастиру Светог арханђела Михаила у селу Стара Марча. О самом владици као историјској личности нема много сазнања. Прве писане информације о њему нуди католички теолог и историчар Балтазар Адам Крчелић у свом делу *De Regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitiae praeliminare* које објављује 1770.¹⁵ У поменутом делу владика приказује у доста лошем светлу, што је и разумљиво, с обзиром да своју књигу пише заступајући

¹⁰ Günther E. Rothenberg, *Die österreichische Militärgrenze in Kroatien 1522 bis 1881*, Wien 1970, 76–80.

¹¹ Vanicek, Franz, *Specialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellenwerk geschöpft*, Wien 1875, 76–77; Аустријски државни архив (АТ-ÖStА/ННStА), *Croatica 1594/Jan-1596/Sept* (5. 7. 1596), Писмо владике Рајислава, 30 свештеника и заступника унских Влаха генералу Херберштајну о пресељењу у Аустрију.

¹² Термин „Влах” у овом периоду није подразумевао етничку припадност ускока и граничара, него искључиво њихов социјални и друштвени положај у Аустријској монархији, који се огледао у одређеним друштвеним и пореским привилегијама у замени за војно стићење аустријских граница према Турској. Искључиво у том контексту се користи и у овом тексту.

¹³ АТ-ÖStА/ННStА, *Croatica 1594/Jan-1596/Sept*, Fasc. 41, Nr. 6–7 (30. 10. 1595), Писмо генерала Херберштајна надвојводи Фердинанду II о доласку влашког владике у Војну крајину.

¹⁴ М. Грбић, *Карловачко владичанство. Прва књига*, Карловац 1891, 188.

¹⁵ З. Куделић, „Први марчански гркокатолички бискуп Симеон (1611.–1630)”, *Повијесни ѿрилози* 23 (2002), 147.

ставове загревачке бискупије и хрватске властеле у жеку сукоба истих са православним граничарима и њиховом црквом, чије се седиште у том тренутку налази у Сремским Карловцима.¹⁶

Захваљујући доступној архивској грађи могуће је ипак донекле реконструисати мотиве владике Симеона који су довели до уније са Римском црквом. Историјски је познато да је Симеон за православног владуку Мађарске, Хрватске и Славоније проглашен 1607. у мађарском Ђеру (Győr) од стране коринтског архиепископа Козме, о којем нема ближих података. Посвећење је аргументовано чињеницом да је у том тренутку у поменутом земљама упражњена владичанска столица,¹⁷ што указује на то да је сâм Симеон очигледно живео на поменутом простору и био упознат са локалном ситуацијом, те да је циљано отишао у Ђер да би био уведен у трон владике. Уколико је тачна Грбићева претпоставка да је „влашки владика” којег Херберштајн помиње у свом писму митрополит Василије, онда је врло могуће да је Симеон био један од монаха који су из манастира Ораховица заједно са Василијем прешли у аустријски део Славоније.¹⁸

Следећу информацију о владици Симеону добијамо у години 1609, када одлази у Пећку патријаршију код патријарха Јована (Кантул) по потврду свог владичанства. Очигледно да му *sanctus* коринтског архиепископа није био довољан, него је морао да пође и по потврду српског патријарха да би могао да обавља владичанску функцију без потешкоћа. Могуће је и да је владика имао конкурента који је претендовао на његово место, па је био принуђен да пође у Пећ да би и тамо добио потврду за своју позицију. Познато је да у том тренутку није било много владичанских столица у оквиру Пећке патријаршије, те да је често долазило до сукоба око наследника владичанског трона. С обзиром да су почетком XVII века већи део граничарских јединица чинили православни Срби, Пећка патријаршија се сматрала надлежном и за православне у Аустријској монархији, што посебно долази до изражаја након 1690. и доласка патријарха Арсенија III Чарнојевића у Аустрију.

У овом контексту и патријарх Јован на Видовдан 1609. године издаје владици Симеону синђелију којом га именује за владуку „западних земаља, које се називају Вратанија (Vrattania)“.¹⁹ Вероватно је касније током времена из овог назива изведено презиме Вратања, које је придодато владици Симеону. С обзиром да је синђелија издата на Видовдан, то такође треба узети као симболични гест подршке владици Симеону, Србима и свим православнима у Вараждинском генералату. Након потврде у Пећкој патријаршији Симеон се враћа у Марчу и следеће његово помињање имамо у судбоносној 1611. години.

Као што је већ поменуто, мотиве одласка епископа Симеона у Рим не треба тражити у некаквом притиску православних војвода и кнезова на владуку

¹⁶ J. Šimrak, „Historia episcopatus graeco-catholici Marčensis-Svidnicensis et unionis ecclesiasticae in Jugoslavia”, *Bogoslovska smotra*, Vol. 12, No. 3 (1924), 290–291.

¹⁷ J. Šimrak, „Historia episcopatus graeco-catholici Marčensis-Svidnicensis et unionis ecclesiasticae in Jugoslavia”, *Bogoslovska smotra*, Vol. 12, No. 2 (1924), 181.

¹⁸ М. Грбић, *Карловачко владичанство. Прва књига*, Карловац 1891, 195.

¹⁹ Више о појму „Vrattania” видети код: З. Куделић, „Први марчански гркокатолички бискуп Симеон (1611.–1630)”, *Повијесни прилози* 23 (2002), 172.

са циљем да се евентуалном унијом побошља њихов положај у Војној крајини, као што је то био случај у Пољско-литванском краљевству. Мотиве за такву одлуку не треба тражити ни у притиску локалне хрватске и мађарске властеле или војних власти јер о томе до 1611. не постоје битније информације у архивама. Истина и пре одласка Симеона у Рим, тражили су хрватски сталези од Бечког двора и царске канцеларије у Грацу да се граничарима укину или бар умање повластице и да се исти ставе у кметовски положај у којем се налазила већина католичког становништва. Хабзбурзи и аустријски сталези међутим нису изашли у сусрет овим захтевима јер су сматрали да би тиме угрозили безбедност како царства, тако и тзв. унутрашњих аустријских земаља (Корушке, Штајерске и Горње Аустрије). Самим тим ови захтеви и жеље хрватске и мађарске властеле, које је подржавала и загребачка бискупија, нису могле да имају пресудан утицај на одлуку о сједињењу манастира Марча са Ватиканом.

Далеко озбиљнији притисак Загребачке бискупије да се граничари присиле на плаћање десетине бискупији и да им се укину граничарске привилегије почиње тек након склапања уније. Правно-формално гледано, ово је у тадашњим законима Аустријске монархије чак имало и извесног основа јер је, уз ретке изузетке, практично целокупно католичко становништво монархије имало за обавезу плаћања десетине Римској цркви и прописаног пореза локалној властели. С друге стране, наравно, оправдано је питање да ли један формални акт појединца може да се сматра превођењем свих његових верника у нову веру тј. сједињењем са одређеном црквом. Искуства Марчанске уније показују да то ипак није могуће.

Мотиве владике Симеона Вратање за прихватање уније треба тражити у једном специфичном историјском контексту и при томе покушати сагледати сваки угао његове судбоносне одлуке. Прва димензија његове могуће мотивације је чињеница да је XVII век био 'век уније и унијаћења'. Читав XVII век, почев од уније у Бресту (1595), па преко Марчанске (1611) и Ужгородске уније (1646), у којој је битну улогу играо српски монах и каснији гркокатолички мухачевски владика Партеније Петровић²⁰ (Peter Parthenius Petrovič), до Трансилванијске уније (1697), био је обележен покушајима Ватикана да се кроз стратегију „ситних корака“ дође до црквеног јединства у којем су локалне православне цркве или њихови делови признавали папу за свог верског поглавара и католичку еклесиологију, а задржавале свој источни („грчки“) обред, јулијански календар и све спољне карактеристике православних цркава.

Ватикан на ово питање није гледао само као на верско, него је исто посматрано и у једном ширем државничком контексту ослобођења Европе од Турака. Прављени су разни планови за покретање великог крсташког рата

²⁰ Гркокатолички епископ Партеније Петровић био је српског порекла. Рођен је на територији данашње Словачке. Оиграо је врло битну улогу у склапању Ужгородске уније 1646. године. Хиротонисан је 1651. у чин епископа од стране православног владике Симеона Стефана, који је био упознат са чињеницом да је Партеније Петровић прихватио унију. Епископ Симеон прихватио је да хиротонише Партенија јер је у то време у подручју Мухачева и Ужгорода још увек постојала веза између православне и гркокатоличке епархије, а обе су прихватале међусобну доделу сакрамената и дељење светих тајни.

против Османлија и у сваком од њих јединствена црква је била практично предуслов за покретање крсташког похода.²¹ У смислу ове идеје и многи православни великодостојници нису презали од успостављања контаката са Западом.

Тако је нпр. пећки патријарх Јован Кантул био познат по својим контактима са Ватиканом и другим личностима са Запада, због чега је на крају и погубљен од стране Турака 1614. године. Патријарх Јован одржавао је контакте како са Хабзбурзима, тако и са савојским војводом Емануелом I и папом Климентом VIII, а у својим писмима показао је спремност да своје вернике стави на располагање једном већем хришћанском савезу за борбу против Турака. Његова писма папи Клименту VIII нису сачувана (или нису до сада нађена у ватиканским архивама), али су сачувана два одговора поменутог папе Климента.²² У првом одговору од 10. априла 1598. папа се радује због исказане спремности патријарха Јована да дође до црквеног уједињења, без којег нема спасења, и нада се да ће патријарх остати при свом мишљењу и држати се истините вере. На крају одговора папа даје свој апостолски благослов патријарху, његовом свештенству и верницима.²³ Следеће године у Риму се поново појављују два православна монаха, која папи предају заједничко писмо патријарха Јована и херцеговачког митрополита Висариона. Патријарх и митрополит траже од папе помоћ за херцеговачки устанак против Турака и показују жељу за унију са Ватиканом. Папа Климент VIII у свом одговору од 24. априла 1599, не улазећи у питање помоћи устаницима, исказује спремност да патријарха и митрополита прими у цркву као „браћу и делове тела Христовог”.²⁴ Истовремено их обавештава да морају да одбаце све шизме и сва крива учења, да признају исправност католичке вере и да у исту верују свим срцем.

Ова писана кореспонденција наставља се и 1601. године када се у Риму појављује монах Дамјан са патријарховим писмом за папу. Исти монах у име патријарха Јована изражава спремност патријарха да призна папу као црквеног поглавару и истовремено моли за помоћ за хришћанску цркву у Турској. Папа одговара да ће питање помоћи размотрити и о томе што скорије донети одлуку.²⁵ Очигледно је да је папа Климент VIII очекивао да патријарх Јован и његова Пећка патријаршија прво и званично прихвате унију и исповеда веру у духу Тридентинума, пре него што се одлучи да упути било какву помоћ Пећкој патријаршији. Како су очекивања у Пећкој патријаршији била управо супротна, до реализације уније није ни дошло али ова епизода односа између Пећке патријаршије и Ватикана добро осликава тадашње разумевање црквеног јединства и међусобну комуникацију главних актера.

²¹ J. Preiser-Kapeller, „Zwischen Union, Konversion und Konfrontation: Polen, Litauen und die byzantinische Kirche im 14 und 15. Jahrhundert”, *Jahrbuch des Wissenschaftlichen Zentrums der Polnischen Akademie der Wissenschaften in Wien*, Band 3 (2012), 93–114.

²² Augustin Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium. Buch II*, Zagreb 1875, XCIX, 90–93.

²³ Исто, 90–91.

²⁴ Исто, 92–93.

²⁵ J. Радонић, *Римска Курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 9–11.

Вероватно су оваква неплодна комуникација са Римом и папска усло-
вљавања утицала на патријарха да донекле промени своје држање према
унији. У писму које 1608. шаље савојском војводи Емануелу I, патријарх
Јован нуди војводи српску круну, а за узврат тражи гаранцију да његова
црква неће бити изложена унији и да ће језуитима бити забрањено деловање
у Србији.²⁶ Очигледно је да се патријарх Јован у својим покушајима да на
Западу нађе савезника за ослобођење од Турака служио различитим стра-
тегијама и садржаје својих писама подешавао према примаоцу и актуелним
потребама патријаршије.

Током 1609. владика Симеон Вратања је провео извесно време у Пећкој
патријаршији код патријарха Јована и не треба искључити могућност да је
управо патријарх Јован био тај који је владика охрабрио да направи озбиљ-
није контакте са представницима католичке цркве у Вараждинском генера-
лату. С обзиром да ову тврдњу не можемо да поткрепимо јасним историјским
доказима, она остаје само једна од многих претпоставки када је у питању
Марчанска унија.

Оно за шта ипак имамо јасне историјске доказе су одлични односи вла-
дике Симеона са представницима католичке цркве у Вараждинском гене-
ралату. Из историје Марчанске епархије, коју загребачки бискуп Петар Пе-
третић 1662. шаље цару Леополду I под насловом *Informatio de Valachorum
in confinijis Regni Sclavonia*, сазнајемо за добре односе православног владике
и католичког жупника Мартина Дубравића. Тако је, по Петретићу, Дубравић
најзаслужнији за одлуку владике Симеона да се запути у Рим, пристане на
унију и стави се под јурисдикцију загребачког бискупа.²⁷

Из овог дописа сазнајемо и да је сâм Дубравић српског порекла и да по-
тиче из православне породице, те да је преко њега епископ Вратања успо-
ставио контакт са загребачким бискупом Домитровићем. Дубравић је имао
добро теолошко образовање јер се као младић, захваљујући љубљанском
бискупу Томажу Хрену (Tomaz Hren; Thomas Chrön), школовао на језуитском
колеџу у Грацу. То спомиње и сâм бискуп Хрен у писму које шаље папском
нунцију Карлу Карафи и цару Фердинанду II у Беч и залаже се том прили-
ком за регрутацију и школовање младих Влаха, који би потом требало да се
врате својим земљацима и раде на томе да искорене „религијске заблуде
шизматика”.²⁸

²⁶ Lázsló Hadrovics, *Srpski narod i njegova crkva pod turskom vlašću*, Zagreb 2000, 106–107.

²⁷ Petar Petretić, „Informatio de Valachorum in confinijis Regni Sclavonia degentium Epi-
scopatus origine, Pogressu et Effectibus”, у: AT-ÖStA/HHStA StAbt Illyrico-Serbica I, Fol. 1–147,
(1662). Навод Петретића у поменутом документу да је епископ Симеон пристао да се под-
реди јурисдикцији загребачког бискупа не одговара истини јер о томе нема никаквих пода-
така ни у папском бревеу, ни у архивама тог доба. Године 1618. бискуп Домитровић дарује
Марчанском манастиру поседе и том приликом одређује да су марчанске владике обавезне
да му на дан Св. Мартина дају 12 мерица воска. На основу ове одредбе загребачки бискуп
Фрањо Ергелски Хасановић ће касније извести тврдњу да марчански владика није самостал-
ан у свом деловању, него да је дужан да буде викар загребачког бискупа. Ову тврдњу ће
касније преузети и Хасановићеви наследници Винковић, Петретић и Борковић у својој
борби да им се марчанске владике потчине.

²⁸ Марко Јачов, *Les documents de la Sacre Congregation de Propaganda Fide a Rome Concer-
nant les Serbes (1622–1644)*. Београд 1986, 55–57; Архив Хрватске академије знаности (АХАЗУ),
Радослав Лопашкић, *Monumenta ecclesiae graeco-orientalis in Croatia et Slavonia*, XV – 25/I 23

Из жалбе коју загребачки бискуп Бенедикт Винковић износи на бискупској коференцији у чазманском каптолу 25. јануара 1642. сазнајемо такође да је одлука Симеона Вратање о његовом одласку у Рим уско везана за његове добре приватне односе са поменутиим Дубравићем. Овај документ је записао и потписао свештеник чазманског каптола Грегорије Горијански и исти се налази у архиви Загребачке надбискупије.²⁹

Исту тврдњу у вези са пресудном улогом Дубравића по питању одлуке владике Симеона Вратање налазимо и у писму папског нунција Петра Антонија (Petrus Antonius), којег Дубравић и Вратања заједно посећују у Грацу у септембру 1611. Нунциј им даје препоручено писмо за кардинала Боргезеа (Scipione Caffarelli Borghese) у којем Дубравића назива Мартино Духовио и наводи да је овај изузетно добар католик, који је допринео одлуци владике да пође у Рим.³⁰

Важну улогу у склапању Марчанске уније имао је и бискуп Петар Домитровић. Домитровић се на положају загребачког бискупа налазио од јула 1611. па све до своје смрти 1628.

Према шематизму Загребачке надбискупије рођен је у селу Оштрц у Жумберку и потицао је из православне породице.³¹ Неки хрватски историчари доводе тачност шематизма у питање и као родно место бискупа Домитровића виде бискупско добро у близини Иванић Града.³² Шта год било тачно, не сме се изгубити из вида могућност да је и сâм Домитровић можда био српског порекла, те да владика Симеон и католички духовници Дубравић и Домитровић имају заједничко етничко порекло. С обзиром да су и Дубравић и Домитровић рођени и одрасли на простору Хрватске војне крајине тј. Вараждинског и Карловачког генералата, засигурно су могли да буду од велике помоћи владици Симеону, који је у познијој животној доби дошао у генералат, највероватније из турског дела Славоније, немајући при томе изграђену социјалну мрежу друштвених контаката са утицајним особама у самом генералату. У складу са тим и тешким положајем његове заједнице, познанство и помоћ Дубравића и Домитровића могли су за владикау Симеона бити од великог значаја.

Симеон је управо захваљујући Домитровићу и Дубравићу успоставио контакте са представницима Ватикана и са Бечким двором. Резултати су били ускоро видљиви.³³ Већ у марту 1611. потврдио је надвојвода и каснији

(10. 10. 1626), Писмо љубљанског бискупа Томаша Хрена за цара Фердинанда II о искорењивању шизме у Жумберку.

²⁹ Архив Загребачке надбискупије (НАЗ), *Acta Ecclesiastica*, 8/77 (25. 1. 1642). Жалба бискупа Винковића у вези са Марчанском епархијом и деловањем монаха василијанаца који су из турског дела краљевства Славоније дошли у Загребачку бискупију. У овом документу Винковић православне монахе назива „грчким шизматичима”, „влашким шизматичима”, те наводи да потичу од „рашке односно влашке нације”. Такође, протестује против градње манастира Лепавина јер је иста на штету католичке цркве.

³⁰ A. Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium. Buch II, Zagreb 1875*, XCIX, 116.
³¹ J. Šimrak, „Historia episcopatus graeco-catholici Marčensis-Svidnicensis et unionis ecclesiasticae in Jugoslavia”, *Bogoslovska smotra*, Vol. 12, No. 2 (1924), 177.

³² Вид.: З. Куделић, „Чапловићева повијест Марчанске бискупије”, *Повијесни њрилози* 29 (2010), 146.

³³ Вид.: Ј. Радонић, *Римска Курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 50.

цар Фердинанд II Симеона Вратању као владика Влаха и Рашана и дао му могућност да кажњава своје вернике који повреду одредбе католичког учења.³⁴ Овај патент је гркокатолички бискуп и историчар Јанко Шимрак сматрао потврдом своје тезе, према којој је владика Симеон прихватио унију и пре него што је кренуо за Рим. Ипак, у самом патенту надвојводе Фердинанда II не може да се прочита ништа везано за унију. Ради се много више о томе да је надвојвода овај патент искористио да искаже своју жељу да се владика посвети борби против „сујеверја и заблуда” верника грчког обреда, које су противне хришћанству и учењу Католичке цркве.

Неопходно је такође сагледати стање Пећке патријаршије и Марчанске епархије почетком XVII века. Граничари и њихова православна црква налазили су се перманентно у тешком социјалном и привредном положају. При томе се њихова матична Пећка патријаршија налазила у другој држави и везе су се одржавале тешко и уз велике напоре. Сам положај православних цркава у Османском царству није био једноставан. Хришћанство је од стране султана и државе било толерисано, али је у потпуности зависило од самовоље локалних турских властодржаца и често је било изложено насиљу локалних паша, бегова, итд. Управо крајем XVI и почетком XVII погоршава се ситуација православног становништва у балканском делу Османског царства. 1594. године избија у Банату, у време тзв. „Дугог рата” између Турске и Аустрије, устанак против Турака. Пропаст српског устанка доноси са собом и драконске казне за православно становништво Баната и Србије. Пошто се на челу устаника нашао српски епископ Теодор Несторовић, бес Турака се највише окренуо против Пећке патријаршије и српске цркве. Епископ Теодор жив је одран, а Турци пале и уништавају многобројне цркве и манастире. Врхунац турске освете представља паљење моштију Св. Саве на Врачару.³⁵

Дугогодишње насиље, прогони и притисци онемогућавали су настојања и рад Пећке патријаршије да се брине о својим верницима и у самом Турском царству, а о озбиљнијем раду са верницима ван Турске тешко да је могло бити говора. Из овог разлога је српско православно становништво у Хабзбуршкој монархији у верском погледу било препуштено себи и морало је да се прилагођава верским и друштвеним околностима регије у којој је живело. На подршку Пећке патријаршије у материјалном, духовном или образовном погледу није могло да се рачуна. Штавише, и поред лоше материјалне ситуације крајишког становништва, патријаршија је била усмерена на материјалну помоћ српских граничара и Марчанског владичанства.³⁶

³⁴ Упор.: „Zeitschrift des königlichen kroatisch-slawonisch-dalmatinischen Archiv XVIII”, Zagreb 1916, 105–106. Доступно на: https://library.hungaricana.hu/en/view/CroatianStateArchives_AV_I_18_1916/?pg=116&layout=s (Приступљено: 20. марта 2021).

³⁵ Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве. Од њојкршћивања Срба до краја XVIII века*, Београд 1962, 320–372.

³⁶ P. Petretić, „Informatio de Valachorum in confinijis Regni Sclavonia degentium Episcopatus origine, Pgressu et Effectibus”, у: AT-ÖStA/HHStA StAbt Illyrico-Serbica 1, Fol. 1–147 (1662). Петретић се у свом допису на страни II жали да марчанске владике шаљу новчану помоћ Пећкој патријаршији, а да ова онда тај новац даје султану за издржавање његовог харема и сл. Истина је пак да је Пећка патријаршија морала да плати висок годишњи порез Порти, те је и од марчанских владика тражила да јој уплаћују одређене суме новца јер је Марчанско владичанство сматрала делом своје патријаршије, а исто је ревностно испуњавало своју обавезу према патријаршији.

Иако су Османлије омогућавале одређену аутономију Пећкој патријаршији, иста је била прилично онемогућена да оснива и води веће образовне институције.

Немали број католичких и реформаторских извора указује на лоше теолошко знање православног клира и посебно на велик број аналфабета међу православним монасима и свештеницима, чему је узрок био пре свега недостатак одговарајућих школа.³⁷

Католички духовници имали су много веће могућности да стекну добро теолошко образовање, док са друге стране не знамо много о могућностима православних духовника да се школују и усавршавају. Тако је нпр. загребачки бискуп Петар Домитровић био у прилици да се образује на језуитском колеџу у Болоњи и важио је у свом времену за теолошки образованог човека, који је посебно подстицао и подржавао штампање верских књига и отварање школа. И он је, као и његов савременик Дубравић, био образован у језуитском духу под тридентинском доктрином о неопходности спасења душа ближњих (мисли се на цело човечанство, *oīas. ауџ.*) и под геслом *sine ecclesiam, nula salus*. Полазећи од тога, може се узети да су и Домитровић и Дубравић добро познавали и прилично убедљиво могли да аргументују теологију и догме Католичке цркве. Језуитски ред био је већ у оно време препознатљив по својој убедљивој аргументацији и добром проповедању које је усавршавано у разним мисијама по целом свету.³⁸

С друге стране, о образовању владике Симеона није познато ништа. Архивски списи сведоче да је знао да пише и чита али о његовом теолошком знању не постоје скоро никаква сведочанства. Једино се у извештају гркокатоличког монаха и мисионара Методија Терлецког (Методій Терлџџкиј) може прочитати да је један од узрока неуспеха уније и необразованост владике Симеона.³⁹ Из овога се да закључити да су Домитровић и Дубравић највероватније теолошки били далеко поткованији у односу на православног владика, те да су на тај начин евентуално могли и да импресионирају и убеде Симеона у „непогрешивост” догми и учења Католичке цркве.

На све ово треба додати и религиозност и сујеверје тадашњег просечног Европљанина о неопходности црквеног живота и примања светих тајни попут крштења, миропомазања, причешћа и др. Умрети некрштен или без исповести сматрано је смртним грехом и осудом на вечни пакао, док је са друге стране одлазак у цркву и присуство литургији сматрано неопходним да би се умањили греси и на тај начин избегло вечно проклетство.⁴⁰ Самим тим становништво је свакодневно осећало потребу за присуством цркве, а тамо где није могло да пронађе своју матичну цркву, окретало се оној која

³⁷ Упор.: L. Hadrovics, *Srpski narod i njegova crkva pod turskom vlašću*, Zagreb 2000; Bartol Kašić, *Putovanja*, Šid 1987; Strahinja Kostić, „Echo und Ausstrahlung der Uracher Reformationsdrucke und der Reformation bei den Serben vom 16. bis zum 18. Jahrhundert”, *Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen. Primus Truber und seine Zeit*, München, Rolf-Dieter Kluge, 1995; Theodor Ulze, *Die Superintendenten der evangelischen Kirche in Krain während des 16. Jahrhunderts*, Wien 1863.

³⁸ Markus Friedrich, *Die Jesuiten: Aufstieg, Niedergang, Neubeginn*, München 2016, 179–247.

³⁹ Марко Јачов, *Сѹсци Конѳеѳације за црквианџу вере*, Београд 1986, 154–157.

⁴⁰ Werner Freitag, *Die Reformation in Westfalen. Regionale Vielfalt. Bekenntniskonflikt und Koexistenz*, Münster 2017, 26.

је била доступна. Резултат тога је најчешће било брзо конфесионално претапање у нову црквену заједницу, за шта најбољи пример нуди ускачка заједница у Сењу, која је, услед недостатка православне цркве, неколико година по доласку у Сењ прешла у католичанство, о чему пише и сâм бискуп Бенедикт Винковић у једном писму бечком нунцију Гаспару Матеију (Gaspare Mattei).⁴¹ Овакве преласке олакшавала је и тадашња верска ситуација у Европи: „Ако није било попа грчкога обреда, полазио је пук у католичке цркве, и у опће није било у народу сбог вјере толикога антагонизма, колико послѣје. Бискупи католички држаху у својих дијецезах дошљаке својими вјерници и постављаху и потврђиваху им попове њихова племена и източног обреда. Разлику међу попови и у богослужењу тим је мање народ опажао и осеђао, што су свећеници обију цркава у својој вањштини, док су католички свећеници носили браде, те се одиевали у хаљине по народном кроју, међусобно много наљичили, а католички глагољашки особито у сењској бискупији словенски глагољали.”⁴²

Све ове појединости, које сазнајемо из доступне архивске грађе, заједно стварају једну целовиту слику, која указује да су пре свега добри лични односи владике Симеона са иванићким жупником Дубравићем и загребачким бискупом Домитровићем одиграли пресудну улогу у његовој одлуци да пође у Рим и прихвати унију са Ватиканом.

Недостатак материјалних средстава, као и непостојање чврсте друштвене и социјалне мреже познанстава, која омогућава лакше функционисање и снажање у новој средини, били су, како онда тако и данас, класичне нуспојаве емиграције у страну земљу.⁴³ Тако су и крајишки граничари и њихове духовне вође били принуђени да себи траже друштвену подршку у оним лицима која су била спремна на дијалог. Заједнички матерњи језик, заједничко етничко порекло са Дубравићем, а можда и са Домитровићем, „нежни притисак” кроз добру теолошку аргументацију и многи дипломатски разговори, који су марчанском братству представљали могућност евентуалне материјалне подршке коју би Загребачка бискупија могла да пружи владици Симеону и његовом манастиру (који је и иначе био изграђен на остацима од Турака уништене католичке цркве), вероватно су били довољни да се Симеон Вратања убеди о неопходности и предностима црквене уније за њега и његове вернике.

Опремљени потврдом надвојводе Фердинанда II и писмом препоруке градачког папског нунција Петра Антонија кренули су владика Симеон и његов пратилац Мартин Дубравић у новембру 1611. за Рим. Чим су пристигли у Рим, Ватикан је потегнуо питање хиротонисања владике Симеона. Римска црква је у основи признавала посвећење од стране православне цркве али

⁴¹ Benedikt Vinković, „Relatio et Informatio de Valachis et Episcopatu Valachorum seu Rascianorum Legato apostolico ad aulam Caesaream Viennensem anno 1640. data”, у: AT-ÖStA/HHStA StAbt Illyrico-Serbica 1, Fol. 1–147, Nr. 47 (14. 6. 1640). Извештај бискупа Бенедикта Винковића о Марчанској епархији и њеној историји, који овај упућује папском нунцију у Беч 1640. године.

⁴² Radoslav Lopašić, *Karlovac: poviest i mjestopis grada i okolice*, Zagreb 1879, 150.

⁴³ Nicholas J. Miller, „Žumberak: A Sixteenth-Century Refugee Settlement Zone”, *Immigrants & Minorities, Historical Studies in Ethnicity, Migration and Diaspora*, 35(2) (2017), 87–107.

је затражено да се испита да ли је све обављено по прописима.⁴⁴ У улози испитивача нашао се познати језуита кардинал Роберто Белармин (Robertus Franciscus Romulus Bellarminus), који је 19. новембра 1611. издао исправу, којом је потврђено да је владика Симеон Вратања пред сведоцима исповедио католичку веру на начин на који је то прописано верницима „грчког обреда”, да је ослобођен изопштења из цркве, те да је од стране папе Павла V признат за гркокатоличког епископа Рашана грчког обреда, али не и за епископа православних расколника у Угарској, Славонији и Жумберку.⁴⁵

Већ 21. новембра 1611. папа Павле V је издао бреве *Divinae Majestatis Arbitrio* којим је папа изашао у сусрет владици Симеону и позитивно одговорио на његову молбу о подизању манастира на рушевинама некадашње католичке цркве Свих Светих, те да се манастиру доделе околна опустошена имања. С обзиром да је манастир у ово време већ постојао и функционисао, овде се више радило о формалном чину да се и папа Павле сложи са постојањем и радом манастира, те је папина сагласност искоришћена да се постојећи објекти и имање прошире. У самом папском бревеу владика Симеон је назван „епископом католичких Рашана грчког обреда у Угарској, Славонији и у хрватској Крајини, као и у удаљеним деловима Крањске (мисли се на Жумберак и Белу Крајину, *џрим. ауџи.*)”⁴⁶, чиме је практично потврђена његова јурисдикција, која је већ раније била наведена у синђелији патријарха Јована Кантула 1609, као и у потврди коринтског епископа Козме, који је 1607. хиротонисао Симеона Вратању у чин епископа.

По повртаку у Крајину владика Симеон и жупник Дубравић су свечано примљени у Загребу од стране бискупа Петра Домитровића, а већ јануара 1612. надвојвода Фердинанд је издао заповести крајишким војним властима да помогну владици у вршењу његових верских дужности.⁴⁷

Иако се у самом бревеу нигде не спомиње да је марчански владика подложен загребачком бискупу, оваква очекивања показао је бискуп Домитровић већ октобра и новембра 1613. у својим захтевима, када је више пута од Бечког двора тражио да му се крајишки граничари потчине и дају десетину.⁴⁸ У каснијем периоду, током бискуповања Бенедикта Винковића и Петра Петретића, овај притисак на Марчанску епархију и православне граничаре ће се све више појачавати и изазивати све већи конфликт између православних крајишника и Загребачке бискупије као гласноговорника хрватског и мађарског племства.

⁴⁴ вид. J. Šimrak, „Historia episcopatus graeco-catholici Marčensis-Svidnicensis et unionis ecclesiasticae in Jugoslavia”, *Bogoslovska smotra*, Vol. 12, No. 3 (1924), 287–288.

⁴⁵ З. Куделић, „Први марчански гркокатолички бискуп Симеон (1611.–1630)”, *Повијесни њрилози* 23 (2002), 174.

⁴⁶ Опр.: „...fratris Simeonis, episcopi Rascianorum catholicorum, ritus graeci, intra Hungariae, Sclavonia et Croatiae fines et in extremis Carnoliae partibus consistentium”, у: „Divinae Majestatis Arbitrio”, А. Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium*, Buch II, Zagreb 1875, XCIX, 1058–1059.

⁴⁷ З. Куделић, „Први марчански гркокатолички бискуп Симеон (1611.–1630)”, *Повијесни њрилози* 23 (2002), 174.

⁴⁸ R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske Krajine, Knjiga II*, Загреб 1885, 58–61; Писма бискупа Домитровића могу да се погледају и у Аустријском државном архиву у збирци *Croatica* (*џрим. ауџи.*).

Као што је већ на почетку написано, настанак унијатске цркве у Пољско-литванском краљевству или у Трансилванији био је уско повезан са политичким и друштвеним привилегијама које су се односиле на све учеснике тог процеса. Богати православни магнати у Пољској иницирали су црквену унију у жељи да кроз исту осигурају себи политички утицај у Пољско-литванском краљевству, док су у Трансилванији и православци и католици поступали по директиви из Беча да би се Католичкој цркви и католичком племству оснажила позиција у делу земље који је био апсолутно контролисан од стране протестантског племства, које је вршило систематско угњетавање већинског православног становништва али и политичко насиље над далеко малобројнијим католицима.⁴⁹

Међутим, када је Марчанска унија у питању не могу да се повуку паралеле са горе поменутих црквених унијама. Државна политика, друштвена позиција и лоше економско и привредно стање православних духовника и верника у доминантном католичком државном систему, засигурно су играли одређену улогу приликом склапања Марчанске уније, али главни мотив за Марчанску унију не лежи у привилегијама, него у добрим личним односима тадашњег марчанског епископа Симеона Вратање са представницима Загребачке бискупије. И Домитровић и његов претходник Шимун Братулић водили су према православним досељеницима релативно мирољубиву политику дијалога. Овакав начин комуникације бискупа Домитровића са православнима био је очигледно познат надалеко јер му 1618. хиландарски монаси шаљу делегацију и обраћају му се за помоћ, ословљавајући га као „учитеља и пастира Христовог стада преславнога града Загреба”⁵⁰, те му излажу муке и проблеме у којима се манастир налази.

Спремност на дијалог и отвореност у комуникацији са представницима Пећке патријаршије тј. Вретанијске (Марчанске) епархије очигледно су били довољни да бискуп Домитровић задобије поверење владике Симеона. Врхунац овог дијалога били су поменути папски бреве *Divinae Majestatis Arbitrio* и оснивање гркокатоличке Марчанске епархије у Вараждинском и Карловачком генералату аустријске Војне крајине. Овај случај показује и колико су црквене уније током XVII века комплексне и да се дотична тема не може свести на једноставну црно-белу шему православног истока и католичког запада.

Док се у случају Брестовске или Трансилванијске уније радило о систематизованим процесима, који су били руковођени од стране локалног племства и Бечког двора са јасним циљем задобијања одређених друштвених, политичких и економских привилегија за учеснике процеса, дотле је процес

⁴⁹ Упор.: Е. С. Suttner, „Das Abrücken von der Ekklesiologie des Florentiner Konzils bei der ruthenischen Union von 1595/96 und bei der rumänischen Union von 1701”, у: *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica 9/II*, Alba Iulia 2005, 135–145; Paul Bruszanowski, „Maßnahmen zur Stärkung des Katholizismus im habsburgischen Oberungarn ab der Mitte des 17. Jahrhunderts”, у: Johann Marte, *Die Union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom. Band I von den Anfängen bis 1701*, Bucuresti 2010, 73–95; Keith Hitchins, „The Social-Political Promises Linked to a Possible Achievement of the Union”, у: Исто, 140–151.

⁵⁰ Franz Mikloschich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii.*, Већ 1858, 559–560. Доступно на: https://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%-2BZ223747203 (Пристапљено: 21. 5. 2021).

унијаћења у Војној крајини започео игром случаја јер су се на истом месту у исто време нашле особе које су развиле добре личне односе и које су сматрале да би црквена унија очигледно свима могла да донесе бољитак, иако је она у стварности угрозила привилегије православних Крајишника, који су за разлику од већине католичког становништва били ослобођени плаћања пореза. Истина, већ и пре склапања уније јављају се први гласови за смањење крајишких привилегија, али онај прави притисак на православно становништво са циљем укидања привилегија и потчињење православних граничара племству и Загребачкој бискупији уследиће тек после 1611. Штавише, у периоду почетком XVII века ни званични аустријски двор није показивао превише интересовања за успостављање и ширење црквене уније јер му је приоритет био очување реда и мира у Војној крајини са циљем заштите царевине од турских упада.

У односу на Брестовску и Трансилванијску унију, које су успеле да захвате одређене делове православног становништва данашње Румуније, Пољске, Белорусије и Украјине, Марчанска унија имала је прилично слаб успех међу православнима о чему извештава и гркокатолички мисионар Методије Терлецки.⁵¹ С друге стране, Терлецки врло похвално пише о епископу Симеону, који је и у последњим годинама живота остао привржен унији.⁵² Ипак, већ приликом боравка Методија Терлецког у Марчи, епископ Симеон је био тешко болестан и није више практично руководио епархијом, него је на место администратора именовано архимандрита манастира Марча Максима Преодојевића. Доласком владике Максима на чело Марчанске епархије 1630. и доласком Бенедикта Винковића на чело Загребачке бискупије 1637. долази и до озбиљнијих конфликта између православног становништва и Загребачке бискупије.

Винковић је у својим писмима и жалбама које је опућивао Бечком двору и Конгрегацији оптуживао Преодојевића као „шизматика и јеретика”,⁵³ као незналицу, те је захтевао од Бечког двора да се Максим уклони са владичанске столице и на његово место постави католик.⁵⁴ Овим је практично Загребачка бискупија започела један процес, који ће све до паљења манастира Марча бити обележен религиозним конфликтима и крајишким немирима.

Треба нагласити да овај сукоб не сме да се гледа кроз призму етничког српско-хрватског конфликта јер он то није ни био, него као део једног ширег верског конфликта у Европи између Католичке цркве и некаатолика. Само католичко становништво у Војној Крајини практично није ни узимало учешћа у том сукобу, који се највише одвијао препискама и покушајима једне или друге стране да учврсти своју позицију на Бечком двору и придобије исти за своје планове.

⁵¹ Марко Јачов, *Сјиси Конгрегације за њројангу вере*, Београд 1986, 154–157.

⁵² Ј. Радонић, *Римска Курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 64–65.

⁵³ Benedict Vinkovic, „Relatio et Informatio de Valachis et Episcopatu Valachorum seu Rascianorum Legato apostolico ad aulam Caesaream Viennensem anno 1640. data”, у: AT-ÖStA/HHStA StAbt Illirico-Serbica 1, Fol. 1–147, Nr. 47 (14. 6. 1640).

⁵⁴ Упор.: Ј. Šimrak, „Historia episcopatus graeco-catholici Marčensis-Svidnicensis et unionis ecclesiasticae in Jugoslavia”, *Bogoslovska smotra*, Vol. 12, No. 4 (1924), 418–430.

Приврженост епископа Симеона унији видљива је и из писма бискупа Домитровића које је овај 1626. упутио Карлу Карафи (Carlo Carafa), папском нунцију у Бечу. У овом писму Домитровић описује епископа Симеона као „епископа влашког народа, који себе и своје свештенике држи у покорности (јединству, *ѝрим. ауѝ.*) са Светом Римском црквом, а од константинопољског патријарха не прима изасланства (или писма, *ѝрим. ауѝ.*), нити му иста шаље.”⁵⁵ И овде се примећује да је лични однос бискупа и епископа остао добар и дуго након склапања уније. То потврђује и већ спомињани извештај гркокатоличког монаха Методија Терлецког, који ће 1628. од стране Конгрегације за пропаганду вере бити послат у Војну Крајину да извиди верско стање и састави извештај за Конгрегацију јер иста очигледно није имала увид у стварно стање на терену, као ни о успеху тј. неуспеху уније међу Крајишницима.

Терлецки у два наврата борави у Крајини, о чему постоје и његова два опширна извештаја. У свом извештају Конгрегацији Терлецки наводи да је посетио људе који себе називају дуплим именом Власи или Влахи и чије су илирско краљевство Турци освојили. Власи потичу из Валахије, а живе у краљевству српском, бугарском, босанском, далматинском, рашком или херцеговачком и у другим суседним областима. Након што су Турци заузели њихове регије, повукли су се у хришћански део (Аустрију, *ѝрим. ауѝ.*), где се још зову и другим именом Ускоци. Првобитно су насељени у Жумберачкој капетанији, а након тога у Славонској краљевини, посебно у Копривничкој, Крижевачкој и Иванићкој капетанији.⁵⁶

У даљем извештају гркокатолички монах наводи да је посетио Ровишће, у том тренутку највеће српско насеље у Крајини, где је присуствовао једној свадби. Имао је прилику да се сретне и са влашким епископом Симеоном, који са 10 монаха живи у манастиру Марча. Тројица монаха су свештеници, а остали су лаици, прилично једноставни и необразовани људи који се не разумеју у духовна питања и за речи вере имају само минимално разумевање. За епископа Симеона каже да је остао веран римском папи, али због великог незнања није имао успеха у ширењу уније, а својим људима (Крајишницима, *ѝрим. ауѝ.*) допуштао је превише верске слободе.⁵⁷

Терлецки је извештај Конгрегацији поднео и усмено у Риму, а овај је очигледно био доста повољан по епископа Симеона, јер је папа Урбан VIII 20. априла 1629. преко Методија Терлецког послао кратко писмо епископу Симеону у којем га топло поздравља и исказује му своју подршку.⁵⁸

⁵⁵ Огр.: „Nec episcopus toti huic genti Valachicae more suo sacerdotes censecrat eosque in obdientia Sanctae Romanae Ecclesiae continet, nec aliunde, signanter autem a Patriarha Constantinopolitano missos admittit, neque etiam mittentur”, у: “1626.21. Februarii. Petri Domitrovic. episcopi Zagrebienis, informatio de Marcensi unito episcopo Simeone Vratanja, de eiusdem sacerdotibus, et de monacho Gabriele data ad Carolum Caraffa, nuntium apos. Viennesem”, J. Šimrak, *De relationibus Slavorum Meridionalium cum Sancta Romana Sede Apostolica saeculis XVII. et SVIII*, Zagreb 1926, 45.

⁵⁶ Вид.: М. Јачов, *Сѝиси Конѝреѝације за ѝроѝаѝанѝу вере*, Београд 1986, 132–139; З. Куделић, „Први марчански гркокатолички бискуп Симеон (1611.–1630)”, *Повијесни ѝрилози* 23 (2002), 181–182.

⁵⁷ М. Јачов, *Сѝиси Конѝреѝације за ѝроѝаѝанѝу вере*, Београд 1986, 135.

⁵⁸ Ј. Радонић, *Римска Курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 64; М. Јачов, *Сѝиси Конѝреѝације за ѝроѝаѝанѝу вере*, Београд 1986, 141.

Као што је већ наведено у тренутку боравка Методија Терлецког у Крајини, епископ Симеон се практично налазио на крају свог управљања епархијом и већ тада је за администратора именовано Максима Преодојевића (који се у *Лейојису манастира Марче и Лейавине* назива и Мојсиловић⁵⁹). Преодојевић се иначе налазио и на челу крајишке делегације која је 1630. године отишла цару Фердинанду II у Регензбург и тамо издејствовала потврду и проширење 'влашких привилегија' које су објављене као „Statuta Valachorum” и које ће се у следећим деценијама чувати у манастиру Марча као гарант права православних Крајишника у Војној Крајини. Према М. Грбићу тражила је ова делегација од цара Фердинанда II да се архимандрит Максим постави за новог марчанског владуку, што цар и потврђује 1630. године.⁶⁰ У декрету који му је додељен Преодојевић је именован за владуку Вретанијског и од њега је тражено да се за потврду именованња обрати папи Урбану VIII.⁶¹

Конгрегација за пропаганду вере све до 1634. није знала да је Максим именован новим марчанским владиком, те и у периоду после 1630. дискутује о наследнику владике Симеона, који би прво требало да фунгира као његов помоћник, а по његовој смрти да буде именован новим марчанским владиком. Као најпогоднију особу видела је Конгрегација русинског монаха Нићифора Лосовског (*Nikifor Losowsky*), који је у римском Грчком колегијуму завршио теолошке науке. Када је на крају овај предлог усаглашен и са Бечким двором, информисан је како двор, тако и Конгрегација, од стране папског нунција кардинала Ћиријака Рочиа (*Ciriaco Rocci*), да је њихову одлуку немогуће спровести, јер владика Максим већ дуже време администрира владичанством, а при томе је и званично постављен за владуку царским декретом.⁶² Овај царски декрет Конгрегација је сматрала ништавним и на састанку од 10. јануара 1634. донела одлуку да се Максиму Преодојевићу не потврди именованње за владуку.⁶³

Све ово у реалности није имало никакав утицај на рад владике Максима. У долазећим годинама његов однос ка Ватиканској цркви, а пре свега ка загребачком бискупу, попримаће све искључивији карактер, те ће он неколико година пред смрт престати да шаље бискупу и оних 12 мерица воска, које је у почетку уредно слао. Ипак и поред лоших односа са Загребачком бискупијом, потврдио је владика Максим 1636. године у потпуности повељу владике Симеона Вратање, коју је овај 1628. издао марчанским кметовима и у којој се наводи покорност римском папи, који се сматра наследником апостола Петра.⁶⁴

⁵⁹ *Лейојис манастира Марче и Лейавине. Изворни шексџи и његов превод*, Београд 2013, 73.

⁶⁰ М. Грбић, *Карловачко владичанство. Прва књига*, Карловац 1891, 204–206.

⁶¹ J. Šimrak, „Historia episcopatus graeco-catholici Marčensis-Svidnicensis et unionis ecclesiasticae in Jugoslavia”, *Vogoslovska smotra*, Vol. 12, No. 3 (1924), 302–305.

⁶² М. Јачов, *Сјиси Конгрегације за пројаву вере*, Београд 1986, 207–208.

⁶³ З. Куделић, „Први марчански гркокатолички бискуп Симеон (1611.–1630)”, *Повијесни прилози* 23 (2002), 188.

⁶⁴ Опр.: „My seleiuchi da se nasega reda vera neotrgne, naztanismo se z dopuscheniem otcza pape rimzkoga, koteroga dersimo za nameztnika szuetoga Petra Apostola, i komuszmo pokorni, o Marche, na imaniu gozpodina biskupa zagrebachkoga.”, у: АТ-ÖStA/HHStA StAbt Illlyrico-Serbica 1, Fol. 1–147. Повеља епископа Симеона из 1628. потврђена печатом и потписом епископа Максима Преодојевића 1636.

Период између 1630. и смрти владике Симеона обележиће покушаји раних католичких духовника да на владичански престо у Марчи доведу свог фаворита. Тако нпр. босански бискуп Иван Мрнавић предлаже Конгрегацији епископа Лонгина Бранковића за новог марчанског владика. Владика Лонгин је био епископ православних у трансилванијском Јенопољу, а Мрнавић га предлаже као идеално решење јер је исповедио католичку веру и постао унијатски епископ. Бранковића је подржао и кијевски гркокатолички владика Јосип Веламин Рутски, чији је отац Феликс Вељаминов чак припадао једној грани руске царске породице Рурјиковича.

Неименовани загребачки каноник предлаже Конгрегацији за пропаганду вере извесног Луцијана Канцинелића, који је био деветнаестогодишњак српског порекла, тек свршио науке у Риму и познавао ћирилицу.⁶⁵ Овим предлозима Конгрегација није поклонила већу пажњу, те је наставила да фаворизује Русина Нићифора, али и ово је остала само пушта жеља Конгрегације јер Бечки двор није био спреман да уклони владика Максима и тиме ризикује побуну у Варајдинском генералату.

Епископ Симеон Вратања умире најкасније 1634. године, али његово руковођење Марчанском епархијом престаје де факто 1630, када Максим Предојевић и званично бива именован за епископа вратанијског, мада је овај већ раније неко време управљао епархијом.

Иако је одређени број историчара⁶⁶ прихватање уније од стране владике Симеона сматрао привидним и тактичким маневром ради заштите византијског обреда у сложеним друштвено-верским околностима, доступна историјска грађа указује да је Симеонова одлука пре свега плод добрих личних односа са загребачким бискупом Домитровићем и иванићким жупником Дубравићем, као и личних уверења владике Симеона који је очигледно све до смрти остао веран унији и папи, чију јурисдикцију и сам лично потврђује у повељи из 1628. године. Привидну оданост Ватикану и стратешко маневрисање у смислу добијања потврде за владичанску столицу видимо пак код Максима Предојевића, који се пред царом очигледно обавезао да затражи потврду владичанства у Риму и који је у Грацу требало пред папским нунцијем да исповеди католичку веру, али је, уместо у Рим, одмах по повратку у Крајину отишао у Пећку патријаршију, био посвећен за владика, а у долазећим годинама се истакао као противник уније и бранилац православних Крајишника и њихових права и привилегија.

⁶⁵ З. Куделић, „Први марчански гркокатолички бискуп Симеон (1611.–1630)”, *Повијесни йрилози* 23 (2002), 187–188.

⁶⁶ Вид.: Алекса Ивић, *Из историје цркве хрвајско-славонских Срба йоком ХVII. века*, Загреб 1917; М. Грбић, *Карловачко владичансйво. Прва књија*, Карловац 1891.

ŽELJKO MALEŠEVIĆ, Ma
Hauttstraße 1–5, Linz 4041, Austria
E-mail: Zeljko.Malesevic@mag.linz.at

MOTIVES OF BISHOP SIMEON VRATANJA FOR CONCLUDING THE UNION OF MARČA

SUMMARY: Previous research of the Marča-Union in Serbian and Croatian historiography has tried to resolve this issue within the framework of broader macro-Serbo-Croatian relations, often neglecting the local micro-level, ie. personal relations of individuals, but also the religious beliefs of the 17th century. At the same time, previous research mostly focused on the 18th century and incidents during the reign of Maria Theresa. This article is dedicated to the very beginning of the Union of Marča and the motives of Bishop Simeon for its acceptance by analyzing the available archival material. The available archival material shows that the motives of Bishop Simeon were primarily of a personal nature, caused by good personal relations with the representatives of the Zagreb diocese, as well as personal religious beliefs, as evidenced by various archives. Furthermore, it has been shown that the open and systematic pressure on the Diocese of Marča and the Orthodox „Grenzer“ by the Catholic Church begins after the signing of the union, and not before, as some researchers previously suspected.

KEYWORDS: Union of Marča, Serbian Orthodox Church, Croatia, Military Borders, Habsburg Monarchy, Vatican

Др НЕБОЈША С. ШУЛЕТИЋ, научни сарадник
Балканолошки институт САНУ
Кнез Михаилова 35/IV, Београд, Србија
Е-адреса: nebojsa.suletic@bi.sanu.ac.rs

ИМЕНОВАЊА ПЕЋКИХ ПАТРИЈАРАХА (1691–1766)¹

САЖЕТАК: У чланку се разматра питање избора српских патријараха у Османском царству и административна процедура њиховог именовања у Цариграду током последњих деценија XVII и у првој половини XVIII века. На основу до сада некоришћених докумената из архиве Канцеларије епископских муката (*Piskopos mukâta'ası kalemi*) у Цариграду, утврђена је прецизна хронологија именовања старешина Српске православне цркве у раздобљу између 1691. и 1766. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Српска црква, Пећка патријаршија, Канцеларија епископских муката, патријарх Мојсеј Рајовић

Рад на утврђивању каталога српских патријараха у Османском царству започео је Иларион Руварац давне 1868. године.² Иако је истраживања ограничено на раздобље до краја XVII века, у оскудним изворима није пронашао довољно чињеница да би свој наум извео до краја. Иза себе је оставио непотпун каталог, а већину његових недоумица нису разрешиле ни потоње генерације историчара. Због тога се у модерним историографским синтезама још увек не може наћи тачан попис пећких архиепископа у другој половини XVI века, док је управа патријараха из XVII столећа дефинисана приближним хронолошким одредницама.³ Каталог старешина Српске цркве у Османском царству из раздобља од 1691. до 1766. године није био предмет посебних

¹ Чланак је резултат рада у Балканолошком институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада научноистраживачких организација у 2021. години број: 451-03-9/2021-14/200170 од 5. 2. 2021.

² И. Руварац, „О каталозима пећких патријараха”, *Гласник СВД VI* (1868), 240–251; Исти, *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III (1557–1690)*, Задар 1888.

³ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I*, Београд: ЈРП 2002⁴, 301–349; Р. Самарцић, „Српска православна црква у XVI и XVII веку”, у: Р. Самарцић (ур.), *Историја српског народа III/2*, Београд: Српска књижевна задруга 1993, 53–102.

историјских студија. Ову празнину донекле је попунио Радослав Грујић енциклопедијским чланком „Пећска патријаршија” и одредницама које је посветио појединим патријарсима (1921). Грујићев каталог патријараха у раздобљу од 1691. до 1766. године изгледа овако: „Калиник I Скопљанац (1691 – 16. VIII 1710), Атанасије I (6. I 1711 – 23. IV 1712), Мојсије Рајовић (6. X 1712 – 1725), Арсеније IV Јовановић (1725–1737), Јанићије III Грк (1737–1746), Атанасије II Гавриловић (1747 – 1. IV 1752), Гаврило II Сарајевац (1752), Гаврило III Грк, Вићентије Стефановић, Пајсије II Грк, Гаврило IV Грк (1758), Тирило II (1759), Василије Бркић (1763–1765) и Калиник II (1765–1766)”⁴ Грујићев каталог је у историографији остао актуелан до данашњих дана. Ђоко Слијепчевић га је унео у *Историју Српске православне цркве* (прво издање: Минхен 1962), а посредством ове синтезе интегрисан је у текстове Радована Самарцића у *Историји српског народа* (1993).⁵

Каталог, међутим, садржи низ недостатака, који су у највећој мери настали због нестручног објављивања извора којима се Грујић служио. Овде на првом месту треба поменути издање *Црквене историје*, коју је Милош Милојевић приредио 1872. године. У питању је текстуална целина из рукописног зборника (Милојевић га је назвао *Обштин лист*) који је припадао библиотеци Пећког манастира (даље: *Пећ 110*). Иако још увек није обављена текстолошка анализа рукописа, са сигурношћу се може закључити да је *Црквена историја* настала током друге трећине XVIII века. У њеном садржају, што је уочио и Милојевић, могу се препознати два слоја текста. Старији текст је исписао својом руком патријарх Арсеније Јовановић (1724–1748). Он је направио каталог архиепископа и патријараха од Саве Немањића до свог времена и поред имена неколико личности из XVIII века забележио датум њиховог упокојења. Свој идентитет открио је реченицом у којој каже да је организовао погреб патријарха Мојсеја Рајовића у Петровој цркви код Новог Пазара.⁶ Други слој текста настао је почетком седме деценије XVIII века, а чине га кратке биографије патријараха од Арсенија Црнојевића (1674–1706) до Василија Јовановића Бркића (1762–1763). О ауторима ових биографија ништа се поуздано не зна, осим да су се звали Нешко Стојановић, Георгије Радојевић и Никола Стефановић.⁷ Када се садржај биографија упореди с другим изворима српског, грчког и османског порекла, види се да су аутори били релативно добро упућени у догађаје које су описивали. Ипак, Милош Милојевић није у свему верно пренео садржај извора, па је навео Грујића на више погрешних закључака. Најупечатљивија грешка начињена је укључивањем у каталог непостојеће личности, Гаврила IV, чија је „биографија” данас присутна у свим капиталним лексиконима и синтезама из историје Српске цркве.⁸

⁴ Р. Грујић, „Пећска патријаршија”, у: Ст. Станојевић (ур.), *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка* III, Загреб: Библиографски завод д.д. 1928, 378.

⁵ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, I, 349–364; Р. Самарцић, „Српска црква у Турском царству 1690–1766”, у: Р. Самарцић (ур.), *Историја српског народа* IV/1, Београд: Српска књижевна задруга 1986, 531–552.

⁶ Манастир Пећка патријаршија, рукопис бр. 110 (= *Пећ 110*), 1b; М. Милојевић, „Обшти лист Патријаршије пећке”, *Гласник Српског ученог друштва* XXXV (1872), 77.

⁷ Пећ 110, 7a; М. Милојевић, „Обшти лист”, 83.

⁸ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* I, 361–362; Р. Самарцић, „Српска црква у Турском царству 1690–1766”, 543; С. Вуковић, *Српски јерарси од деветијо до*

Грујићев каталог објављен је пре тачно стотину година, али се до данас нису појавили нови извори који би значајно изменили или допунили његов садржај. Овом приликом имамо могућност да представимо такве изворе и да преиспитамо постојећа знања о начину на који су бирани и именовани српски патријарси у Османском царству. У даљем тексту кратко ћемо се осврнути на црквене процедуре за избор српских патријараха, а потом ћемо описати процедуре њиховог именовања у канцеларијама османске администрације у раздобљу од 1691. до 1766. године. На тај начин утврдићемо поуздан и хронолошки прецизан каталог старешина Српске патријаршије у последњих осам деценија њене аутокефалности (Табела 1).

*

Досадашња научна истраживања показала су да изворе о црквеној јерархији у Османском царству треба тумачити у најмање два дискурса. Првом дискурсу припадају извори црквеног порекла. У њему је архијереј преносилац Божје силе која људе разрешава грехова. Тај дар Бог је даровао Христовим апостолима педесетог дана после Васкрсења и он се од тог времена обредом хиротоније преноси с једне на другу генерацију епископа. У овом дискурсу избор архијереја посматра се као верски обред у којем владике помесне цркве заједничком молитвом траже од Бога да (посредством људи) изабере најдостојнијег кандидата за свету службу. У овом дискурсу живели су Оци средњовековне цркве који су утврдили редослед и садржај поступака приликом попуњавања упражњених епископских катедри. Чин избора описан је у литургијским књигама – архијерејским чиновницима. Његова суштина била је у томе да се сви архијереји помесне цркве окупе на једном месту и предложе архиепископу (патријарху) тројицу јеромонаха које сматрају најдостојнијим за архијерејску службу. Од тројице кандидата који би добили највећи број гласова патријарх би изабрао једнога. Пошто би изабраног кандидата потврдио владар, приступало се обреду рукоположења.⁹

Избор архиепископа (патријарха) није био посебно разрађен у архијерејским чиновницима јер се подразумевало да коначно реч у тој ствари има владар. У Османском царству, међутим, владар је био исламске вере, што значи да није био део цркве. Ова околност могла је да буде извор потешкоћа јер султан није познавао канонско право и није се сматрао обавезним да поштује црквене обичаје и норме. Стога су српски архијереји у XVII и првим деценијама XVIII века настојали да избор патријараха обављају према процедури за епископски избор. Од тројице архијереја који би од чланова сабора добили највише гласова један би био изабран жребом. Учесници Црквено-

двадесетог века, Београд: Евро (и др.) 1996, 104; Исти, „Гаврило IV”, у: Ч. Попов (ур.), *Српски биографски речник II*, Нови Сад: Матица српска 2006, 570.

⁹ Димитрије Руварац је утврдио да је у последњим деценијама XVII и почетком XVIII века у Српској патријаршији коришћен незнатно измењен руски архијерејски чиновник из 1676. године, који је састављен компилацијом садржаја старијих грчких и словенских рукописа. Д. Руварац, „Прилози за историју архиепископа и епископа у Митрополији Карловачкој”, *Летопис Мајице српске* 204 (1900), 284–287. О изборима епископа у Православној цркви видети: Н. Милаш, *Православно црквено право*, Мостар 1902, 374–385.

народног сабора у Крушедолу 1708. године овакву процедуру представљали су као древни српски обичај.¹⁰

Описана изборна процедура, међутим, није се могла спровести сваки пут јер је између клира и владајуће елите у Османском царству постојао непремостив јаз у идеолошком схватању цркве и њене улоге у држави и друштву. У дискурсу елите, који је био одређен шеријатом и османским световним законима, хришћанима је била дозвољена ограничена слобода вероисповести, али су представници државне власти настојали да се, што је могуће више, држе по страни од њихове „испразне вере” (ayin-i batıl). Црквену јерархију, пре свега патријархе, гледали су као установе пореског система. Патријарх је био закупац (mültezim) такси које је клир његове помесне цркве наплаћивао од верника приликом обављања свештених радњи, а збир ових дажбина био је представљен као пореска јединица (mukata‘a) која је издавана у закуп и називана патријаршијом (patriklik). Тако је слобода исповедања вере добила форму сакупљања државних пореза (mal-i miri), па су патријарси и епископи регулисали своје обавезе на сличан начин као и световни закупци пореза. Прва им је обавеза била да од власти добију декрет о именовању на дужност (берат), за чије су издавање плаћали таксу пешкеш. Патријарси су, поред тога, плаћали држави одсек (mâktu‘, kesim), као годишњу ренту за своју патријаршију. Епископи су такође учествовали у сакупљању државних прихода, али своја задужења нису предавали државној благајни већ патријарху. Српски патријарси су од средине XVI века до 1690. године били задужени пешкешом и одсеком од по 100.000 акчи. Годишњи одсек је од 1691. до 1751. године износио 70.000, а од 1752. до 1766. године 90.000 акчи.¹¹

*

Османске власти нису придавале значај црквеним канонима, тако да именовања патријараха и епископа нису била условљавана њиховим прет-

¹⁰ С. Гавриловић, *Извори о Србима у Угарској с краја XVII и почетком XVIII века* III, Београд: САНУ 2003, 162–163; N. S. Šuletić, „Usurpations of and Designated Successions to the Throne in the Serbian Patriarchate. The Case of Patriarch Moses Rajović (1712–24)”, *Balkanica* LII (2021), 46–67.

¹¹ О правном статусу православних архијереја у Османском царству током последњих деценија написан је већи број студија. Међу значајнијима су: Р. Тричковић, „Српска црква средином XVII века”, *Глас САНУ 320: Одељење историјских наука* 2 (1980), 61–164; H. Inalcik, „Ottoman Archival Materials on Millets”, in: B. Braude with B. Lewis (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society* I (New York – London 1982), 438–447; H. Inalcik, „The Appointment Procedure of a Guild Warden (Kethüda)”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlands* 76, Festschrift Andreas Tietze (1986), 136–137; H. Inalcik, „The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans”, *Turcica* 21–22 (1991), 419–420; E. A. Ζαχαριάδου, *Δέκα турκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία (1483–1567)* (Αθήνα 1996); Π. Κονορτας, *Θωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο: Βεράτια για τους προκαθημένους της Μεγάλης Εκκλησίας (17ος-αρχές του 20ου αιώνα)* (Αθήνα 1998); Ph. P. Kotzageorgis, „Socio-Economic Aspects of a Tax: The Metropolitans’ and Bishops’ Pişkeş (Second Half of the Seventeenth Century)”, in: M. Sariyannis et al. (eds.), *New Trends in Ottoman Studies. Papers presented at the 20th CIEPO Symposium, Rethymno, 27 June – 1 July 2012* (Rethymno 2014), 207–222; T. Papademetriou, *Render Unto the Sultan: Power, Authority, and the Greek Orthodox Church in the Early Ottoman Centuries* (Oxford 2015); H. Çolak and E. Bayraktar Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A Study of Early Modern Patriarchal Berats* (Istanbul 2019).

ходним избором у цркви. Молбе за именованја архијереја подносила су како духовна тако и световна лица и ове молбе углавном су рутински решаване уз обавезну наплату пешкеша. Због овакве административне праксе редослед поступака при избору и именованју патријараха није увек био исти. Поједини патријарси су саборно бирани пре него што им је издаван берат, док су неки излазили пред сабор с бератом у рукама и силом се наметали за старешине. Ова пракса угрожавала је црквени поредак и дисциплину, па се у Српској православној цркви још у XVI веку развио обичај да патријарх за живота бира свога наследника међу придворним монасима.¹²

Процедуре именованја пећких патријараха до сада нису биле предмет посебних студија, али би се оне могле реконструисати на основу сачуваних берата.¹³ Ипак, поступак изгледа јасније када се анализирају аутентичне представке које на себи носе трагове предузетих административних радњи. Стога неће бити сувишно да се осврнемо на један конкретан случај из османске канцеларијске праксе, рецимо на поступак именованја патријарха Мојсеја Рајовића 1712. године.

Оригинал представке којом се од османских власти тражило да за пећког патријарха буде именован рашки митрополит Мојсеј Рајовић сачуван је у фонду Канцеларије епископских муката Архива Председништва Владе у Истанбулу.¹⁴ (вид. Прилог 1) Већи број извода и сажетака овог акта сачуван је и у неколико протокола наређења и одлука централне администрације. Визуелна представа акта, физички распоред и изглед текста, јасно показују три фазе процедуре именованја.

Први део поступка представљен је текстом који се налази у доњој половини хартије. Та позиција је била предвиђена за исписивање молбе која је састављана на строго формалан начин. У молби је, по правилу, навођен опис службе за коју се тражило именованје, име претходног носиоца службе, разлог због којег је служба тренутно упражњена, име лица које се предлаже за именованје и нека фраза којом се кандидат препоручивао за службу. Молба је увек садржала и име подносиоца, а у неким случајевима и датум када је била састављена. Неретко је у дну текста или на полеђени документа отискиван печат подносиоца молбе, који је требало да сведочи о веродостојности поднеска. Подносиоци молби најчешће су били пећки или цариградски патријарси, османске кадије, санџакбегови и други носиоци државне власти у провинцијама. У овом случају, као формални подносиоци молбе потписани су „раја, свештенство и монаси” с подручја Пећке патријаршије, што би требало да указује на то да је захтев упућен с Црквено-народног сабора.

Други део поступка представљен је забелешкама које је чиновник Канцеларије епископских муката исписао у горњем десном углу хартије. Овај текст је требало да предочи дефтердару правне појединости у вези с молбом. Чиновник је упоредио податке из молбе са садржајем службених протокола и пошто се уверио у њихову исправност, допунио је поднесак потребним информацијама и проследио га на решавање вишој инстанци. Није без значаја

¹² N. S. Šuletić, „Usurpations of and Designated Successions”, 46–67.

¹³ Н. С. Шулетић, „Берат патријарха Калиника I”, *Зборник Мајнице српске за историју* 83 (2011), 97–104.

¹⁴ BOA, D. PSK, 4/102.

приметити да је чиновник у овом случају сматрао потребним да дефтердара обавести о томе да Пећка патријаршија није у власти цариградског патријарха. Овај детаљ показује да су знања османских министара о односима унутар цркве могла да буду веома оскудна.

Трећи део поступка представљен је текстом који се налази у горњем левом углу хартије. Овај текст је исписиван у канцеларији дефтердара или великог везира и лако је препознатљив по дебелим словима и особеним писарским лигатурама. Подаци које су достављале ниже инстанце били су сравњивани с подацима из протокола наређења и пошто би се утврдила њихова веродостојност, исписивана је наредба о именовану. Уобичајена формулација наређења садржала је упутство да се од предложеног кандидата наплати обичајни пешкеш и да му се уручи берат, чиме је процедура окончана. У овом случају, дефтердар је наложио да се представка сачува и да се због будућих именовања забележи да цариградски патријарси немају надлежност над Пећком патријаршијом. На маргинама хартије и на полеђини документа налази се неколико кратких бележака, којима је чиновник констатовао да је патријарху уручен берат, да му је наплаћена административна такса – калемџија, односно да је садржај предмета заведен у службене протоколе.

Кључне фазе описаног поступка, нарочито подаци који су наведени у првој и трећој целини документа, доследно су преношени у садржаје берата, као и у протоколе наређења и одлука којима смо се користили у овом истраживању. У даљем тексту изнећемо податке о изборима и именованима српских патријараха у раздобљу од 1691. до 1766. године, којима ћемо исправити и допунити поменути Грујићев каталог. Датуме смо наводили према исламској и хришћанској ери. Датуми по хришћанској ери навођени су према грегоријанском рачунању. Када је постојао разлог да се датум наведе према јулијанском рачунању, наводили смо га најпре по јулијанском, а затим по грегоријанском рачунању. Јулијански датуми у XVIII веку заостајали су 11 дана за грегоријанским.

Калиник I (1691–1710)

Према *Пећ 110* Калиник је пре ступања на патријарашки престо био обудовели мирски свештеник у Скопљу. Могуће је да се после смрти супруге замонашио јер би то било у складу с тадашњим српским обичајима. Свакако није имао чин епископа. Калиниково именоване за патријарха обављено је у ванредним околностима, пошто је патријарх Арсеније Црнојевић (1674–1706) у Великој сеоби 1690. године прешао у монархију римско-немачког цара Леополда I (1657–1705). С њим је отишло и неколико епископа, док су остали избегли на млетачку територију или им се у ратном вихору изгубио траг. Поред расапа архијерејског сабора, Српска црква суочила се и с могућношћу губитка катедралне цркве јер је султан Сулејман II (1687–1691) земљишта и инфраструктурне објекте Пећког манастира даровао румелијском беглербегу Мустафи Сакол-паши (Mustafa Sağkol Paşa). У наредним годинама патријарх Калиник је водио дуг и исцрпљујући имовински спор с везировим сином Ахмедом Саколпашићем.¹⁵

¹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BOA), Bab-ı Defteri, Piskoposluk kalemi (=D. PSK) 1/126.

Одласком у Истанбул у пролеће 1691. године, Калиник је унеколико изменио ситуацију у корист цркве. Добио је подршку васељенског патријарха, свога имењака Калиника II (друга управа, 1689–1693) и успоставио контакт с великим везиром Мустафа-пашом Ђуприлићем (1689–1691). У то време Ђуприлић је спроводио завршне припреме за војни поход који ће се окончати његовим поразом и смрћу у бици код Сланкамена (19. VIII 1691). Већ се из првих редова текста берата може уочити да је везир искористио Калиниково обраћање за реализацију сопствених циљева. Као формални подносилац молбе за патријарашко именовање у берату је означена хришћанска раја „на угарској страни”.¹⁶ Имајући у виду да Калиник у том тренутку није могао да има утицај на српске избеглице у Угарској, овај детаљ се може схватити само као израз везирове ратне пропаганде. Његова намера очигледно је била да покаже наклоност према српским избеглицама и да ублажи последице демографске катастрофе која је претходне зиме задесила подручје Пећке патријаршије. Поставио је Калиника за пећког патријарха под условима који су били лакши него претходним старешинама Српске цркве. Умањено је годишњи одсек за трећину ранијег износа, са 100.000 на 70.000 аспри, и наредио 1. рецеба 1102. године (31. III 1691) да се Калинику изда берат. Две седмице касније, 15. рецеба 1102. (14. IV 1691) Калиник је платио 70.000 акчи кесима.¹⁷ Пошто се не помиње пешкеш, може се претпоставити да му је ова такса била опроштена.¹⁸

Калиник I је, дакле, на чело Српске цркве дошао без избора у сабору, али се ипак водило рачуна о поштовању црквених канона. Тумачењима четвртог правила Првог васељенског сабора било је предвиђено да изборе и хиротоније епископа у црквеним областима које немају довољно архијереја обављају владике из других области.¹⁹ Водећи се овим тумачењем, васељенски патријарх је послао у Пећки манастир двојицу епископа из своје архиепископије, који су обавили обред избора и рукоположења новог патријарха.²⁰ Калиникови противкандидати (супротвнници) у обреду избора били су монаси Пећког манастира – еклисијарх Мојсеј Чурла (будући патријарх Мојсеј Рајовић) и ђакон Мојсеј.²¹ Овај податак сугерише да је Калиник најпре формално биран за епископа, а потом је вероватно извршен обред његовог избора за патријарха.

Аџанасије I (1710–1712)

Према записима које је у својој бележници начинио босански митрополит Мојсеј Петровић, патријарх Калиник I преминуо је у Темишвару 15/26. VIII 1710. године. Одмах пошто је сазнао за овај догађај, владика се упутио

¹⁶ „[...] vilâyet-i Rumilinde Üngürus cânibinde İpek patrikliğine tabi' olan yerlerin re'âyâsı Dîvân-ı Hümâyûnîma 'arzuhâl idüb [...]. Н. С. Шулетић, „Берат патријарха Калиника I”, *Зборник Мајнице српске за историју* 83 (2011), 97–104.

¹⁷ Н. С. Шулетић, „Берат патријарха Калиника I”, 97–104.

¹⁸ Н. С. Шулетић, „Пореске обавезе Пећке патријаршије у време патријарха Калиника I (1691–1710)”, *Зборник Мајнице српске за историју* 88 (2013), 7–23.

¹⁹ Матија Властар, *Синџајма*, Београд: САНУ 2013, 380.

²⁰ Д. Руварац, „Летопис старца игумена хоповског Ђирила”, *Српски Сион* XVI/14 (1906), 403.

²¹ М. Милојевић, „Обшти лист”, 77.

у Пећки манастир ради избора новог патријарха. На пут је кренуо 19/30. IX 1710. године, али није навео одакле је започео путовање нити је забележио датум одржавања сабора.²² На сабору је за патријарха изабран владика Атанасије. О његовом пореклу се не зна много. Према *Пећ 110* био је рођен Призрену, а у османским пореским регистрима забележено је да је био именован за скопског митрополита 1. зулкадеа 1116. године (25. II 1705).²³

Када се записи митрополита Петровића упореде с подацима из османских извора, стиче се утисак да је редослед радњи у избору и именовању патријарха Атанасија био канонски исправан. Међутим, чињеница да је наређење о Атанасијевом именовању издато 12. X 1710. године и то на основу представке коју је у Истанбул послао темишварски беглербег Ел-Хаџ Мустафа-паша ствара основ за претпоставку да је избор патријарха био унапред договорен. Наиме, између 30. IX и 12. X није било довољно времена да се пређе пут од Пећког манастира до Темишвара и од Темишвара до Истанбула. Тешко се за то време могао прећи и пут од Пећког манастира до 874 км удаљеног Истанбула. Поређења ради, патријарх Арсеније Црнојевић је, путујући на ходочашће у Јерусалим 1682. године, пут од Пећи до Силиврије (Silivri) наомак Истанбула прешао за двадесет пет дана.²⁴

Према белешкама Мојсија Петровића, нови патријарх је рукоположен у Пећком манастиру 6/17. јануара 1711. године и одмах затим отпутовао је у Темишвар.²⁵ После неколико месеци брат упокојеног београдског митрополита Михаила оптужио га је београдском везиру за наводно противправно присвајање имовине преминулог владике. Око пола године је био заточен у београдској кули Небојши. Од последица тамновања оболео је и умро на патријаршијском читлуку у Добром Долу код Скопља 23. IV /4. V 1712. године.²⁶

Мојсеј Рајовић (1712–1724)

Према *Пећ 110* Мојсеј Рајовић рођен је у Трговишту код Новог Пазара, а замонашио се у манастиру Милешева.²⁷ У време Велике сеобе (1690) остао је у Османском царству и као еклесијарх Пећког манастира 1691. године учествовао у обреду устоличења патријарха Калиника I. Око 1704. године рукоположен је за старешину Рашке митрополије.²⁸ У регистрима Канцеларије епископских муката нема података о издавању његовог митрополитског берата.

Именовање Мојсеја Рајовића за патријарха особено је по томе што формални подносилац представке којом се тражило издавање берата није био нити он лично нити неко службено лице, већ „раја, митрополити и свештеници” из области Пећи.²⁹ Овакав потпис требало би да сугерише на то да је

²² Д. Руварац, „Мојсије Петровић, митрополит београдски 1713–1730. Прилог историји српске цркве”, *Споменик СКА* 34 (1898), 182.

²³ БОА, Кamil Кереси Tasnifi (=КК) 2542, 27.

²⁴ А. Младеновић, „Дневник патријарха Арсенија III Црнојевића о путовању у Јерусалим (текст и филолошке напомене)”, *Сениандрејски зборник III* (1997), 207–224.

²⁵ Д. Руварац, „Мојсије Петровић”, 182.

²⁶ М. Милојевић, „Обшти лист”, 76.

²⁷ Исто, 77.

²⁸ И. Руварац, „Рашки епископи и митрополити”, *Глас СКА* 62 (1901), 32–34.

²⁹ „Bendeğân-ı re‘âyâ fukarâsı ve papas ve keşiş (!) tâbi‘-i vilâyetin (!) İpek”, БОА, D. PSK 4/102.

молба властима била упућена са сабора. Пошто је платио пешкеш од 100.000 акчи, 23. ребуулахира 1124. године (30. V 1712) званично је постављен за патријарха. И у овом случају може се уочити да је између изборног сабора, који би требало да је одржан после смрти патријарха Атанасија и издавања берата његовом наследнику, протекло кратко време, мање од двадесет шест дана. Рукоположење је обављено у манастиру Пећка патријаршија 7/18. X 1712, што значи да је редослед поступака био у складу с црквеним нормама.

Тимотеј из Ивилона (1718)

Истражујући грађу Патријаршијско-митрополијског архива у Сремским Карловцима, Радослав Грујић је почетком прошлог века открио једну у то доба непознату узурпацију српског патријаршког трона.³⁰ У писму које је 21. VIII / 1. IX 1718. године упутио карловачком митрополиту Викентију Поповићу, патријарх Мојсеј Рајовић је рекао да се недавно вратио из Истанбула, где је „уз велики трошак” успео да спречи извесног Тимотеја, калуђера из манастира Ивилона, да му преотме престо. Из писма се сазнаје да је Тимотеју био издат брат, али да је иницијативу за поништење његовог именовања покренуо васељенски патријарх Јеремија III (1716–1726) који је о томе обавестио српског патријарха 2/13. VII 1718. Грујић је утврдио да је Тимотеј почео да врши патријарашке дужности јер је поставио игумана у једном српском манастиру. Сада се томе може додати и податак да је на чело Скопске митрополије поставио свога сарадника, монаха Хрисанта, којем је издат брат 24. VI 1718. године.³¹

Документација из архиве Канцеларије епископских муката омогућава нешто потпунији увид у редослед поступака приликом Тимотејевог именовања. Поступак је, наиме, започео скопски кадија Омер, који је 27. III 1718. године саставио представку у којој је оптужио патријарха Мојсеја за злоупотребе у обављању дужности и тврдио да раја жели Тимотеја за патријарха. Без спроведене истраге, државне власти су 25. цемазиулахира 1130. (26. V 1718) издале заповест да се Мојсеј смењује с положаја.³² Тимотеј је платио пешкеш у мензилу Сејитгази (Sevitgazi) код Ескишехира.³³ Интервенција патријарха Јеремије III и осуда Тимотејевог поступка коју је донео синод Васељенске патријаршије не помињу се у државним актима. Ова подршка је, међутим, била од кључног значаја за патријарха Мојсеја који је успео да докаже властима Тимотејеву обману. Спорно именовање је поништено 21. рамазана 1130. (18. VIII 1718) и Мојсеј је враћен на положај без обавезе да купује нови брат.³⁴ Тимотеј је изгубио новац од пешкеша, али није сносио последице због својих поступака. Уместо тога, 18. зулхицеа 1130. (12. XI 1718) именован је за митрополита Костура (Kastoria) у Охридској архиепископији.³⁵ После

³⁰ Р. Грујић, „Писма пећких патријараха из другог и трећег деценија XVIII века”, *Сјоменик СКА* 51 (1913), 105–134; Исти, „Пећки патријарх Тимотеј 1718. год”, *Гласник Скопској научној друштва* 13 (1934), 210–213.

³¹ ВОА, КК 2542/1, 11.

³² ВОА, D. PSK 6/91.

³³ ВОА, D. PSK 6/92, 6/93, 6/95.

³⁴ ВОА, КК 2542/1, 27.

³⁵ ВОА, КК 2542/1, 29.

његове смрти, на овај положај је 28. демазиулевела 1131. (18. IV 1719) постављен његов сарадник и бивши владика Скопља Хрисант.³⁶

Арсеније IV Јовановић (1724–1739)

Према *Пећ 110* родитељи Арсенија Јовановића живели су у селу Шаке у области Бањана у Херцеговини. Према имену овога села чланови његови породице носили су надимак Шакабента. Стицајем околности Арсеније се родио у Пећи 1698. године. Наводно је примљен у Пећки манастир са свега шест година, а у чин ђакона уведен је у дванаестој години живота. Берат за рашког митрополита издат му је 13. зулхица 1126. године (20. XI 1714), а сачуван је и декрет о његовој хиротонији.³⁷ Сматран је учеником и најближим сарадником патријарха Мојсеја, који га је слао у деликатне дипломатске мисије и припремао за свога наследника. Стари патријарх је у једном писму забележио да се 8/19. XI 1723. разболео и пао у постељу. Због последица болести отежано се кретао и одлучио да се повуче из службе. Ову одлуку објавио је на сабору архијереја који је одржан у Пећком манастиру у Недељи мироносица (19/30 IV – 25. IV /6. V 1724).³⁸ Иако се у изворима изричито каже да му је стари патријарх препустио престо, у *Пећ 110* наведено је да су му противкандидати у избору за патријарха били нишки епископ Јоаникије и босански владика Мелетије.³⁹ Патријарашки берат издат му је 15. зулхица 1136. (4. IX 1724), а стари патријарх се повукао из јавног живота и умро у Новом Пазару 13/24. априла 1730. године.

Јоаникије III Караџа (1739–1747)

Патријарх Арсеније IV остао је на челу Пећке патријаршије до Аустријско-турског рата 1737–1739. Пошто је с групом архијереја помагао војно-обавештајне активности хабзбуршке војске, неповољан след догађаја присилио га је да пребегне у Хабзбуршку монархију.⁴⁰ С њим су своје епархије напустили и рашки владика Јефтимије, ужички Алексије и нишки Ђорђе. Самоковски Симеон био је ухапшен и погубљен због издаје. И овога пута, као и пре пола столећа, због последица рата није било могуће сазвати изборни сабор помесне цркве, па је васељенски патријарх за пећког патријарха изабрао протосинђела Васељенске патријаршије Јоаникија, из угледне грчке породице Караџа (Karatz).⁴¹ Нови патријарх је рукоположен у Истанбулу, а 13. мухарема 1152. године (22. IV 1739) заповеђено је да му се изда берат.⁴² У *Пећ 110* представљен је као „вук у овчијој кожи”, који је на престо дошао одлуком османских власти, а не саборним избором. Наводно је због своје похлепе великим дуговима задужио Српску цркву код приватних поверилаца,

³⁶ ВОА, КК 2542/1, 35.

³⁷ И. Руварац, „Повеља патријарха Мојсеја дана рашком митрополиту Арсенију Јовановићу”, *Сјоменик СКА* 38 (1900), 122.

³⁸ Р. Грујић, „Писма пећких патријараха”, 105–134.

³⁹ М. Милојевић, „Обшти лист”, 78.

⁴⁰ Р. Веселиновић, „Србија под аустријском влашћу 1718–1739”, у: С. Гавриловић (ур.), *Историја српског народа IV/1*, Београд: Српска књижевна задруга 1986, 146–162.

⁴¹ Д. Алексијевић, „Прилози за историју српске цркве”, *Весник српске цркве* (1909), 755; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I*, 357.

⁴² ВОА, КК 2542/11, 3.

што је напослетку довело до укидања Пећке патријаршије. После осам година управе одлучио је да се повуче с престола у корист скопског владике Атанасија. Истога дана када је Атанасије именован за патријарха, 17. ребиулевела 1160. године (29. III 1747), Јоаникије је постављен за нишког митрополита.⁴³ Потом је прешао на чело епархије Халкидона, а у пролеће 1761. године постао је васељенски патријарх.⁴⁴ Када је у мају 1763. године смењен, повукао се на Свету Гору, а затим је својим новцем откупио и обновио манастир Св. Ђорђа на острву Халки (Heybeliada), где је умро у дубокој старости 1793. године.

Атанасије II (1747–1752)

Патријарх Атанасије II помиње се у неколико записа на богослужбеним књигама у раздобљу између 1746. и 1752. године.⁴⁵ У једном од њих забележено је да је на чело Српске патријаршије ступио с положаја старешине Скопског митрополије 1747. године и да је његова управа трајала 5 година и 40 дана.⁴⁶ Према подацима из Канцеларије епископских муката за скопског митрополита постављен је на основу молбе пећког патријарха Јоаникија 27. шевала 1152. године (27. I 1740). Јоаникије је поднео и молбу за његово патријарашко именовање од 17. ребиулевела 1160. године (29. III 1747).⁴⁷ Према *Пећ 110* Атанасије је рођен у селу Кијеву у Метохији, а пореклом је био из области Старога Влаха. Приказан је као смиран архијереј који је настојао да успостави канонски поредак у Српској цркви, али су га у томе ометали поједини архијереји. Као његови највећи непријатељи означени су бивши пећки патријарх Јоаникије и босански владика Гаврило, који га је наследио на престолу. Умро је у Пећком манастиру од последица можданог удара 30. VIII / 10. IX 1752.⁴⁸

Гаврило II Михајловић (1752)

Гаврило Михајловић био је родом из Сарајева, из трговачке породице Арнаутовића. За босанског митрополита постављен је уместо упокојеног владике Мелетија 21. зулхица 1153. године (9. III 1741), по представци коју је властима поднео лично.⁴⁹ У *Пећ 110* приказан је као млад и властољубив човек „несазрела разума”. Због оптужби да се понашао на начин који је био недостојан архијерејског звања, сарајевска црквена општина водила је против њега спор у Травнику 4/15. V 1752. пред босанским везиром Ахмед-пашом Ћуприлићем, који му је изгледа одузео бераг.⁵⁰ Потом је изведен и пред црквени суд који су чинили патријарх Атанасије и тројица владика. Они су га

⁴³ ВОА, КК 2542/5, 11.

⁴⁴ Н. Çolak, Е. Bayraktar Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution*, 169, 298.

⁴⁵ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* I, 359–360.

⁴⁶ Ј. Стојановић, *Сјари српски записи и најписи* II, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије 1903, бр. 3030, 3031.

⁴⁷ ВОА, КК 2542/5, 9–10.

⁴⁸ М. Милојевић, „Обшти лист”, 80.

⁴⁹ ВОА, КК 2542/3, 52.

⁵⁰ В. Скорић, „Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку”, у: В. Скорић, *Изабрана дјела* II (Прилози за историју Сарајева), Сарајево: Веселин Маслеша 1985, 40–42.

теретили по три тачке: прво, да је стварао неприлике патријарху и владикама; друго, да се није редовно причешћивао; и треће, да је шишао своју косу и на глави носио перике.⁵¹ Суд га је прогласио кривим и лишио архијерејског чина, а сарајевска црквена општина за његовог наследника изабрала је 31. V/11. VI архимандрита манастира Пиве Пајсеја Лазаревића. Обред хиротоније извршили су у Пећком манастиру нишки митрополит Гаврило, ваљевски Пајсеј и велески Дионисије 27. VI / 8. VII 1752.⁵²

Пошто је лишен архијерејског чина, Гаврило се упутио у Истанбул, где се обратио државним властима посредством француског посланства.⁵³ Како је у међувремену преминуо патријарх Атанасије, испословао је берат о именовању за пећког патријарха 27. зулкадеа 1165. (6. X 1752). Један од услова на који је том приликом пристао било је повећање одсека Српске цркве са 70.000 на 90.000 акчи. Тридесет дана касније умро је под неразјашњеним околностима. У тренутку његове смрти дугови патријаршије код приватних зајмодаваца наводно су премашили 80.000 грошева.⁵⁴

Гаврило III Николић (1752–1756; ґруџи џуџи: 1757)

Непуна два месеца после именовања Гаврила II Михајловића, за пећког патријарха именован је Гаврило III Николић. Да би потоњег патријарха разликовали од претходног, османски чиновници су Николића називали „другим” Гаврилом (*diğeg Gavril*). У српској историографији он се означава као Гаврило III јер је био трећи старешина Српске патријаршије с тим именом, али он себе у изворима није означавао као „трећег”.

Према *Пећ 110* Гаврило III родом је био с грчког острва Патмоса. Берат за старешину Нишке епархије издат му је на основу представке патријарха Јоаникија Караце 5. цемазиулевела 1162. (23. IV 1749).⁵⁵ За пећког патријарха именован је под недовољно јасним околностима 13. мухарема 1166. (20. XI 1752).⁵⁶ Хиротонија је обављена у Пећком манастиру 24. VI / 5. VII 1753.⁵⁷ У представи коју је лично поднео властима изјавио је да му је претходни патријарх пет дана пре упокојења предао патријарашку власт и печатом оверену представку којом сведочи о свом добровољном повлачењу с престола. Том приликом молио је власти да се признају само дугови патријаршије према повериоцима који су још увек били живи, а да се наследницима упокојених поверилаца не призна право на наплату дуга.⁵⁸ Ова одредба унесена је у његов берат, али га није заштитила од поверилаца. Чим је Гаврило III ступио на дужност, бивши патријарх Јоаникије је преко свог пословног партнера у Истанбулу активирао меницу и затражио да му се исплати дуг од 15.000 грошева. Патријаршијски дугови остали су трајни проблем Гаврила III, који је због немоћи да одговори обавезама више пута био у затвору. У односу према

⁵¹ М. Милојевић, „Обшти лист”, 80.

⁵² В. Скарић, „Српски православни народ и црква у Сарајеву”, 42.

⁵³ М. Милојевић, „Обшти лист”, 80.

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ ВОА, КК 2542/5, 11.

⁵⁶ ВОА, КК 2542/6, 35–36.

⁵⁷ М. Милојевић, „Обшти лист”, 81.

⁵⁸ Г. Елезовић, „Атанасије II, Гаврило II и Гаврило III пећки патријарси”, *Гласник Српске православне патријаршије*, година 18, број 9–10 (1937), 291–298.

архијерејима и клиру био је строг. Акта Канцеларије епископских муката показују да је у више наврата тражио од световних власти да се свештеници који су му били подређени лише слободе.⁵⁹ Део архијереја није био задовољан његовом управом, па су се 1756. године обратили властима посредством скопског мутасарифа Кахраман-паше и тражили да се за новог патријарха постави дотадашњи митрополит Београда Викентије Стефановић. После смрти двојице патријараха који су кратко управљали Патријаршијом 1756–1757, Викентија и Пајсеја II, затражио је поновно именовање посредством београдског мухафиза Ибрахим-паше. Други пут је именован за пећког патријарха 15. зулкадеа 1170. (1. VIII 1757), али је после свега десет месеци смењен. На предлог васељенског патријарха Серафима II (1757–1761) именован је за нишког митрополита 7. рамазана 1171. (15. V 1758). У новембру 1761. године у патријарашкој палати у Нишу одржан је састанак групе црквених првака. Они су га наговарали да још једном преузме патријарашки престо, што је он одбио.⁶⁰ После краће управе владике Игњатија (именован 17. цемазиуле-вела 1174. (25. XII 1760) на предлог патријарха Кирила) и Стефана (именован 17. шабана 1176. (3. III 1763) на предлог патријарха Василија), постављан је још два пута на положај нишког митрополита: најпре 26. зулхицеа 1174. (29. VII 1761) на предлог патријарха Кирила, а затим последњег дана шабана 1177. (3. III 1764) на предлог патријарха Калиника II.⁶¹ Био је један од четворице архијереја који су од султана Мустафе III (1757–1774) тражили укидање Пећке патријаршије. Када је патријаршија укинута 11. IX 1766, на предлог васељенског патријарха Самуила (1763–1768) издат му је нови берат за нишког митрополита 26. ребиулахира 1180. године (1. X 1766).⁶²

Викентије Стефановић (1756)

Викентије Стефановић у изворима се први пут помиње као архијакон у служби београдског и карловачког митрополита Викентија Јовановића (1731–1737). После Аустријско-турског рата 1737–1739. био је старешина манастира Раванице, а почетком октобра 1745. године патријарх Јоаникије поставио га је за београдског митрополита. Хиротонија је обављена на Божић 1746. године.⁶³ Околности под којима је изабран за патријарха нису познате, али је познато неколико података о процедури именовања. Предлог за именовање је поднео бивши мутасариф Скопља Кахраман-паша, који је тврдио да говори и у име пећких ајана, владика, монаха, свештеника и раје с подручја Пећке патријаршије. Представка је позитивно решена 11. мухарема 1170. године (6. X 1756), али је Викентије умро у Истанбулу пре него што је рукоположен за патријарха.⁶⁴

⁵⁹ Ј. Чолић, *Пећка патријаршија под управом патријарха Гаврила II (III) (1753–1755)*, Крагујевац: Каленић 1998, 48–49, 81–84, 108–110, 113–116.

⁶⁰ Ј. Дурковић Јакшић, „Покушај црквене конференције у Нишу 1761. да поврати патријарха Гаврила III на пећки престо”, *Зборник Православног богословског факултета II* (1951), 135–138.

⁶¹ ВОА, КК 2542/15, 56; 2542/16, 8, 16, 39, 62.

⁶² ВОА, КК 2542/17, 16.

⁶³ Д. Руvaraц, „Вићентије Стефановић: митрополит београдски, а затим патријарх српски”, *Споменик СКА* 62 (1923), 87–93.

⁶⁴ ВОА, КК 2542/15, 14.

Пајсеј II (1757)

Рођен у Истанбулу од оца Димитрија, чије је име урезивао на патријарашки печат (Павсен Димитријевић). У српским изворима први пут се помиње као ваљевски владика 11/22. II 1751. године.⁶⁵ Према подацима османске администрације именован је за владикау „Зворничког санцака и кадилука Сокола, Ужица, Пожеге, Ваљева и нахија Горње и Доње Мачве и Шапца” 4. зулкадеа 1165. године (13. IX 1752), на основу молбе патријарха Атанасија II.⁶⁶ После именовања Викентија Стефановића за пећког патријарха, постао је 15. ребиулевела 1170. године (8. XII 1756) старешина упражњене Београдске митрополије, а десет дана касније на његов ранији положај постављен је владика Теодосије.⁶⁷ Патријарх Викентије ускоро је умро, па је на предлог васељенског патријарха Калиника IV (1757) 18. цемазиулевела 1170. (8. II 1757) именован за његовог наследника.⁶⁸ Према *Пећ 110* није био саборно изабран, већ је именован по жељи претходног патријарха. На новом положају кратко се задржао јер је исте године умро у Пећком манастиру.⁶⁹

Кирил II (1758–1762)

Патријарх Кирил је по свој прилици још један пећки патријарх који није био саборно изабран. Према *Пећ 110* био је архиђакон у служби бившег пећког патријарха, халкидонског митрополита Јоаникија Караџе. Патријарх Гаврило му је, наводно, преотео Београдску митрополију, што је Синод Васељенске патријаршије осудио. О овим догађајима нема потврде у османским изворима. Брат пећког патријарха издат му је на предлог васељенског патријарха Серафима II 17. рамазана 1171. године (25. V 1758).⁷⁰

Василије Јовановић (1762–1763)

Василије Јовановић у младости је био монах на двору патријарха Арсенија IV у Карловцима. После патријархове смрти прешао је на територију Османског царства.⁷¹ За старешину Босанске митрополије постављен је на предлог патријарха Кирила II 3. рамазана 1173. године (19. IV 1760). Процедуру именовања за пећког патријарха покренули су својим представкама Кахраман-паша, сада као мутасариф Дукађинског санцака, и кадије Сарајева и Пећи. Наређење о именовању издато је 23. сафера 1176. године (13. IX 1762).⁷² Ускоро је под оптужбом да шири римокатоличку веру међу султановим поданицима смењен и интерниран на острво Кипар. После две године напустио је острво и пошто није успео да се врати на положај патријарха, 1767. године пронашао је уточиште код цетињског епископа Саве Петровића у Црној Гори. Ту се упознао с кнезом Јуријем Долгоруковим, командантом руске

⁶⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и нађиси* II, бр. 3002, 3022.

⁶⁶ ВОА, КК 2542/15, 27.

⁶⁷ ВОА, КК 2542/15, 14.

⁶⁸ ВОА, КК 2542/15, 23.

⁶⁹ М. Милојевић, „Обшти лист”, 82.

⁷⁰ Д. Алексијевић, „Прилози за историју српске цркве”, 757.

⁷¹ Р. Грујић, „Пећки патријарси и карловачки митрополити у XVIII веку”, *Гласник Историјског друштва у Новом Сагу* IV/2 (1931), 238–240.

⁷² ВОА, КК 2542/16, 32.

војно-обавештајне мисије, који му је помогао да преко Италије отпутује у Русију, где је и умро.⁷³

Калиник II (1764–1766)

Последњи старшина Пећке патријаршије у Османском царству био је патријарх Калиник II. Његов животни пут може се пратити од 19. мухарема 1166. године (26. XI 1752) када је на предлог пећког патријарха Гаврила III именован за митрополита Ниша, Крушевца, Лесковца и Прокупља.⁷⁴ Именовање се догодило свега шест дана после постављања Гаврила на положај патријарха, па се може претпоставити да су двојица архијереја били у блиским односима. После неколико месеци повукао се с положаја, а на његово место је, такође на предлог патријарха Гаврила, 24. шабана 1166. године (26. VI 1753) постављен владика Игњатије.⁷⁵ Нови митрополит га је оптужио властима да је и после одласка с дужности незаконито убирао владичанске приходе, о чему је издата заповест 27. ребиулевела 1167. (22. I 1754).⁷⁶ За старешину митрополије Београда и Срема именован је 3. ребиулахира 1171. (15. XII 1757) уместо владике Пајсеја, који је тада постављен за патријарха.⁷⁷ С овог положаја именован је за пећког патријарха 29. цемазиулахира 1177. (4. I 1764) и на овом положају задржао се до укидања Пећке патријаршије 11. септембра 1766. године.⁷⁸

⁷³ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I*, 363.

⁷⁴ ВОА, КК 2542/6, 36.

⁷⁵ ВОА, КК 2542/6, 54.

⁷⁶ Ј. Чолић, *Пећка патријаршија*, 62–64.

⁷⁷ ВОА, КК 2542/15, 43.

⁷⁸ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I*, 421–450.

Табела 1. Именовања пећких патријараха, 1691–1766.
(Извор: ВОА, КК 2542/6, 2542/11, 2542/15, 2542/16)

ПАТРИЈАРХ	ПОДНОСИЛАЦ МОЛБЕ	ДАТУМ ИМЕНОВАЊА	
		По Хиџри	Грегоријански
Калиник I	Лична молба	1. B 1102.	31. III 1691.
Атанасије I	Темишварски беглербег (Ел-Хаџ Мустафа-паша)	18. § 1122.	12. X 1710.
Мојсеј	Народно-црквени сабор	23. R 1124.	30. V 1712.
Тимотеј	Кадија Скопља (Омер)	25. C 1130.	26. V 1718.
<i>Понишћавање Тимоџејевој именованја</i>		21. N 1130.	18. VIII 1718.
Арсеније IV	Пећки патријарх (Мојсеј)	15. Z 1136.	4. IX 1724.
Јоаникије III	Лична молба	13. M 1152.	22. IV 1739.
Атанасије II	Пећки патријарх (Јоаникије)	17. Ra 1160.	29. III 1747.
Гаврило II	Лична молба	27. Za 1165.	6. X 1752.
Гаврило III	Лична молба	13. M 1166.	20. XI 1752.
Викентије	Мутасариф Скопља (Кахраман-паша)	11. M 1170.	6. X 1756.
Пајсеј II	Цариградски патријарх (Калиник IV)	18. Ca 1170.	8. II 1757.
Гаврило III (други пут)	Мухафиз Београда (Ибрахим-паша)	15. Za 1170.	1. VIII 1757.
Кирил II	Цариградски патријарх (Серафим II)	17. N 1171.	25. V 1758.
Василије	Мутасариф Дукађина (Кахраман-паша)	23. S 1176.	13. IX 1762.
Калиник II	Цариградски патријарх (Самуил)	29. C 1177.	4. I 1764.

ПРИЛОГ 1.
МОЛБА ЗА ПАТРИЈАРАШКО ИМЕНОВАЊЕ МОЈСЕЈА РАЈОВИЋА
(ВОА, D. PSK, 4/102)

[ТРАНСЛИТЕРАЦИЈА:]

Hüve

/1/ Devletlü sa'âdetlü fukarâya merhametlü sultânım hazretleri sağ olsun.

/2/ Bu fukarâlar vilâyet-i Rumeli'nde vâki' İpek patrikliğine tâbi' olan yerlerin papas ve keşişleri ve sâ'ir zımmî re'âyâsı fukarâları /3/ olub hâlâ üzerimize patriğimiz olan Atanasios nâm râhib bi emrillâhi te'âlâ mürd olub yeri hâlî ve âyînmiz icrâ ider patriğimiz olmamakla âhardan ba'zı nâ-müstehakk kimesneler patrikliğine iktidârı yoğiken bir tarikle patrik olmak sevdâsıyla beynlerimizde /5/ ihtilâla bâ'is olmamak için cümlemizin talebleriyle âyînmiz üzere mahall ve müstehakk ve patrik olmağa lâyük ve her vechile âyînmiz icrâya /6/ kâdir olan Yenipazar ivladıkası Moyses nâm râhib cümle fukarâ makbûl ve münâsib görmekle devletlü merhametlü sultânım /7/ hazretlerinin merâhim-i aliyyelerinden ricâ olunur ki 'âdet-i pîşkeşi olan yüz bin akçeyi ber-vech-i nakd teslîm-i Hazîne eylemek şartıyla /8/ İpek patrikliği mesfûr Moyses râhibe tevcih ve yedine berât-i 'âlişân ihsân buyurılmak bâbında emr ü fermân devletlü merhametlü sultânım hazretlerindir.

Bendegân-ı re'âyâ fukarâsı ve papas ve keşiş (!) tâbi'-i vilâyetin (!) İpek

Ber-mûceb-i defter-i hazîne

Patriklik-i kefer-e-i vilâyet-i İpek ve tevâbi'uhû der-ühde-i Atanasios nâm râhib

Pîşkeş-i kadîm 100.000 [akçe]

Fî sene ber-vech-i maktû' kesîm-i mîrî 70.000 [akçe]

SAH

MAHALLİ

Vech-i meşrûh üzere zikr olunan İpek patrikliği mesfûr Atanasios nâm râhibin üzerinde mestür ve mukayyedir ol bâbda emr ü fermân devletlü merhametlü sultânım hazretlerindir.

Fi 18 R sene 1124

[İmza]

İpek patrikliği başka patriklik olub İstanbul patriklerinin iltizâmında olmayub ve berâtları şurutına dahil olmayub kadimden bu ana değin vilâyet-i Rumelinde İpek patrikliğe tâbi' olan mitropolidleri dahi İpek patriği arzıyla olınagelüb ve mal-i mirileri dahi başka olub bir yerlerinde alakaları yokdur ol bâbda emr ü fermân devletlü sa'âdetlü sultânım hazretlerindir.

Fi 19 R sene 1124

[İmza]

SAH

Bu makûle mürd olındıktan İstanbul patriğinden ‘arz olunmadık der-kenâr ola

Der-kenârı mücebince mîrî pîşkeşi teslîm-i hazîne olinub mücebince tevcih ve berât [i’tâ] olunmak buyurıldı

23 R sene 1123

[...] mahzari hıfz olına

Yazılmışdır

Kayd olummuşdur

[ПРЕВОД:]

Он [Бог]

Нека је живо њеџово величансџиво, мој моћни, срећни и ѓрема сирџињи милосџиви сулџан.

Ова сирџиња су свецџеници и монаси и друџа сирџиња раја који ѓри-џадају Пећкој џаџријарџији у обласџи Румелије. [У њиховој молби се каже:] „Сада нам је, Божџом вољом, умро наш џаџријарх, монах Аџанасије. Њеџово месџо је уџражњено и немамо џаџријарха који би се сџарао о наџој вери. У време када у џаџријарџији нема власџи, неко са сџране ко није сџособан моџао би да џосџане џаџријарх и да међу нас џосеје смуџињу. Миџљење је свих нас и сва сирџиња џо ѓрихваџа и одобрава, да је новџазарски владика Мојсеј исџраван и цењен монах, кадар да буде џаџријарх и у џоџиуносџи сџособан да уџравља џословима наше вере.” Молба за њеџово величансџиво и узвишену свемилосџи, моџа срећноџ и милосџивоџ сулџана је следеће: да се за Пећку џаџријарџију милосџиво заџведе именованье џоменуџоџ монаха Мојсеја, и да му се уручи ѓресвџили бератџ уз услов да џоџовим новџем џлаџи државној блаџјни обичајни џеџкеџ од 100.000 акчи. С џим у вези, даље заџовесџи су на њеџовом величансџиву, мом срећном и милосџивом сулџану.

Ваџе слуџе, сирџиња раја, свецџеници и монаси из обласџи Пећи

Из дефџера ризнице:

Паџријарџија неверника у обласџи Пећи и џодручним месџима, у оба-вези монаха Аџанасија

Сџари џеџкеџ 100.000 [акчи]

Годиџињи одсек: 70.000 [акчи]

ТАЧНО

НА МЕСТУ

Пећка џаџријарџија је на ѓриказани начин реџисџрована на џоменуџоџ монаха Аџанасија. С џим у вези, даље заџовесџи су на њеџовом величансџиву, мом срећном и милосџивом сулџану.

18. ребуџлахир 1124. џодине (25. мај 1712. џодине)

[Поџиис]

Пећка ѱаѱријарѱија је ѱосебна ѱаѱријарѱија. Не налази се у закуѱу (iltizâṁ) исѱанбулских ѱаѱријараха и не наводи се у одредбама њихових берраѱа. Од давнина до овоѱа ѱренуѱка, миѱройолиѱи који ѱриѱадају Пећкој ѱаѱријарѱији у области Румелије ѱосѱављају се на основу молбе ѱећкоѱ ѱаѱријарха. И њихове ѱореске обавезе су ѱосебне. Ни у једном њиховом месѱу [исѱанбулски ѱаѱријарси] немају никаква ѱрава. С ѱѱм у вези, даље заѱовесѱи су на њеѱовом величансѱву, мом срећном и милосѱивом сулѱану.

19. ребиулахир 1124. ѱодине (26. мај 1712. ѱодине)

[Поѱѱис]

ТАЧНО

Нека се забележи да у случају смрѱи [ѱећкоѱ ѱаѱријарха] исѱанбулски ѱаѱријарх не ѱодноси ѱредсѱавку [за именовање новоѱа].

Наређено је да се именује [на ѱоложај ѱећкоѱ ѱаѱријарха] и да му се изда берраѱ, када у складу са забелешком (derkenârî tûsebinse) ѱлаѱи ризници државни ѱешкеш.

[...] нека се сачува молба (mahzar).

23. ребиулахир 1124. ѱодине (30. мај 1712. ѱодине)

Наѱисано је.

Реѱисѱровано је.

Слика 1. Административно обрађена молба за патријарашко именованье Мојсеја Рајовића (BOA, D. PSK, 4/102)

Handwritten administrative document in Cyrillic script, featuring multiple stamps and signatures. The text is oriented vertically and includes various official markings and handwritten notes.

Срба

Ваше писмо примљено је и обрађено. Пошто је у питању именованье Мојсеја Рајовића, који је досад био у служби у Српској православној цркви, именованье њега не може бити извршено без одобрења Патријарха Српског. Стога се тражи да се од Патријарха Српског добије одобрење за именованье Мојсеја Рајовића. Уколико Патријарх Српски даје одобрење, онда ће бити могуће извршити именованье Мојсеја Рајовића у Српској православној цркви.

Српско-православни Патријарх
 Митрополит Српски
 Митрополит Београдски
 Митрополит Загребачки
 Митрополит Сарајевски
 Митрополит Црногорско-приморски
 Митрополит Румунски
 Митрополит Буковинско-херцеговачки
 Митрополит Влашки
 Митрополит Српско-карпатски
 Митрополит Српско-ваљевски
 Митрополит Српско-сремски
 Митрополит Српско-банатски
 Митрополит Српско-ваљевски
 Митрополит Српско-сремски
 Митрополит Српско-банатски

Handwritten signature or stamp on the right side of the document.

NEBOJŠA S. ŠULETIĆ, PhD
Institute for Balkan studies
Knez Mihailova 35/IV, Belgrade, Serbia
E-mail: nebojsa.suletic@bi.sanu.ac.rs

APPOINTMENTS OF THE SERBIAN PATRIARCHS OF PEĆ
(1691–1766)

SUMMARY: The first catalog of the elders of the Serbian Patriarchate for the period from 1691 to 1766 was compiled on the basis of Serbian sources by Radoslav Grujić exactly one hundred years ago (1921). His catalog is integrated into all historical syntheses about the past of the Serbian Church in the 18th century, and is still relevant in historiography today. This article presents the contents of documents from the archives of the Ottoman Office of the Bishopric Tax-Farming (Piskopos mukâta'sı kalemi), which were created during the administrative procedures for appointing the Patriarchs of Peć in Istanbul. Since the course of this procedure is described on the example of the appointment of Mojsej Rajović (1712–1724) (see Appendix 1), the article presents data on the appointments of all the patriarchs of Peć in the period from 1691 to 1766. In this way, a new, more reliable and chronologically more precise catalog of the elders of the Serbian Patriarchate in the last eight decades of its autocephaly was established (see Table 1).

KEYWORDS: Serbian Church, Patriarchate of Peć, Office of the Bishopric Tax-Farming, Patriarch Mojsej Rajović (1712–1724)

СТАНИША ВОЈИНОВИЋ
Београд, Србија
Е-адреса: stanisavojinovic@eunet.rs

ПОЕЗИЈА УСТАВОБРАНИТЕЉСКОГ ПЕРИОДА

САЖЕТАК: У раду је анализирана поезија уставобранитеља и њихових противника, која представља почетак вишестраначког живота у Србији и почетак политичке (династичке) поезије. Посебно су истакнута тројица песника Сима Милутиновић, Јован Хаџић и Ђорђе Гроздановић, а поменути су и поједини заборављени, као што су Ђорђе Малетић, Татомир Миловук и др.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: династичке борбе, Сима Милутиновић, Јован Хаџић, Тома Вучић Перишић, Аврам Петронијевић, Турска, песници, удвориштво

УВОД

У време уставобранитељске кризе појавило се више посебних издања у прози и стиховима, са изразито политичким ставовима, а у служби династије Обреновић или Карађорђевић. То време је почетак вишестраначког система и ангажоване (политичке, удворичке) поезије код нас.

Почетак страначког живота у Србији везује се за крај прве владе Милоша Обреновића. Устав из 1838. предвидео је Савет, састављен од 17 доживотних чланова, који је контролисао кнежеву власт. Положај кнеза Милоша постао је неодржив и он је абдицирао 1/13. јуна 1839. Како је кнез Милан био болестан, образовано је намесништво у којем су се налазили Аврам Петронијевић, Јеврем Обреновић и Тома Вучић Перишић. После смрти кнеза Милана за кнеза је изабран Михаило. Оклевање кнеза Милоша да дозволи кнезу Михаилу долазак у земљу уставобранитељи су искористили да почну агитацију за повратак Карађорђевића на престо. Образована је комисија која је, под видом тумачења устава народу, у ствари тајно агитовала за Карађорђевиће.

Доласком кнеза Михаила у Србију у марту 1840. године ситуација се погоршала. Опозиција се ујединила и изградила платформу за ограничење његове власти. Кнез Михаило и обреновићевци, са друге стране, приморали су уставобранитеље да одступе са својих државних звања. Уставобранитељи су се осетили угрожено, па су прешли у београдску тврђаву и ставили се

под заштиту Турске. Порта је послала свога изасланика Муса-ефендију, који је стигао у Београд 28. јуна / 10. јула 1840. Сазвана је и Народна скупштина, која је почела рад на Илиндан 22. јула / 1. августа 1840. У раду скупштине због личне безбедности нису присуствовали Вучић, Петронијевић и Стојан Симић. Скупштина је поднела тужбе Муса-ефендији 4. августа 1840. у којој су за тешко стање у Србији оптужени водећи уставобранитељи, а за предводника опозиције је означен Тома Вучић Перишић. Због тога су уставобранитељи названи и *вучићевци*. Оптужбе су биле тешке, па су кнез Михаило и влада 12. августа формирали „Чрезвичажну комисију”, која ће судити уставобранитељима.

Како криза није могла бити решена мирним путем, изасланик Турске Муса-ефендија је 16/28. октобра 1840, са својом свитом и 37 Срба уставобранитеља, напустио Београд и преко Видина отпутовао у Цариград.

У Видину је остао највећи број изгнаних а у Цариград су отишли Тома Вучић Перишић, Аврам Петронијевић и Милутин Гарашанин. Незадовољство народа је стишано, мере кнеза Михаила су биле усмерене ка ублажавању стања у земљи. Извршене су и извесне реформе, али је дошло до повећања пореза са 5 на 6 талира. Заузимањем Порте, Аустрије и Русије крајем 1841. уставобранитељи су се вратили у земљу.

Повратком уставобранитеља Порта и Аустрија су покушале да приволе кнеза Михаила да у своју владу узме Вучића и Петронијевића. Михаило није пристао и дошло је до новог заштрављања стања у Србији. Порта је ради смиривања ситуације послала у Србију новог изасланика, Шекиб-ефендију, који је приспео у Београд 13/25. августа 1842. Како рад изасланика и посредовање руског конзула нису помирили сукобљене стране, уставобранитељи су одлучили да подигну народ на буну против кнеза Михаила.

Припремљен је и терен у земљи и иностранству. Вучић је преузео главну улогу у извођењу буне. План је био да пре кнеза Михаила стигне у Крагујевац и преузме војску и наоружање, што је и учинио. Уследила је и акција кнеза Михаила, који је са војском стигао надомак Крагујевца. Неодлучност кнеза Михаила, „да се не пролива братска крв”, али и буне уставобранитеља у осталим окрузима, омогућили су победу уставобранитеља. Одлучујући сукоб одиграо се код Жабара, у зору 25. августа / 6. септембра. Вучићеве присталице почеле су тући из „картаче” војску кнеза Михаила.

Тиме су присталице Обреновића деморалисане, кнез Михаило је распустио народ и праћен својом свитом кренуо према Београду. Вучић га је пратио, а када је чуо да је са својим присталицама прешао у Аустрију, дошао је 26. августа / 7. септембра са војском на Врачар. Убрзо су у Вучићев логор дошли и остали уставобранитељи, на челу са Аврамом Петронијевићем. Ту је договорено да се 2/14. септембра 1842. одржи народна скупштина за избор кнеза, а да Србијом управља „ново правитељство” које сачињавају Аврам Петронијевић као председник привремене владе и Тома Вучић Перишић као „предводител” народа.

Уговореног дана одржана је скупштина и за кнеза је изабран Александар Карађорђевић. Порта је признала новог кнеза. На Народној скупштини, одржаној 26. октобра / 7. новембра 1842, прочитан је султанов берат, а кнез Александар је заузео своје место. Истог дана донети су укази о првим поста-

вљењима, којима је кнез Александар Карађорђевић поставио Аврама Петронијевића за кнежевог представника и попечитеља иностраних дела, а Тому Вучића Перишића за министра унутрашњих дела.

Под притиском Русије дошло је до другог избора Александра Карађорђевића за кнеза, 15/27. јуна 1843.

Долазак уставобранитеља на власт очекиван је у народу као долазак нечега новог, прогресивног, просперитетног за Србију. У суштини, било је другачије. Бирократски систем кнеза Михаила је додатно развијен. Кнез Александар је делио врховну управу са Државним саветом, а чиновништво је било независно од њега. Године 1858. дошло је до нове промене династије на власти, до друге владе кнеза Милоша и владе кнеза Михаила. Модерна европска администрација, коју су створили уставобранитељи, опстала је и после повратка Обреновића на престо. Кнез Михаило је успео утолико да концентрише власт у својим рукама. Временом концепт бирократског деспотизма уступао је место другим системима, али се нешто од њега задржало све до Другог светског рата.¹

ЗНАЧАЈНИ ПЕСНИЦИ

По настанку уставобранитељске опозиције почело је стварање политичке поезије код нас. Песници су се поделили на обреновићевце и уставобранитеље. О овој поезији први је опширно писао Јаша М. Продановић.²

Међу песницима уставобранитељске поезије издвајају се тројица: Сима Милутиновић Сарајлија, Јован Хаџић и Ђорђе Гроздановић. Они се издвајају ангажманом, обимом, истицањем емоција и квалитетом поезије. Први као песник Првог устанка и култа Карађорђа, а други као писац устава и закона. Док је Милутиновић писао похвале Вучићу, Петронијевићу, султану и турским пашама, Хаџић је славио побуњени народ, Карађорђа и његовог сина кнеза Александра. Гроздановић је опонирао првој двојници.

Код нас је увек постојала ангажована поезија, али су већ први наши критичари (Константин Богдановић) сматрали да када песме служе апологији носе негативан предзнак јер истичу неумереност песника, али ако песник сачува меру у изражавању те ангажованости може имати и књижевни значај.

У поезији песника овог периода једна од главних црта је претеривање сваке врсте, да би се окривила противна страна, па су повремено и стихови прелазили у псовачку поезију, као вид једног новог стваралачког осећања.

На челу политичке поезије са позиције уставобранитеља налази се *Сима Милутиновић* (1791–1848).

Био је истакнути уставобранитељ, који је провео тешке дане, а за прве владе кнеза Михаила (виђен је како са пиштољима за пасом шета улицама, због претње да ће бити ухапшен), морао се ставити под заштиту Турака у тврђави, и доцније отићи у прогонство. Као изгнаник у Видину био је значајна веза између представника уставобранитеља у Цариграду и Влашкој,

¹ Д. Страњаковић, *Влада Уставобранитеља 1842–1853*, Београд 1932, 5.

² *Историја политичких странака и стирја у Србији*, Књ. 1. Београд 1947, 211–228.

и оних који су остали у Београду и Србији. Тада се нарочито трудио да очува јединство међу изгнаницима и у најтежим данима, када је било неизвесно шта ће бити са њима, бодрио малодушне. О томе су аргументовано писали Ђорђе С. Ђорђевић и Владан Недић, али при томе нису користили богату песникову оставштину.³

Прве стихове уставобранитељске поезије почео је да пише у београдској тврђави (1840), када се ставио под турску заштиту, а продужио у Видину. Ту је започео и спев о Аргонаутима, који су пронашли и освојили златно руно (устав), а продужио је песмама пенегирицима и стиховима којима је омаловажавао Обреновиће. У прози је писао о уставном (правном) уређењу Србије.

Из изгнанства у Видину вратио се 18/30. новембра 1841, када је био у „радујевачком контумацу”, а после неколико дана приспео је у Београд. Са победом уставобранитеља почео је у Београду објављивати песме, посебно у неколико стихованих брошура, а у листовима *Додатак к Српским новинама* (1842) и *Подунавка* (1843) разне пенегиричке песме. Стихови су у десетерцу римованом, са парном или непарном римом, али и у осмерцу. Ове осмерачке песме биле су намењене певању. У њима је славио народ, Карађорђа, кнеза Александра, значајне уставобранитеље, турске великодостојнике.

У спису *Оцаклија Зубанова* дао је стиховане портрете истакнутих уставобранитеља, Аврама Петронијевића, Лазара Теодоровића и Лазара Зубана.

У песми *Дуел*, написаној 4/16. маја 1841. у Видину, приказао је у алегорији борбу између Стојана Симића и кнеза Милоша:

Нехотчина, кано л' простачина,
Алонза је Његул увреднуо,
Једном негда, и то једва игда,
Најфском мишљу, ил' грубима слови;
Ал' то ј' на зуб Алонзо узео.⁴

Милутиновићу припада заслуга да први објави стихове у Кнежевини Србији уперене против кнезова Милоша и Михаила. Почео је у *Додатку к Српским новинама*, а наставио у *Подунавки*, песмом „Разговор два Србина”, Драгутина и Милутина, под псеудонимом „Ч.....а”.

Драгућин

Шта је ово данас опет
Куд одлазе људи ти?
Оружје им у рукама,
А весела лица сви!!!

Зар на дочек душманина
Отечества Србскога?
Ил' на свадбу и весеље
Пријатеља вернога?

³ Београд 1959, 151–179. (Одељак: „Уставобранитељи”).

⁴ *Подунавка*, 1843, I, 32 (7. VIII), 133.

Милуџин

Није, већ на Врачар хита,
 Који како може сад,
 Кнеза ново избранога
 Срб је видит' сваки рад,

Пак му жели Народ цели
 Живот, здравље за много,
 И да Устав свето храни,
 Да с' не брине за друго!

У песми су поменути сви од кнеза Александра, Аврама Петронијевића и Томе Вучића Перишића до Шекиб-ефендије и Ћамил-паше.⁵

Друга је *Пјесна усџавовачка*, написана „у Видину 5. маја 1841. године”, са припевом, који се после сваког двостиха понавља, а била је намењена певању:

Процвјетала гора и лужина,
 Састала се браћа и дружина,
 Уставовци, та Србије синци,
 За правицу ради мученици.
 Липар – башче Пазванџије давна
 Глас оживља славујка свеславна,
 Ал' га Србска преушлађа дружба,
 У Цара је пријмљена јој тужба;
 Цар Србије саслуша молитве,
 Од вражије спаса је ловитве,
 Синци мајку опет' утјешају,
 У натјеч јој руке љубежају,
 Браћа сестре загрљају своје,
 И дјечица сва весела поје:
 „Благо нама с нашим' старјешама!
 Вјечна фала на свим' старањама!
 Враћаћемо ми потомству ова,
 Док прилика нам' се јави нова!
 Слава Богу на сунашца жару,
 Но и Цару на правице дару!!!⁶

Следице су песме, (неке су сачуване и у рукопису): *Поџиб Усџава у Србији; Вучића?, Нагџлочно. Павлу Миловановићу, Срб-искреника узџлас, Васкрс Усџава Србије и Народње џравде џшо јесџи: Избор Књаза у Врачару 1842^е џод. 2^а Сейџџемв.[ра], Усџановиџџелу џрађанске једнакости у Турскомџ*

⁵ *Догаџџак к Срџским новинама*, 1842, бр. 36 (5. септембар), 145.

⁶ *Исџо*, 1842, бр. 46 (14. новембар), 187.

царсѣву, ѣросвѣтѣла истѣока и ѣријатѣла човечесѣва, Сулѣану Абдул-Меѣиду, Без наслова. (Поч.: „Ој Уставу, нам утјехе јаву”. Посвѣћено Јовану Хаѣићу), *Пој Илији Сѣанојевѣћу Усѣавцу; Чесѣтѣнање курбан-бајрама Муса-ѣаши 1841*; поменуѣа *Разѣовор два Србина, Пјесна усѣавовачка, Мусса-ефенѣји усѣавовачки ѣојјев, Под облик Карађорђа, О лицу и духу Карађорђа. (Одривак из Оѣаклије Зубанове 1840. ѣ.) ѣојјев, Дуел, О лицу и духу Франклина. (Одривак из Зубанове Оѣаклије), Одривак из Зубанове Оѣаклије* (штампане посмртно, 1853. године). Посебно су штампани: *Васкрс усѣава Србије и народње ѣравде* (први, други и трећи, 1842–1843), *Сербин* [1842], *Глас народа срѣској* [1843], *Аманѣи Карађорђа на Делираду*. [Београд, 1843], *Одусовјѣи Ђорђу Грозановѣћу*. [1843], *Одѣјев на ѣреврајни сѣрмоѣлав ѣреболесној Ивана Соколовића назови Кабларца. Одг здравоја Срба Србовића озбиљској Овчарца*. [1843], *На дочекъ Вучић-Аврамов 1844. ѣодине*. [1844].

Тада се у нашој књижевности јавила и полемика у стиховима у памфлету *Одѣјев на ѣреврајниј сѣрмоѣлав ѣреболесној Ивана Соколовића назови Кабларца. Од здравоја Срба Србовића озбиљској Овчарца* који садржи уобичајену шему. Милутиновић прво напада Обреновиће, а онда и самог Ивана Соколовића (често употребљава псовку и надимке „Жутовуговићу”, „Вуго-смордовић”, „Опрцановић”, „Цванцикаре”, „Шифљикаре”, „Тресиреповић”, „Лажиплетовић”, „Соколе Гушчић”, „Ронисузовић”, „Вињаговић”, „Добросав Паливоља”):

Ето преврат, ег’ и стрмоглаве,
Ал не Срба ни једног правога,
То ли драге Србије нам мајке,
Него твоја о соколска хрђо,
Баш Раскњаза Обренбјеговића,
И његовог друштва свеколиког!

Полемички интонирани стихови откривају и мало познате историјске чињенице о политичком деловању кнеза Милоша Обреновића. Посебно се износе недела Милоша Обреновића у самом устанку, његова у гушењу Хаѣи Проданове буне:

Невѣјѣћавка л’ у *Тројесесѣарсѣву*,
Предјавка је Милошева краја,
Да је Милош тек’ разумјет’ хтео.⁷

Милутиновићево *Тројесесѣарсѣво*, стихована историја Другог српског устанка, која је изашла у Лајпцигу 1837, а у трећој песми која носи наслов: *Невѣјѣћавка* (својачка) налазе се ови стихови. Милутиновић, у одговору Соколовићу, за горње стихове тврди да су били упозорење кнезу Милошу, али он то није прихватио. Због тога одговара Соколовићу:

⁷ *Тројесесѣарсѣво* или *сербске ѣри милине*. У Видину 1816^а љета сочинио посрочки (и сад исправио).

Шта л' си грдње ти на истог' писо,
 На Милоша Обренбјеговића,
 По новинам' разним' од Европе,
 Кад је Милош остављао кнежтво,
 И кад' Вучић живот му простио,
 Исти Вучић ког ти сада грдиш
 И хајдуком самим називаш га,
 А тад си га ти у звјезде ково.

Когно и ти славиш у новини
 Аугсбурга Њемачкога града,
 Ал ја ћу то јер о томе сумњо,
 Да ће моћи то њега тад постићи,
 Каква тад' су Порте била доба.
 Анти султан посто у Египту.

Србија ће бити земља:

Ђено нејма буре и валова,
 Нити стјена' ни подводни' пруда',
 То ли мрака и грозни облака,
 Тиранина сваком' душманина.

За то се потрудио Вучић. Милутиновић оптужује и књегињу Љубицу да је упражњавала мађије, кнеза Михаила за убиство Милутина Гарашанина и његовог сина Луке. У истој песми хвали Стефана Книћанина, Стевана Миљковића, Илију Новаковића, Максима Ранковића, Пауна Јанковића, Стефановића Тенку, Луку Лазаревића и Петра Марковића.

На оптужбе да је Вучић Перишић био убица и хајдук, одговара:

Нигда није Вучић хајдуково,
 Али јесте војник из детињства,
 Безбрк ратник био Карађорђу,
 Тек' кад би га ондак измјерио,
 Кад је јапре он у војску пошо,
 Па особно торбу и оружје,
 И остало што војник носио
 На своима плећ'ма јуначкима.

На крају завршава стиховима о Ћеле Кули и Ламартину:

Радије се куле подизају,
 Од самије глава' јуначкије,
 Но да с' нејма воље и слободе,
 Под Нишом је таква једна кула,
 Турци су је навлаш озидали,
 Од Српскије глава Ресавскије,

Каменица што иј погубила,
 Но на већу себ' и својим' бруку,
 А за спомен к' слободи љубви,
 Вољност воли и птица у гори,
 То ли човек здравога разума,
 Ламартин је ово примјетио,
 Кад' под кулом истом почивнуо.
 Устав неда тиранству овлада.

Одговарајући на памфлет стихове Ђорђа Гроздановића, Милутиновић је у *Одусовјеју Ђорђу Гроздановићу* певао:

Још слепаца има у Европи,
 Ал' такога нема ни једнога,
 Што је Ђорђе Гроздановић овђе,
 Код очију он је без очију,
 Код образа он је без образа,
 Код Србинства он је без општинства
 Гроздановић име му је Ђорђе,
 А то значи, кад' га разум зрачи,
 Грешан—Кљуцо—Јагуридовићу.

Даље напада Милоша и Михаила и све чланове породице Обреновића (Јована и Јеврема, Љубицу), а истиче како је Порта за новог књаза означила Александра. Потом наводи Вучића и Петронијевића, Пауна Јанковића, борце за устав и народ. Песника Гроздановића назива „Пјеван Ронисузовић”, „Несрећковић”, „Гроздановић Грешо”, „Грешан Вињаковић”, „Грешова Вињага”:

Надми дипле и подапни гусле,
 Тер да сита и до преко зуба,
 Наурлај се кроз цјел простор Свјета,
 Может' која врана и лисица,
 Послушати, теб' се наслаждати,
 И твојега грла и пјевања.

 Све сохране у твоме Содомству;
 Што извјестно ј' паклу и Сатани
 Ти да волиш све, чим' њима годиш,
 Пак још зато на свјету те д'рже —
 Још зла твога има опакога,
 Ал' бројит' га, та ни мислити га.

 И на крају:

Да Раскнеза више не гледате,
 Он је био, пак је преминуо,

И отац му сав се посвињо,
 Ништовићи Обренбеговићи.
 И били су и остали су,
 И то дјелма доказали свима,
 Све и воде опрати не могу,
 Ни сва пера зла описат њина;
 Роб и слуга и надничар подли
 Јесте њима Обренбјеговићма
 И Добросав; зато ј' Паливоља,
 Лепо ј' име, ал до њег' је зоља.
 Књаз је српски Карађорђевићу,
 А већ нигда Обренбјеговићу;
 Пак све зоље ништ' спрам бојје воље.

Ређали су се Милутиновићеви стиховани памфлети, у посебно штампаним књижицама, некада од неколико листова. Једна од већих песама је *Глас народа српског*, који почиње стиховима:

Боже мили чуда големога,
 Кад се Ђорђе на оружје диже,
 Са помоћју Бога истинога,
 И светога Студеничког Краља,
 Он разгна Турке зулумћаре...

Тада је испевао *На гочек Вучић – Аврамов 1844* (У Београду 17. августа), која је певана као корачница:

Пламћи, букћи, ура кликћи,
 Срб–Народе, Срб–Устава браћо:
 Ево нама Вучића!
 Ев' Аврама Србчића!
 Бог нам иј је сачуво,
 Цари нам' иј враћају,
 Бог и правда још свијетом влада.

Овде треба поменути и Његоша. И он је поздравио ново стање у Србији. Уводну песму „Луче микрокозма” посветио је своме учитељу Сими Милутиновићу, која је кључ за разумевање овога спева, Његош посвету завршава стиховима:

Ја од тебе јоште много иштем!
 Да поставиш у пламтеће врсте
 Пред очима Србства и Славјанства
 Обилића, Ђорђа и Душана.
 И јошт кога Србскога хероја –
 Да прогрмиш, хулом страховитом
 На Вуицу, Вука Вукашина,

Богомрске Србства одпаднике;
Злоћа њима мрачи име Срба,
Тартар им је наказа малена!⁸

На овај захтев Милутиновић је одговорио драмом *Трагедија војска Карађорђа*, која је остала у песниковој оставштини и објављена је у данашње време настојањем и приређивањем Тађе Поповић.

Иако је тежио да се приближи стихом народу, о уставобранитељској поезији Симе Милутиновића „на народну” писали су савременици 1843. године, да његова поезија „никако није народна; јер народан размјер није довољно да и поезија буде народна”.

Песник који предводи ову групу солидарну са уставобранитељима је *Јован Хаџић* (1799–1869).

Када је кнез Милош абдицирао, Хаџић се нашао у новој ситуацији. Немири су почели, и борба између уставобранитеља и кнеза Михаила се водила и тајно и јавно, и Обреновићи су покушали да се реше Хаџића као писца закона, под изговором да је он прескуп за Кнежевину. До априла 1840. Хаџић је морао да изради збирку закона и законских прописа прилагођених Уставу. Када се ово приближило крају, влада је 21. августа исте године ослободила Хаџића свих комисија, како би се посветио Грађанском законнику. У ово време код аустријских власти је Хаџић уливао свако поверење.

Када је почела буна кнез Михаило је затражио његово мишљење, али је Хаџић одговорио да се као човек од закона не може сложити са силом и зато се са својим законима склања у страну. И као човек од закона није волео револуције. Преко својих људи кнез му је поручио да се не меша у политику.

Као уредник алманаха *Голубица*, Хаџић (уређивао од 1839. до 1844), у години 1842. објавио је своју песме у алкејском стиху „Побуњеном народу у Србији (на Топчидеру) месеца маја 1840. год.” Мото песми је мисао Хорација „*Quo, quo scelesti ruitis? aut cur dexteris / Aptantur enses conditi?*”, а песма почиње:

Безбожији род! – Паклениј л’ изроде,
Ил’ чето дивја леса из зверскога,
Куд тежиш слепо с огњем силним,
Љутим оружијем зашто севаш?

Са Колубаре, Друговца, Ужице,
Ваљевске стране, брзе Јасенице,
Од Чачка, и Бруснице мрачне,
Многе што прогута врстне душе,

Кад се стремиш бурним’ у јатама?...
Видим ја земљу ружно узмућену:
Срб Срба гони, скверном руком
Утробу Србије чупа грозно...⁹

⁸ Београд, 1845, 10.

⁹ *Додајак к Српским новинама*, 1842, бр. 45 (7. новембар), 183–184; *Голубица за 1842*, Београд, 143–145; *Дела I*, 129–131.

Следила је басна у стиховима *Лисица и кокоши*:

У старо је негди било време
 Одабрано кокошије племе;
 А над њима лисац господару,
 По судбине, следе среће дару.
 Од зла чува лисац своје коке,
 Да им срдце све пишти од муке.¹⁰

Јовану Хаџићу припада заслуга што је у својој збирци песама објавио и коментаре о настанку стихова из уставобранитељског времена:

У оно време 1840. год. кад је кнез Михаило, Бератом Султанским потврђен, из Цариграда у Србију дошао, он је, особито још онако млад, врло тежак задатак имао. После оставке (1. јунија 1839) кнеза Милоша, отца његовога, цепапи су се и чиновници и народ на две стране. Са удаљењем његовим особито се сва породица Обреновића посрамљена и увређена наша. Овога је наравно сљедство било жеђ за осветом против оних, које су они по свом уверењу за виновнике ове нанешене обиде држали; да се врати жао за срамоту. Врховна власт у рукама сина Милошева давала је и способна и начина лако се осветити моћи. А раздвојење неки' главни' старешина' и разстројавање чиновника' и народа, у коме их је долазак кн. Михаила заостао, томе је на руку ишло. Поглавице при удаљењу књаза Милоша бивше надале су се томе; и зато су зар настојавали код Порте, да се двојица њих уз младог младога кнеза као његови особито Советодавци поставе и бератом утврде, надајући се по свој прилици, да ће на таквом месту све умишљаје на освету против себе и своји' једномисленика' осујетити и одбити моћи. Но то управо противно дејство произведе, и ускори противборство. Ово се узме за нарушење уставни' права', њима се припише, и послужи за повод подизања народа против њи. Са влашћу у руци лако је било на то коловође наћи, и ови доведу са сви' страна' народ с оружаном руком у Топчидер, са виком против Советодаваца књажески' Вучића и Петронијевића, па после и њихови' неки' једномисленика. Песник је у ово време радио на сачињавању закона' у Београду. Он је био свију дела' очевидац. Књаз са главним својим чиновницима, као и с књагињом матером и сроднима, често је излазио у Топчидер к тако побуњеном народу. Позиван је био и Песник више пута', и у разговору питан, како се њему то допада; на које је он одговорио, да се њему никако допасти не може, почем је он човек од закона, па то са своје точке сматра, он види да у побуни овој сила влада, где пак сила влада, ту закон посла нема, па он сад са законом треба у страну да иде и ћути. И другима старешинама, који су га запитивали, како му се допада, одговарао је обично: „Никако! Јер он мисли, ако је намера, опростити се наметнути' несносни' Советодаваца Вучића и Петронијевића, то је књаз имао за то стотину начина' бољи' и безопаснији од буне, која му се види као најгориј и најопаснији начин, тако, да Бог сам зна, како се свршити може”. Овако негодујући

¹⁰ *Додатак к Српским новинама*, 1842, бр. 47 (20. новембар), 191. и *Голубица за 1842. годину*.

Песник ову побуну, којој је народ узмућен, излио је мисли и чувства свија у Песни овој.¹¹

Исте године и у исто време написао је песму у осмерцу: „Коме птица певала? (по народној приповедки)“:

Два су друга путем ишла;
 Украј пута на гранчици
 Певала је птица једна
 Гласно, лепо, и весело!
 Једна рече: „Мени пева“.
 Другиј вели: „Мени пева“.
 Један другом не попушта,
 Свакиј себи песму своји.
 Тербу носе на кадију,
 Да кадија право суди,
 Коме птица песму пева.

 (У Београду 1840)¹²

Исте године је написао и песму пријатељу Симићу „Утеха Г. Стојану Симићу. 20-ог марта 1840. у Београду“. У њој теши пријатеља да је тешко време прошло и да је „Премалеће дошло“ (Устав дошао).

Што си брижан, смућен, Стојане?
 Зашто седиш, идеш без воље?
 Та што је било, прошло је,
 А премалеће дошло је.

(У Београду 20. марта 1840).

У коментару уз ову песму пише:

Од времена Милетине или Симићеве буне (јан. 1835) и у следству ове сље-
 довавше Скупштине Сретењске (2. фебр. 1835) Старешине су Србске колико
 по уверењу своје толико по крајњој нужди све тешње скопчавале се у слогу
 и друштво, настојавајући, да се самовољство књаза Милоша ограничи, и
 безбедност личности, имања и чести свакоме Србину прибави. Оваковим на-
 стојавањем дошло се до Устава 1838. године добивеног, и у пролеће 1839. год.
 обнародованог. Књаз Милош ипак покуша надбити ову победу Старешина,
 из потаје буну дигнувши код регуларног војинста против Устава и Стареши-
 на. Но овога покушанија он сам жртва буде, тако да је притешњен 1. јунија
 1839. оставку на књажеско достојинство у ползу сина свога најстаријег дао, и
 из земље изишао. Но колико је пре тога Старешине Србске страх од кн. Мило-
 ша у једно збијао; толико су се сад, како су се овога ослободили, одма цепати
 и раздавајати почели. Већ при првом почетку и постанку Намесничества до-

¹¹ *Дела I*, Нови Сад, 1855, 199–201.

¹² *Истио*, 132.

стојинства књажеског, кад је Вучић неке себи неугодне чиновнике самовољно и без суда прогнати хотео, распре и цепања су се породила. Неки су у том поступку сматрали први корак новог самовољства, од кога су се једва јуче опростили, нити су допустити хотели, да Вучић од сад чини, против чега су у Кн. Милошу сви до јучер ишли и радили. После смрти Миланове буде млађи син Кн. Милоша Михаил за књаза код Порте предложен. Овај је онда у Влашкој код отца био, и због затезања и задржавања отчина дуже се онде задржао, тако да је доцније у Цариград ради потврдителног берата отишао, и тек у пролеће 1840. год. у Србију као књаз дошао. Чим се долазак књаза Михаила већма протезао, тим је у Србији раздор раст'о, и распростирао се. Старешине су се већма раздвајале, један другог понизити и у сенку бацати старао се. Од старешина' прелазило је на чиновнике остале, на војинство регуларно, и у сам народ. Све се поремећавало и разстројавало. У оваковом стању их је и долазак књаза Михаила застао. Стојан Симић, који се онда Вице-Председатељ Совјета био, и сам је једно од главнији дејствујући' лица' у томе био. Великиј зајам, који је он после удаљења књаза Милоша од Правитељства узео, давао је повода и оружија супарницима њега у поверењу поколебати, и сенку на њега бацити. Песник је онда, радећи на устројенјама земаљским, са Старешинама у непрестаном сношенију бивао, све те смутње и неприлике очима гледао. У таком стању видећи Стојана Симића мучна и невољна, седне, и напише му „Утеху” ову, из које се и стање и одношеније ондашње Старешина' видети може. Песник тако у првој строфи пита, зашто сад да невољан буде, кад је оно, што су желели, добивено, тј. прошло је време самовољства и силе, дошао устав и закон (премалеће или пролеће); њихову тежњу и радњу пред народом и са народом да се од самовољства ослободе и под крило устава и закона дође, уподобљава летењу ждравлова, кои беже од хладнога предела и иду у топлији; представља, како су се ови раздвајали и опет сложили, па су им и вође и јато лепо топлиј предел уживали. Од тога пример нека узму и Старешине Србске сад развојене, од коих су четири главна у место свију именована: Јефрем Обреновић, Аврам Петронијевић, Тома Вучић Перишић...¹³

Уследили су Хаџићеви стихови посвећени „новом кнезу” Александру, у осмерцима и седмерцима „Светломе Књазу српскоме, Александру Карађорђевићу 26. октобра 1842.”:

Што се ведри небо с југа,
 Зашто блиста вишњиј зрак?
 Да л' Ангела јавља дуга,
 Да разгони адскиј мрак?
 Ил' Бог пружа десну руку,
 Да подигне Српскиј род,
 Да утоли тешку муку,
 Шиљућ' с неба рајскиј плод?

(У Београду 26^{га} октобра 1842).¹⁴

¹³ *Истио*, 145–146, 209–211.

¹⁴ *Додатак к Српским новинама*, 1842, бр. 44, 31. октобар, 179; *Дела I*, 137–138.

Када је Александар изабран за кнеза по други пут, подражавајући народну песму написао је у десетерцу „Песма српска пред избор другиј књаза Александра Карађорђевића, на Видов дан 15. јунија 1843”:

Боже милиј, чуда невиђена!
 Што је сунце тамом помрчало
 Виш’ Србије на небу ведроме?
 Да л’ застиру облачине црне?
 Ил’ се вију над облаке Виле?
 Ил’ се бију змаји и аждаје?
 Није оно сунце помрчало,
 Виш’ Србије на небу ведроме;
 Нит’ застиру облачине црне,
 Нит’ се вију над облаке Виле,
 Нит’ се бију змаи и аждаје;
 Већ’ је оно од Србије правда...

А ову слободу су помогли орао руски цар Николај, змај турски Абдула–Мецида, и орлови немачки, енглески и француски. У коментару је написао:

„Познато је, како је 1842. год. у Србији буна се родила, како је кн. Михаил земљу оставити морао, и син Карађорђевић за књаза изабран, и од Порте беретом потврђен. Познато је и то, како на овоме није могло остати: почем је Русија као покровитељица Србије глас свој против тога код Порте подигла, и сматрала је избор овај као произлазак буне, која не сме да буде. Зато је захтевала, да се поглавице побуне те Вучић и Петронијевић из земље удаље, да се избор овај уништи, да се народна Скупштина сазове, и на тој избор слободан учини; и да Русији није стало до лица, но до основа. Порта, премда је од Енглезке и Французке, па и од Аустрије, у почетку подржавала захтевање Русије попусти, и поиште, да кн. Александер оставку да, и да се нов избор учини. И на ово књаз Александер да оставку, наравно са жељом да на предстојећој Скупштини опет за књаза изабран буде. Једно између осталих средстава, којима се народ за то преправљао, била је и песма ова од Песника народним духом спевана, и тако удешена, да су је гуслари у народу певали”¹⁵

Јован Хаџић је био творац првог српског Грађанског законика, који је српска влада издала 1844. године, али је ипак 1846. године увређен од Вучића напустио Србију. Консултовали су га крајем августа 1847. године због питања наследног кнежевског достојанства у породици Карађорђевића. Лично га је у Новом Саду посетио Миливоје Петровић, а своје мишљење о овом питању послао је и Книћанину 31. августа 1847. године.

Ђорђе Гроздановић је био најзначајнији песник, са највише објављених стихова, из табора Обреновића, који се под псеудонимом „Иван Соколовић”, у посебно штампане три песме, супротставио уставобранитељским стиховима Симе Милутиновића. Гроздановићеве песме су: *Стирмолави ђревраји*

¹⁵ Дела I, 139–142, 204–205.

Србије или Описаније созаклеиџа Вучићеваца и Турака њроишв књаза Михаила и њејовој њравленија. Оиџевао Сараевском Певцу на њејов Вакрск усџава (Нови Сад, Писмени Катарине Јанковић, 1843; друго издање: У Земуну, печатано Књигопечатњом И. К. Сопрона, има 31 стр.), *Сџрмојлави њревраи Србије. Продуженије оиџева Певцима Псевдо-усџаничким и новинарима срџским*, свезка друга (Нови Сад, печатано Писмени Јована Каулиџија, има 88 стране – доживела је два издања, оба 1843. године), а трећа је остала у рукопису, данас се налази преписана руком Симе Милутиновића у његовој оставштини.¹⁶ Десет примерака прве штампане песме послао је Лазар Исаковић из Земунa 15. јула 1843. године кнезу Милошу у Беч.¹⁷ Да је ово псеудоним Ђорђа Гроздановића сматрао је Драгослав Страњаковић.¹⁸ Гроздановићеви стихови против уставобранитеља појавили су се и 1851. године. Ова нова песма, растурана у народу, састављена је код кнеза Милоша, али како је у њој нападана поред кнеза Александра и његове владе и Порта, српска влада је предузела кораке да се званичници у Цариграду упознају са овим стиховима. У писму Алексе Симића Књићанину од 21. октобра 1851. године наводи се да је песма од Ђорђа Гроздановића „Онога што је 1842. године писао *Сџрмојлав Србије*”.

Личност Ђорђа (Георгија) Гроздановића, писца, писара, трговца (?), око 1805 – ?, после 1862), и данас није јасна. Из оно мало података знамо да је завршио основну школу, али није познато где. Радио је 1823. као трговачки калфа у радњи свога брата од тетке Ђорђа Стојковића у Београду. Трговао је стипсом, „стрешом” и другом робом, коју је довозио и на панађур у Приштину. Касније, 1834, живео је и радио у Бољевцу (Срем), где је имао своју радњу. У време доласка уставобранитеља на власт живео је и радио у Београду, а онда је као присталица Обреновића 1842. протеран из Србије. Као изгнаник живео је у Земуну, 1846. и 1847. боравио у Видину, где га је аустријски конзул Марко Добросављевић примио у службу за визирање пасоша. После краћег боравка у Свиштову и Рушчуку 1848. прешао је у Влашку (Ђурђево, Браила, Галац), а 1849. дошао је у Букурешт, где је провео четири године као писар Милоша Обреновића. Био је у пратњи Милоша Обреновића на путу за Беч, где је 1853. присуствовао свадби Михаила Обреновића. После седамнаест година странствовања, 1859. поново се вратио у Београд. Објавио је у три књиге стихова *Описаније живоиџа Њејове свејлосџи књаза Милоџа Т. Обреновића* (Београд 1859; Земун 1860; и Београд 1861). Поред овога написао је: *Повјесџ о њрикљученијама збивџих се у Књажесџиву Срџском џодине 1842.*¹⁹ и *Крваво џозорје међу Турком и Србима у Беоџраду 1862.*²⁰ Када је Драгослав Страњаковић приредио друго издање прича о кнезу Милошу Милана

¹⁶ О овој песми видети опширније: Станиша Војиновић, „Два песника из времена Вучићево буне”, *Мешовиџа џрађа – Miscellanea*, књ. XXXVI. Историјски институт, Београд 2015, 141–182.

¹⁷ Архив Србије, КК, XL, 369.

¹⁸ *Влада усџавобранииџеља 1842–1853*, Београд 1932, 143.

¹⁹ Списан Ђорђем Гроздановићем. У Земуну (друго изданије). У Земуну, печатано књигопечат. И. К. Сопрона 1859, 24 стр. (Стојан Новаковић, *Библиоџрафија*, Београд 1869, 403–404, бр. 2199. Новаковићева напомена: „Не могах ништа сазнати за прво издање”).

²⁰ Београд, шт. Н. Стефановића, б. г. (вероватно 1862) 36 стр. – Књигу поседује Библиотека Матице српске у Новом Саду.

Ђ. Милићевића (књига није датирана, али је из тридесетих година XX века) пренео је и неколико Милићевићевих података о Ђорђу Гроздановићу: „Године 1842. овај Ђорђе Гроздановић, приморан оставити Београд и прећи у Земун, одонуда је писао брошуре у стиховима, и нападао и ружио Вучића и његову дружину. Одовуд из Београда Гроздановићу је одговарао Сима Милутиновић, који је био са уставобранитељима. Оно што је писао Гроздановић и његови другови преношено је у Србију кришом и овде преписивано, и разашилано пријатељима Обреновића, а Милутиновићеви су стихови штампани у Државној штампарији, и власт их је преко кметова шиљала у народ. Ја сам онда још био у Рипњу, и у нашу кућу допирали су и једни и други ти састави, пошто је у целом селу мој отац био најписменији човек. И данас се сећам неких почетака тих братских милошта, којима су једни друге почашћавали. Тако, колико се опомињем, једна Гроздановићева песма почињала је овако:

Чуј, народе, видите ли, Срби?
 Како с' уп'о сарајевски певац,
 Из свег грла и из свега гласа,
 Да прослави Мухамеда свеца?
 У зачеље своје песме ставља
 Ђамил–пашу, тиранина клета
 Чивутина и потурчењака,
 До Ђамила Аврама Ђехају,
 До Аврана чкиљава Вучића,
 До Вучића кусога Пауна (Јанковића)
 До Пауна пијана Ресавца,
 До Ресавца луду будалину
 Будалину Книћанин-Стевана!

Даљих се стихова не сећам!”²¹

Ово чега се Милићевић сећа, то су стихови из песме: *Сѣрмоїлави ѣревраїи Србије или Оїисаније созаклеїија Вучићеваца и Турака ѣроїиив књаза Михаїла и њеїової ѣравленија. Оїїїевао Сараевском Певцу на њеїов Васкрс усїїава* (Земун 1843), али су стихови понегде нетачни и редуковани. Почетак овако гласи:

Чујеш роде, видите ли Срби,
 Како с' уп'о сарајевски певац,
 Из свег грла та из петни жила,
 Да прослави Мухамеда Свеца,
 И његове крвожедне Турке;
 Коловође л' бунтовнички чета?
 А помрачи славу Обренову.

²¹ *Кнез Милош у ѣричама*, Народно дело, 359 стр. Има 285 прича са сликама и предговор, стр. XVII–XXXII.

Остале личности се помињу у доцнијим стиховима, али са тачно наведеним атрибутима. Ову песму Гроздановић је потписао псеудонимом Иван Соколовић у Каблару. Друго издање, на њему тако и пише изашло је у Земуну, и то је оно које је кнезу Милошу послао Лазар Исаковић. Нападајући Милутиновића, Гроздановић је сматрао да је он порекао своје стихове из *Србијанке* и *Тројесесџарсџива* и своју *Тројгодишњу историју*, у којима је писао објективно и као песник и као историограф. Али у уставобранитељским стиховима.

Друга свеска стихова носи наслов *Сџрмоџлави џревраџ Србије. Продуженије оџијјева Пјевцима џсевдо-устијаничким и новинарима срџски* написано је од истог Ивана Соколовића „у Каблару На спасов дан”, опет Гроздановићев псеудоним, а почиње стиховима, којима се завршава прва:

Тек што ј’ набризгала чарна,
 Да развије свој брснати пупак,
 И одјене с’ зеленилом дичним,
 А разаспе мирис од бехара,
 По пољама и по дубравама;
 Румена се указала зора,
 Виш’ Србије на небу мрачноме,
 Јарко сунце топле своје зраке,
 Са висине просипати стало
 Да обасја уцвељену мајку;
 А огреје сиротињу српску,
 Која главе подигнути несме,
 Нит’ у јарко погледати сунце,
 Од Мујкана душманина стари’,
 И од лажи устав–бранитеља.

Гроздановић веома вешто подражава стихове Милутиновића:

У блажена преноси жилишта

 Ток времена да задржи мисли

Види се да је Гроздановић био упознат и са везама уставобранитеља са Чарториским у Паризу:

Оправили чак у Париж тамо,
 С Чарториским чинит’ преговоре
 Он са друштвом кад се на пут спрема,
 Прек’ Ливорна у Србију доћи,
 С товарима новац’ и цебане,
 Подпомоћи ајдучине српске;
 Тад Пољаци, Власи и Молдавци,
 Сви о једном оружија с’ лате,
 Срб-Мујкан’ма у помоћ прискоче...

Нова, уставобранитељска власт:

У облаке с' под небеса дижу,
А од паре маглуштина густа,
Сву Србију да покрије тамом,
И помрачи на вјек Српства сунце.

Гуске гачу подигнувши главе,
Ко да пјесне извијају њеком;
Мечке држе публичне балове,
А мајмуни осветљење праве,
Курјачина свије оштри зубе.
Боже мили, шта то може бити!

Песник је поред зала које су донели уставобранитељи, опевао и злодела Карађорђа у устанку (отимање Марије из Бруснице, од мужа Петра Николића; узимање каде Аганлијине; бешчашћење ћерке Обрада Словића из села Грабовица; отимање Миленије, жене Лазе Стаишовића из Жабара; Стаменије, жене Величка Ђорпетровића; прогањање тобожњих вештица). На крају је навео да, када је Карађорђе побегао из Србије, на Прогару, Милоша су звали Ненадовићи да и он бежи, а он је преноћио код попа Живка и вратио се у Србију:

Плач и јаук разлеже се тужно,
Све оставља постојбину своју,
Дом, жилиште, стада и имање,
Према с' к рјечи на обалу туђу,
За избавит' слатки овај живот.
Још Неготин брани храбри Вељко,
Јошт Војводе по међама стоје.
И чекају, да с' одупру Турком,
А незнају, шта се амо збило,
Да је Ђорђе оставио народ.
Кад о бјегству Кара-Ђорђа чуше,
Све потмуше Војводе тужно,
Куд ко знаде там' и надре пређе.
Храбри Вељко погибе јуначки;
Само оста Обреновић Милош.

Опевао је кнеза Милоша како је заклањао народ, подизао порушене цркве, отварао школе, сузбијао самовољу, старао се о независности Србије.

У фусноти 40 (стр. 43 ове књижице) „објаснио” је и смрт Карађорђа, а поменуо је и спис Симе Милутиновића *Глас народа српског* (објављена је анонимно, коју назива пасквилом, и за коју погрешно претпоставља да ју је написао Паун Јанковић). На следећим странама у стиховима и фуснотама уз њих полемише са аутором овога списка, бранећи убиства кнеза Милоша. На-

води добротинства кнеза Михаила (помоћ комесару Муса-ефендији, уставобранитељима у Видину и Цариграду, њиховим породицама у Београду, богаћења истакнутих уставобранитеља у Влашкој, наводећи суме у талирима, пореклу уставобранитеља). На крају закључује да су „Псевдо-уставовачки пјевачи проузроковали садашњи метеж у Србији”. Да њихови памфлети и пасквиле само говоре у прилог њиховог бешчашћа, због чега је Вучић наградио новинара Теодора Павловића, уредника *Српској улака* Јована Хацића и његовог помоћника Максима Симоновића, Милоша Поповића, уредника *Погунавке*:

О пјевачи Псевдо–уставачки!
 Па спјевате Химне недостојним,
 Унесите више сунца јарка
 Корифеје и изроде Српства.
 Тако исто Кара–Ђорђа грозна
 Унесите хвалам’ до небеса
 Да је већи јунак и благодеј
 Од француског цара Бонапарте.

У даљим стиховима нападају се песме Симе Милутиновића и Јована Хацића због закона. Ту он у прози (фусноте) доноси податке о неким сусретима Хацића са кнезом Михаилом у Земуну. После тога доноси регистар злодела Томе Вучића Перишића. На крају поручује уставобранитељима:

Свези свезом Свемогућства Твога
 Сојуз тврди и вјекове вјечне,
 Мир да прави, и поредак добри
 У земљама и народма влада,
 Одржи се и утврди крјепко.
 Злоковарни Корифеји грозни,
 Бунтовници и немирне главе,
 Који руше царства и престоле;
 Који руше благостање опште,
 Утамане с’ да им нема трага!

Међу песницима са пасквилама против Обреновића у овој песми посебно Гроздановић истиче: „Пјесму српског имена” Ђорђа Г. Петровића и „Првиј Васкрс устава и народње правде у Србији” Симе Милутиновића, „коју је Вучић по сокацима носио, и светини читати дао, говорећи: ево браћо Васкрса устава, сад нам је устав васкрс’о итд.” Даље Гроздановић наводи Милутиновићеве радове: „Разговор два Србина Драгутина и Милутина”, „Честитање Курбан’-Бајрама, Муса паши, пјесна уставовачка у Видину 5-о маја 1841”, „Васкрс Устава и народне правде у Србији”, „Муса Ефендији уставовачки попјев”, „Оплач”, „О лицу и духу Карађорђа (одривак из Оцаклије Зубанове 1840. године)”. Поред тога Милоша Светића (Јована Хацића): „Оду Александру Карађорђевићу”, „Побуњеном народу у Србији на Топчидеру месеца маја 1840”, „Лисица и кокош”, и песме других песника.

У Новом Саду је 1843. године објавио у стиховима *Повјесѝ о ѝрикљученији збившесја в Књажесвѝѝје Сербском љейѝа 1842.* списана Ђорђем Гроздановићем Земунцем.²²

У предговору осуђује непријатеље који са Вучићем на челу желе да униште српски народ, подвлашћујући се Турцима, насупрот кнезу Милошу, који је целога живота желео да народ ослободи. Стихови су са парном римом, најчешће од дванаестерца до четрнаестерца.

Почиње сликањем тешког стања узбуњене Србије:

О Србију мила, што си потавнила,
Што си тако ниско главу оборила,
Као да ти се гуја, крај срца савила,
Зар те опет стрела какова ранила.

а продужава истицањем значаја кнеза Милоша:

Милош да вам живи Обреновић стари,
Слободу вам доби а Турке сатари.
Скинути вам јарам, труде не пожали,
Околне дворе молити навали.
За Србију јадну, да се смилуједу,
Од Зулума Турска, да је ослободиду.

Истиче његове заслуге и успехе, припајање нахије 1833. године, подизање црква, градњу карантина, набавке оружја и установљења војске, организовао је путовања по Европи кнегиње Љубице и кнежевића Милана и Михаила (а овом последњем омогућио да савлада француски језик), увео школе, омогућио да се са страних језика преведу уџбеници, позвао уметнике у Србију, насупрот Вучићеваца, који су прогнали кнеза Михаила, учене Србе, и многе занатлије и трговце. На крају пише да „продуженије следује”, а у наставку је „Пјесма Београду у садашњем состојанију на тропарски глас 8^{-ми}”, који почиње тужбалицом:

Преобразилсја јеси Београде,
Украшенија и следе лишисја,
Паденија и угњетенија удостојсја;
Гдје је слобода гдје ли слава Србије
Прогна Вучић и, уништожије:
Злобном похотом прогна Михаила.

После повратка кнеза Милоша у Србију 1859. настанио се Гроздановић у Београду и, како бележи Милићевић, „боравио је у Скопљанској улици, онде где је сада нова кућа Јевгенија Чоловића. Чини ми се да је онде и умро, али не знам које године. Иако сам много распитивао, нисам могао ништа више сазнати о овом Гроздановићу”.²³

²² Нови Сад, Писмени Катарине Јанковић вдове, 32 стр. Примерак поседује Институт за српски језик у Београду.

²³ *Кнез Милош у ѝричама*, Народно дело, 359 стр. Има 285 прича са сликама и предговор, стр. XVII–XXXII, 356–357.

Писац ових редова истраживао је архивску грађу о Гроздановићу, и осим једног његовог писма и неколико потписа (једанпут се за њега потписао његов син Душан) није нашао ништа о њему.

У Букурешту је сачинио песму у којој се нападао кнеза Александра, његову владавину и Порту. Милош Обреновић је преправио неке делове ове песме, штампао је и 500 одштампаних примерака послао тајно у Србију, да би се поделило народу. Ова књижица је, по суду тадашњег министра просвете, утицала на ток Ђачке скупштине која је одржана на Видовдан 1853. у Београду. Гроздановић је према кнежевом усменом саопштењу саставио биографију у стиховима, по узору на народну десетерачку поезију, и објавио прву свеску по повратку у Београд, захваљујући јемству за штампарске трошкове ћурчије из Београда, а следеће две уз помоћ пренумераната и Обреновића.

У оставини Симе Милутиновића налази се рукопис песме, преписане његовом руком, под насловом „Одгрда на Одусовјет, Сими Милутиновићу Сарајлији. Од Грђенога усовјетствоватеља Ђорђа Гроздановића Земунца”. Она има мото:

Чујдер мото бошњачка наврто?
Грди Грдо! Док идеш узбрдо,
И док’ ти је под ногама тврдо,
Али кад се надоле повратим,
Тад ћеш доћи дугове да платиш.

Садржи све оно што је горе речено, а колико је нама познато није нигде објављена.²⁴

ОСТАЛИ ПЕСНИЦИ

Ђорђе Малетић (1816–1888) је у јеку уставобранитељске кризе после повратка кнеза Михаила из Цариграда написао песму *Сив њејовој свејлосџи милосџивјејџему јосјодару и књазу србском Михаилу Обреновићу јриликом долазка њејовој из Цариграда*, панегирик у којем је славио кнеза Михаила.²⁵

У *Срјском народном лисџу* Теодора Павловића објавио је песму посвећену кнезу Михаилу *Аусџријска муза у Србији*, у којој пише:

Надеждо сјајна. Обрано, Заштито
Премила правде, Кнеже *Михаило!*
Дај, рјеши судбу над бесмртном,
(Теби јер дадоше Божи силу);

Дај, стави, *Мили*, подле противнике
И дјела м’ сјајна златно на мјерило:

²⁴ Архив САНУ, 14161/367.

²⁵ У Београду, печатано у књигопечатњи Књажества Српског, 1840, /6/ стр.

Претегну л' они лавров вјенац
Чело што краси ми навјек свјетло.²⁶

Биографија му је веома занимљива. Српску основну школу је завршио у Јасенову (у Банату), немачку у Белој Цркви, гимназију у Ораховици и Сремским Карловцима, филозофију (VII и VIII разред) у Сегедину. У Србију је прешао 1838. и био помоћник судског секретара у Крагујевцу, секретар Министарства унутрашњих дела, па секретар Управе града Београда (1839–1841) и секретар агенције у Букурешту (1841–1842), дневничар у Министарству просвете (1842–1844). Када је отпуштен из службе живео је у Земуну од књижевног рада (1844–1847). Вратио се у Београд и био учитељ деце Јеврема Ненадовића (1847–1848), професор Лицеја (1848–1859), па онда директор београдске гимназије (1859–1878). Године 1874. вршио је дужност управника Народног позоришта.

У рукопису је остао позоришни комад *Вучићевци и књажевци*, комедија која представља интимни обрачун Малетића са уставобранитељима, и актуелну реакцију присталица кнеза Михаила на њихову владу. То је први покушај политичке сатире код нас, у чему је значај овог драмског дела.

Време догађања у овој комедији је Земун 1844. године. Главна лица су Анта, збачени чиновник (Вучићевац) и Влајко пропалица, који по Земуну агитују за Вучића. У љубавној причи неостварене љубави, радњу заплићу слуге: Станимир (Антин) и Стојко (Влајков), који помажу да се Антина кћерка уда за Смешка, столоначелника Попечитељства у Србији и члана Совјета. Ћерка Антина Босилка, која жели да се уда из љубави, и воли Младена трговца, супротставља се овој очевој жељи.

Татомир Миловук (1809–1878) је занимљива личност XIX века, који је рођен у Трпињи у Срему 1809. године. Учио је шест разреда гимназије (1826–1828, и красноречије 1829–1932) у Осијеку, потом две године Богословије у Сремским Карловцима (1832–1834). После преласка у Кнежевину Србију радио је као канцелиста у Кнежевој канцеларији (1834), учитељ у Смедереву (1834–1838) и Пожаревцу (1838), професор гимназије у Крагујевцу (1838–1842). У време уставобранитељске кризе отпуштен је и фебруара 1843. био је учитељ у Грабовцима код Варадина (1843/44), Добановцима (1845–1848) и Бешенову (1848–1849). Био је секретар на скупштини граничара Петроварадинске регименте у Митровици 8/20. IV 1848. и учествовао је у Револуцији. Потом је био парох у Оролику код Винковаца (1852), Вуковару (1852–1860), Новом Саду (1861–1862, 1864–1865) и Лазу, у Бродској регименти (1864). У Кнежевину Србију вратио се 1. X 1865. и био парох у Ћуприји (1865–1867), управник приватног дечијег обданишта у Београду (1867), парох у Породину у Пожаревачкој епархији (1868–1871) и селу Батуша (1871–1874). На сопствену молбу и жалбу Народној скупштини добио је пензију 25. I 1876, а умро у Београду 19. XI 1878. године. Сарађивао је у алманаху *Уранија* (1837), *Српском народном лисћу*, *Србобрану* и календару *Годишњак*, а објавио је и неколико панегрика у стиховима (поред осталих и кнезу Милану, 1869, 1871, 1872).²⁷

²⁶ *Српски народни лисћ*, 1840, V, 30 (25. VII), 233–234.

²⁷ Радомир Ј. Поповић, „Татомир Миловук”, *Сјоменица Историјској архива „Срем”*, 12 (2013), 13–34.

Оно што је значајно за ову тему, под псеудонимом Светород Журналовић, објавио је у посебној књижици *Укор на бунџиовне Србе. Сјисан 1843. године у Србији*.²⁸ Да је он аутор открио је сам Миловук, у писму кнезу Милошу из Новог Сада од 20. јуна 1843. године, са којим му је и послао 12 примерака ове књижице.²⁹

Као мото су му послужиле српске народне пословице, а песма почиње стиховима:

Боже Мили чуда големога,
Гледа чуда никад невиђена,
Гди подани своме Владетелју,
Господарство отеше ајдучки.

За недела уставобранитеља (које назива „Уставокваритељи“) наводи примере и критикује новине које „грде Милоша“, а за недела Карађорђа пише:

Карађорђа примера скаредни,
Још би могли стотинама наћи
Што сведочи Чубре Србијанка.

Истиче кнеза Михаила, који се научио „Политичном језику Французком“. А онда доноси негативне карактеристике Александра Карађорђевића, његове испаде са професорима који су га поучавали. Објашњава и како је Карађорђе страдао у Србији, и наводи претњу везира београдског кнезу Милошу, да ако му не донесе главу Карађорђа замениће је његовом.

Димитрије Нешић (1817–1867), правник по струци, био је као песник сарадник *Српској народној листи* Теодора Павловића. Када је кнез Милош абдицирао, под иницијалима Д. Нћ објавио је песму „Стопницима. Србљи! Богови“, у којој има стихова о јунаштву Обилића и Марка а у строфама 11–15 следеће:

Мајку? – С пута кои тако не мисли! –
Пантеон отварајте Браћо Србскиј,
Пејронијевића стављајте
Мудрог, тихо – разсудљивог

Јефрема, Обилића *Вучића*,
Оштрог *Симића*, тврду и
Јуначину *Радојковића*,
Стопове као сјејне Србске.

²⁸ Нови Сад, 1843, 32 стр.

²⁹ Архив Србије, КК, XL, 384.

Китњасте им разнашајте Перјанице
 Гласно, до студењи крајева.
 Ободрајте и љубвом, срдца
 Искреношћу, наклоношћу

Вером, ту им јер награду срдце
 Од Вас чека. – Бог а времена
 Достојно умеће ом боље
 Славна увенчати дела!!!³⁰

Године 1842. издао је збирку песама под насловом *Сѣихоѣворенија*, и када је Михаило ступио на кнежевско место написао песму „Његовој сијателности государу Михаилу Обреновићу књазу српском” (стр. 7–12). Једну песму посвећену кнезу Михаилу послао је Министарству иностраних дела.³¹

Паун Јанковић Баћа (1808–1865) је један од истакнутих уставобранитељских првака. Писао је песме и 1841. године у пештанском *Срѣском народном лисѣу* Теодора Павловића објавио, под шифром „А” песму „Похвала месецу”. Ову песму је редакцији листа послао Сима Милутиновић из Видина. Посланица почиње стиховима:

У злоудој тековини,
 Кои својој домовини,
 Као слепац, ломи врат,
 С братом своим није брат;
 Своју сестру, свога друга
 Сматра мерилом услуга!

Ах, тиране, аветињо!
 Чудо света, проклетињо!
 Докле ће твој буздован
 Одолеват’ правде стан;
 Кости свету пребијати,
 Перуном се називати?³²

Сѣаноје Ћосић (1803–1847) је песник који је певао Обреновићима (кнезовима Милошу и Михаилу), али је у жеку уставобранитељске кризе покушао да заузме неутрални став, сматрајући да ће се нашим сукобима користити само непријатељи. Он је посебно 1840. године објавио песму под насловом: „Песма народу српском о збившем се у времену године 1839, и о пришествију Његове Светлости Књаза Михаила Обреновића, из Цариграда у Србију 2. марта 1840”. Међутим оно што је много значајније су његови рукописни стихови, који су се ширили у народу преписивањем, и због којих је испитиван од стране полиције. Стихови су сачувани у Министарству унутрашњих дела.

³⁰ Д. Нћ/Димитрије Нешић/, Столпницима. Србљи! Богови (песма), *Срѣски народни лисѣи*, 1841, VI, 35 (31. VIII), 269.

³¹ Архив Србије, МИД-В, 1841, V, 124.

³² *Срѣски народни лисѣи*, 1841, VI, 12 (20. III), 89–90.

Песма има 296 стихова и датирана је у Сремској Митровици 20. маја 1840. године. Почиње стиховима:

У хиљаду и осме стотине
 Четрдесет текуће године
 Књигу пише Босна земља равна
 Којано је позната одавна
 Те је шаље богатој Србији,
 И у књизи овако говори:
 Ој, Србијо по богу сестрице
 И одавно мила комшинице
 Ево има дваест и шест лета
 Како теби душманин не смета...³³

У другој књижици стихова „Стрмоглави преврат...” Иван Соколовић (Ђорђе Гроздановић) поменуо је (стр. 69–71) и остале песнике уставобранитељске поезије: Владислава Стојадиновића („Ода Карађорђевићу”, „Мојој милој”), Антонија Р. Мајсторовића („Пјесна коју је сочинио и на дар поднео својим гостима на С. Климентија”), Исидора Стојановића („Поучителна изреченија, из Србијнаке”), Алексе Чварковића („Мисли Србина”), Атанасија Николића („Пјесна”, „Радост радости”, „Са Авале вила”, „Подунавка”), Милоша Поповића („Нада бољи времена”, „Даворија”, „Ништа се не старајмо”, „Одзив српском духу”) Милоша Светића (Јована Хаџића), песника под псеудонимом Милосава Слободина (Милош Поповић), Србољуба („Србије Атлас”).

Мојсеј Живојновић (1811–1865) учитељ, драмски писац и песник поздравио је победу уставобранитеља посебно штампаним стиховима под насловом: *Српска свейковина њриликом њоврајка ГГ. Вучића и Пејронијевића у свое ошечесѡво у Србији држана*,³⁴ а у рукопису је остала његова песма као учитеља пожаревачког под насловом „Књаза Александра Карађорђевића 15. јунија 1843. године догодившег се”, а посвећена је другом избору за кнеза:

Драга ми душо Срб-лозе роде!
 Мајке у крилу пољупце примај!
 Спокојне дане умешна рука
 Ког’ даде мени, наград то т’ је!
 Проником твојим, вандоглед продре
 Да оружани гроза пакосни –
 Природом сама, зато и груд ми
 Награду т’ дати, диже се топло.

³³ Станиша Војиновић, „Два песника из времена Вучићеве буне”, *Мешовића ѡрађа – Miscellanea*, књ. XXXVI. Београд, Историјски институт, 2015, 147.

³⁴ *Сочињено Мојс. Живојновићем. У Београду, у Типографији Књажества србског, 1844, /2/+6 стр. 8^о.*

Мутном на српском кој' хоризонту,
 Буктиње палећ' образ показа
 Истине праве, Срб-рода крви,
 Жив буди свету то т' мајка жели.
 Блаженом нек' т' је суштаства биће,
 О српска крви! Стефана моћног.
 Да! Постојанство пунити груди,
 Надежду м' даје видит' Душмана –
 Тврдој на стени темељ осниваш
 Будуће дике српског посљедства.
 Век Александру дај Метусала,
 Мајка. О Боже! Љубимом жели...³⁵

Јован Илић (1823–1901) је као слушател прве године филозофије објавио песму „На дан миропомазанија његове светлости књаза српског Александра Карађорђевића, 26. октобра 1842. године”, у класичном размеру, која почиње стиховима:

О сјајниј Фебе зрачног са Олимпа
 У свити муза' притеци у помоћ,
 Да песму милу Српском уву,
 Лиру уз твоју појмо гласно,

* * *

Пресветлом дану, радости свеопште
 Кад песме дивно свуда се разносе,
 Умиљен Србин када руке
 Весело к свевишњем Творцу диже.³⁶

Као ученик хвалио је Александра, а када је истеран са Лицеја 1844. постао је приврженик династије Обреновића. Занимљив је и због става, у поезији, пошто је међу првима устао против удварања турским великодостојницима и султану. Активно је учествовао у свргавању Александра Карађорђевића и подржао долазак династије Обреновића 1858. године. У својим песмама користио је народну поезију, лексику и теме истока и по томе био познат у књижевним историјама.

Владислав Ситојадиновић (1806–1844) је прво певао кнезу Милошу, а када се променила власт, као државни чиновник, испевао је Александру Карађорђевићу „Оду његовој светлости, милостивјејшем господару и књазу српском Александру Карађорђевићу на дан миропомазана његова, 26. октобра 1842. год., на књажеско достојанство”. Као класицистички песник он је за мото узео стихове Мушицког и поздравио новог књаза:

³⁵ Архив Србије, МУД-П, 1843, IV, 144.

³⁶ *Додајак к Српским новинама*, 1842, бр. 45 (7. новембар), 183. Прештампано: *Голубица за 1842*, Београд, /1842/, 143–145. Песма се не налази у *Целокућним делима* Јована Илића, која је приредио Јаша М. Продановић. Београд, Библиотека српских писаца /1928–1931/.

Чуј свете радост! чуј нечувено свим
 Правим весеље Србима! Млад и стар
 (Деца на сиси мајке нежне)
 Сунце поздрављају јарко данас.³⁷

Међу песницима се налазе непотписани аутори или под различитим псеудонимима.

Неке псеудониме нисмо успели да разрешимо. Међу њима је најпознатији обреновићевац Доброслав Паливоља, који је у Новом Саду објавио стихове под насловом *Пјесма народна о сѣању Србије њосле несрећној њодгину-њој Вучићевој бунѣ њројшву Књаза и Правителствва Србској њодине 1842.*

Песник је показао изузетну ученост, стављајући, као мото својим стиховима, мисли Виланда и Коцебуа („Буна је приљепчива као куга“) на немачком језику и у преводу. Писана је по угледу на народни десетерац а почиње стиховима:

Мили Боже чуда големога!
 Што се Ртањ у по' ноћи свјетли
 А по њему вију облачине?
 Што се чују из дубљине гласи
 Као из даље туче тутњавина?

Вила обилази Србију и налази само зулуме Вучића и његових присталица, па призива кнеза Михаила да је избави из беде. Посебно истиче војни сукоб кнеза Михаила и Вучићеваца, када:

Тек' погибе Адрејевић Арсо
 Од Богдана да га Бог убије!
 Тек Миленко свисну Капетане,
 Понос, дика својих родитеља
 Та Милете Радојковић Старца
 Што у боју остарио љутом
 А бранећи своје отечество;
 Тако неста Поповића Ђорђа,
 Мадаревић Димитрија с њиме,
 Са многима сивим соколовма.³⁸

Други писац, Крагује Дивостињац, објавио је песму до које нисмо успели да дођемо, под насловом *Појев сажалењени. Збрао њод Транабасом на Мејшном брду слушавши љлач Гружанке девојке* (Нови Сад 1843).

Трећи аутор, који је непотписан, објавио је посебно песму *Плач срјске виле збој дојаћаја у Србији 1842*, која има 1320 углавном десетерачких стихова, штампана је предвуковском азбуком. Почиње стиховима који стилски подсећају на стихове Симе Милутиновића (из *Србијанке*):

³⁷ Додатак к *Срјским новинама*, 1842, 48 (28. XI), 195.

³⁸ Нови Сад, *Писмени Кајшарине Јанковић Удове*, 1843, 14 стр.

Мелпомено, сиња кукавицо,
 Од' помози жалосној ми тужит'!
 И ви миле бједне моје друге
 Све које сте мен' изгледале,
 Стеците се помоз' те ми плакат',
 Сузе лити и тужит' чемерно,
 Изјадат' се јер не могу сама;
 Смрт Душана премилог ми сина,
 Нит Курварство Клета Вукашина,
 Смрт Милоша, ил' издајство Вука,
 Нит несрећна Лазарева битка

А онда прелази на Вучићево издајство

Вук опет нам Вучића оставља

Не гледајућ' колико је крви
 Сонародне проливено зато,
 Он из петњи да се упне жила,
 Сваку распру и неслогу клету,
 Међу родну сипајући браћу,
 Угаманит' он да на вјек гледа,
 Даноноћна то да м' буде брига.
 И он Вјерни свога предка слуга,
 Усрећено Оточество своје
 Самамоћу и крвавим трудом,
 Већ до славе браћом доведено,
 Обдарено са надежом сјајном
 Мијајлом Владатељем милим

Тако је Вучић лажући народ „Народ дизо противнике сјеко”. А придружиле су му се издајнице: начелник Јовица, Спасо Смедеревац, Книћанин, капетан Риста, Милосав Ресавац, Богдан Ђорђевић Параћински, начелник Пера, Паун Јанковић, Прота Матија Ненадовић, Лазо Теодоровић, а за то време „Аврам сједи при Кољену Паше”.

Када је кнез Михаило чуо да је Вучић прешао Дунав код Смедерева шаље своје људе у народ: Катића у Пожаревац, Арсу, „друму за Коларе”, Милутина у Крагујевац, Лазу Брку у београдску нахију, Браљинца у Крушевац, Милоша Богичевића у Подриње, Шабац и Ваљево, своје стрицу Јовану Обреновићу.

Вучић се приближио Крагујевцу, лажима је придобио војнике и задобио град. Када је кнез Михаило са војском дошао већ је било касно, Вучић је испалио из топова,

Са своима стријељати стаде,
 С друге опет с тешкијем картачом,

Бунтовничка ста обарат страна
Бјежи јадна без обзира свака,

Кнез не желећи да се пролива братска крв повукао се према Београду и прешао у Земун.³⁹

Непознати под словом Н. (могао би бити Атанасије Николић) објавио је сонет *У славу Њејове Свјетлосји Александра Карађорђевића Србије Књаза*:

Самовољност гди с' гњездила грозна,
Гдје слобода трта бје с правдом:
Ту веселим гледам сада оком
Србски живот, – поља пуноросна.

Слава рече. У том мајка мила
На Врачару спази јуначком
Скуп у руву људства војачком;
Ближе сматра; – с радосћу ј' узрила:

Од Авале гдје Србске витези
Холост ништећ' – гласа дижу клик:
„Круно владе *Александра реси*” –

Србске среће мили данци свићу!
Над Себијом неба бдије лик! –
Живот, здравље *Карађорђевићу!*⁴⁰

Група анонимних песника је прилична, јер су многи у зависности коме припадају желели да покажу своју приврженост једној или другој династији. Највећи део анонимних стихова били су намењени најширој читалачкој публици, и сачувани су у рукописима. Њих је полиција сакупљала, а некада, ако се сазнало ко је аутор и ислеђивала кривца (на пример Станоја Ћосића и др.)

У исто време појавио се и један број анонимних штампаних стихова у београдској штампарији или штампаријама на граници, у Земуну, Сремским Карловцима, Новом Саду, али и песама штампаних у листовима, које нису непотписане.

Међу првима је песма непознатог, којом се испраћају уставобранитељи у изгнанство, под насловом „Београђанин на Каија Бурну [Карабурми!] 17-ог октомврија 1840”, а има стихове:

То су блага ранитељи
То је славе наше пук!
То Устава бранитељи!
То пернати стрела лук!

³⁹ Нови Сад 1843. 47 стр.

⁴⁰ *Будимско-йецијански скорошеча*, 1842, I, 39 (12. XI), 237.

А онај, онај на брегу
 Што остаде, плачниј рој,
 Као јагањци на снегу,
 Оно им је род и сој.

Они одоше, а царскиј
 Посланик и Комесар
 Њи испраћа господарски
 Почести и љубве жар.

Они одоше и с њима
 Залази нам сунца свет;
 Србију окова зима,
 Љубкиј кида на њој цвет.⁴¹

У Београдској типографији штампани су, често анонимно, разни поздрав-ви „народа”, кнезу Александру, Томи Вучићу Перишићу и другима. Тако је 1844. године објављен „Поздрав народа српског премилим своим стареши-нам’ господи Вучићу и Петронијевићу приликом повратка у Србију месеца августа 1844.” (4 стр), а који подсећа на сличан поздрав кнезу Милошу девет година раније, такође анонимног аутора: „Поздравље којим је србскиј народ светлог књаза и господара свог Милоша Теодоровића Обреновића I повративши се из Цариграда у месецу ноемврију 1835. лета свеусрдно дочекао” (Београд, 1835, 4 стр.)

Такав је, по структури класичан, по садржају удворички „Поздрав светлом књазу српском Александру Карађорђевићу”.⁴²

До наших дана сачувало се и неколико песама, које су тајно распрости-ране преписивањем и достављане грађанима Београда, Шапца и других места у Србији. Међу таквим песмама налази се и песма непознатог аутора, писана мешавином грађанске и црквене ћирилице. Заплењена је и предата полицији. Она почиње молбом и поздравом, „Љубезнаја Браћо искрени при-јатељи и сладчајши соотечественици рода Српског Здравствујте”:

Помоћ дајте наследственом Књазу,
 по имену младом Михаилу,
 ког смо једва међ нас дочекали
 с раширени руку к себи прегрлили,
 Зашт злотвори старог нам прегнаше,
 и народу криво се заклеше,
 да воледу његовога сина,
 по имену умершег Милана
 којег одма за њим отроваше.

⁴¹ *Српски народни листи*, 1841, VI, 3 (19. I), 17.

⁴² *Додајак к Српским новинама*, 1842, 44, (31. X), 179–180.

а завршава се молбом: „О! многиименити владико, и всего добра дателу, теловјекољубче царју и господи јешч и у Бога јесам и аз дерзају призвати чудноје, страшноје, и свајатое имја твоје, а не мерско ти буди моление сие, јешче глагољу пред тобоју, помилуј бо лаговернаго, державнаго, и многово-злюбленог Књаза Михаила нашего, веруј ему всшчедри Создательу долго-летное здравје, да вес грешни род Србие твој с радостију воскликнет, и тебе господа и Бога нашего во вјеки восхвалит”.⁴³

НАРОДНЕ ПЕСМЕ

Познато је, а то горе помиње и Јован Хацић, да је народ за време ових догађаја певао народне песме. Једна од песама такве врсте, једна од ређих, објављена је и у листу *Подунавка*. То је „Српска народна песма. (Из најновијег времена)”, са стиховима:

Полетише двије птице вроне,
Из Трнаве села поносита,
Са Чумића поља широкога,
Преко гора и преко дубрава,
И планине више Јагодине.
Двије птице ту се сувратише,
Јагодину шејер поздравише,
Верном друштву абар учинише,
Јеремији писмо предадоше,
Јербо глава Јагодини беше,
И начелник целог окружија.⁴⁴

У овој песми су опеване тада савремене личности, и биле предмет полемике и тужбе Правитељству од стране поменутих у њој: Јеремије Станојевића и Богдана Ђорђевића. Изјаве о дозволи за њено штампање дали су цензор Василије Лазић, уредник Милош Поповић, Јован Стерија Поповић и Сима Милутиновић. После дуже преписке, изјаве Милоша Поповића да је песму цензуришао Јован Стерија Поповић изјаснио се и Сима Милутиновић (Београд 2. новембар 1845) „да је Народна пјесна, печатана у *Подунавки*, која се односи на Капетана Богдана, и у којој се Г. Јеремија Станојевић спомиње, у време врачарске Скупштине, мени у логору онде од некога дата, да је у Новине ставим, и ја сам је учреднику још онда предао, који ми је рекао, да заонда је не може штампати, јер има много други прилога, него да ће он то с временом учинити”. Из даљег ислеђења види се да није доказано да је песма предата уреднику *Подунавке* после Врачарске скупштине, него можда много касније, а изгледа да је Милутиновић штитио Стерију, или је сам аутор „тобожње” народне песме.

⁴³ Архив Србије, МИД-В, 1840, I, 134.

⁴⁴ *Подунавка*, 1845, III, 41 (13. X), 171–172. Прештампана је у књизи: Милорад Радевић – Миодраг Матицки, *Народне ђесме у српској ђериодици го 1864*, Нови Сад – Београд 2007, 131–133.



Уставобранитељска поезија временом се преобратила у династичку, а доцније у удворичку поезију.

У реакцији на поезију уставобранитеља био је став српских песника, да је доста писања похвала султану и представницима династија. Поезија мора да буде оно што јесте, независна од власти, што се нарочито види у безбројним антологијама стихова о Карађорђу, Милошу и Карађорђевићима.

У *Антологији српске удворичке поезије* Маринка Арсића Йвкова налазе се и три песника из времена уставобранитеља. Две песме су Милутиновићеве: „Честитање Крбан'-бајрама Муса паши 1841” и „Разговор два Србина”, а по једна од Јована Стерије Поповића: „Отечествена песма најрадостнијем у Србији дану имена његове светлости срећно владајућег господара и књаза српског Михајла М. Обреновића” (песма је певана, а мелодију је компоновао Јосиф Шлезингер) и Јована Хацића „Књазу србском Александру Карађорђевићу”.⁴⁵

Судбине ових удворичких песника су исто тако занимљиве. Милутиновић је пред крај живота тражио да се осуде злодела великаша, а после његове смрти је кружила прича да је отрован у „Оцаклији Зубановој”. Стерија је после одласка из Србије у Вршац, а згађен злочинима у Катанској буни, написао песму „Злочинац” (*Седмица*, 1856) са стиховима о Томи Вучићу Перишићу:

Гле како болан на постељи јечи
 Некад беснивши кано тигар звер,
 Пакленим гласом зла му совест звечи
 И муку двојну трпи крвождер.
 Сад се тек душе појављују редом,
 Горко страдаше од једа му злог,
 Свак својом клетвом, сваки својом бедом
 Трзајућ' совест мужа пакленог.

Напад на поезију уставобранитеља уследио је после промене Александра Карађорђевића династијом Обреновићима, другом владом кнеза Милоша и Михаила. Уследио је у књижевности нападом на Банову „Оду султану”, када су готово здушно скоро сви устали против оваквог песништва. Задржало се нешто друго што је важније, певање истоку и источњачком, али ће и оно престати смрћу Јована Илића, иако се још понегде могло осећати у стваралаштву његових синова Војислава и Драгутина.

⁴⁵ Београд 1988, 23–31.

STANIŠA VOJINOVIĆ
Belgrade, Serbia
E-mail: stanisavojinovic@eunet.rs

DEFENDERS OF THE CONSTITUTION AND POETRY

SUMMARY: The paper analyzes the poetry of the defenders of the Constitution and their opponents, which represents the beginning of multi-party life in Serbia and the beginning of political (dynastic) poetry. Three poets, Sima Milutinović, Jovan Hadžić and Đorđe Grozdanović, were especially highlighted, and some forgotten ones were also mentioned, such as Đorđe Maletić, Tatomir Milovuk and others.

KEYWORDS: dynastic struggles, Sima Milutinović, Jovan Hadžić, Toma Vučić Perišić, Avram Petronjević, Turkey, poets, courtship

Проф др ЉУБОМИРКА КРКЉУШ
Матица српска, Одељење за друштвене науке
Матице српске 1, Нови Сад, Србија
Е-маил: ljkrkljus@sbb.rs

ЈЕДАН ПОГЛЕД НА САВЕЗ СРПСКЕ ВОЈВОДОВИНЕ И ТРОЈЕДНЕ КРАЉЕВИНЕ 1848–1849. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Мојсије Георгијевић, Србин из Осијека, адвокат, био је учесник у покретима 1848. године, и у хрватском и у српском. Учествовао је на Мајској скупштини, био је члан Главног одбора, члан Комисије за израду пројекта устава за Српску Војводину. Активно је суделовао у раду Хрватског сабора, нарочито у расправама о савезу Троједне краљевине и Српске Војводину, о чему су донели одлуке Мајска скупштина и Хрватски сабор. Био је доследни присталица националног јединства Срба и Хрвата, као и формирања српско-хрватског политичког и државног савеза. Ставовe о нацији и националном јединству Срба и Хрвата изражавао је током своје целокупне делатности 1848–1849. После доношења Октроисаног устава марта 1849. године пренео је као патријархов изасланик бану Јелачићу незадовољство српског народа одредбама Октроисаног устава о Војводини, с молбом да се бан заложи за признавање Српске Војводине. Том приликом је начинио Меморандум где је изнео своје ставове о савезу Троједне краљевине и Српске Војводине и начину његовог формирања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Мојсије Георгијевић, Српски народни покрет 1848–1849, Хрватски сабор, национално јединство Срба и Хрвата, политички савез Троједне краљевине и српске Војводине, бан Јелачић

На самом почетку револуционарних збивања 1848. године у Јужној Угарској, Српског народног покрета, у марту и априлу, социјални и политички захтеви били су изражавани у петицијима становништва – народним захтевањима. Најважнији политички захтеви били су остваривање националне равноправности и једнакости и оснивање аутономне српске територије, Српске Војводине, утврђивање њеног положаја у склопу Хабзбуршке монархије и унутрашњег уређења. Знатна је пажња већ у захтевањима била посвећена и односима с Троједном краљевином (Хрватском, Славонијом и Далмацијом), јер је на тим територијама живео велик број српског живља. Тако је међу одлукама Мајске скупштине у Сремским Карловцима била и она о савезу Српске Војводине и Троједне краљевине.

Подробније одређење тог савеза није уследило у каснијим документи-ма Српског народног покрета, изузев на самом почетку, у првим списима који су садржавали концепте будућег уређења Војводовине и њених односа са другим областима у Монархији. У многобројним, касније насталим уставним пројектима, савез Српске Војводовине и Троједне краљевине не само да није добио место које би одговарало ономе које му је дато и у самим одлукама Скупштине, него у већини није чак ни поменут.

Тек у пролеће 1849. године, после издавања Октроисаног устава 4. марта, настао је један спис посвећен српско-хрватском савезу. Документ је настао после непуне године дана фактичког постојања Српске Војводовине, изградње и деловања њене организације власти, рата с Мађарима, промењених политичких и војних прилика и после издавања Октроисаног устава. Аутор је предложио могуће начине формирања српско-хрватског савеза или државне заједнице, о којем се говорило од самог почетка Покрета и о чему је Мајска скупштина донела једну од својих најважнијих одлука.

Аутор списа (Меморандума) био је Мојсије Георгијевић (Ђорђевић), Србин из Осијека. Георгијевић је од самог почетка имао истакнуту улогу и важне функције и у српском и у хрватском покрету 1848. и 1849. године, био близак сарадник бана Јелачића и уживао поверење патријарха Рајачића. О Мојсију Георгијевићу писали су Славко Гавриловић и Василије Ђ. Крестић у својим радовима о овом значајном периоду историје Срба у Јужној Угарској.¹ С. Гавриловић је објавио и текст Георгијевићевог Меморандума.²

С обзиром на његово активно учешће у догађањима 1848. и 1849. године, заслужују пажњу Георгијевићеви погледи на српско-хрватске односе и политички савез између Троједне краљевине и Српске Војводовине, које је износио током покрета, као и документ у којем их је последњи пут саопштио – Меморандум од априла 1849. године. Поред самог садржаја тог списа, покушај да се ближе утврде и разлози његовог сачињавања и мотиви оних који су учествовали у његовом настанку може допринети потпунијем сагледавању тадашњег стања Српског народног покрета, у време када су изгледи за остваривање српских политичких циљева били већ потпуно ишчилели. Тада су се већ јасно могли сагледати и резултати – изјаловљене наде и узалудни политички напори, огромне жртве и разарања у рату који је још беснео пуном жестином. Георгијевићев Меморандум био је још један позив за помоћ и подршку савезнику који ју је од самог почетка обећавао, али је није и пружио.

СРПСКИ НАРОД У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ

Српско становништво је у Хабзбуршкој монархији насељавало различите области, с различитим статусом и уређењем. Територија која је на

¹ Славко Гавриловић, „Срби у Хрватској и Славонији у народном покрету 1848–1849”, *Зборник о Србима у Хрватској I*, Београд 1989, 9; „Virovitička županija u revoluciji 1848–1849”, *Historijski zbornik*, 14(1961), 10, 13, 21–22, 24, 32, 34–50, 54, 58, 69, 72; Василије Ђ. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1991, 11, 30, 32–33, 57.

² Славко Гавриловић, „Мојсије Георгијевић о српско-хрватском јединству и Октроисаном уставу (1848–49)”, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 2(1957), 51–58.

Мајској скупштини у Сремским Карловцима 1848. проглашена за Војводовину није имала јединствено уређење – делила се на тзв. Провинцијал и на Војну границу. Граница је организована почетком XVIII века, након закључења Карловачког мира 1699. године и утврђивања државне границе између Аустрије и Турске. Највећи број Срба живео је у Граници.³

Српско становништво живело је у великом броју и на територији Банске Хрватске и Хрватско-славонске војне крајине, где су Срби средином XIX века чинили трећину становништва (448.319). Према попису становништва 1857. године православних (Срба) је у Банској Хрватској било нешто изнад 15%, а у Војној крајини готово 41%. Већину су чинили у Сремској жупанији (59,4%) и у региментама, Личкој (70%) и у обема Банским (I 67%; II 62,2%). У Петроварадинској регименти било је 63% српског становништва.⁴

До зближавања Срба и Хрвата у Хрватској и Славонији дошло је десетак година пре револуције, у крилу Илирског покрета. Захваљујући политици илираца која је истакла начело верске трпељивости, посебно према православнима, одредивши се за јединствени јужнословенски језик и илирско име, српско грађанство у Хрватској и Славонији није дозволило да остане „по страни ни од једне национално-политичке манифестације којом би се тежило буђењу народне свести Срба и Хрвата”.⁵

И у српској националној политици је четрдесетих година почела да се јавља замисао о политичком и државном уједињењу Јужних Словена, као оној фази њиховог политичког развоја која ће уследити након уједињења свих делова српског народа у једном државном оквиру. Ова је идеја нашла своје место у *Начертанију* Илије Гарашанина 1844. године које је до краја постојања српске државе 1918. године остало темељ њеног националног програма.⁶

Током збивања 1848. године српска влада је утицала на угарске Србе, упућујући их на савез са Хрватима. У настојањима да се са уско српског колосека пређе на шири, југословенски, српска влада је желела да успостави контролу над српским покретом, да одстрани обреновићевце из њиховог вођства, да отежа консолидовање мађарске власти у свом суседству, а да притом не доведе у питање своје односе са протекторима – Русијом и Турском.⁷

Све су то били разлози због којих се у току Српског народног покрета 1848–1849. године веза с Троједном краљевином помиње у његовим програмским документима. Таквим политичким савезом требало је првенствено да буду обухваћени сви Срби у Монархији.

³ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини II*, 129–130, 136–137; Ј. Х. Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској*, Нови Сад – Београд 1998, 107; Славко Гавриловић, „Срби у Угарској и Славонији од карловачког мира до аустро-турског рата 1716–1718”, *Историја српског народа*, књ. IV-1, Београд 1986, 210–211; Александар Форишковић, „Политички, правни и друштвени односи код Срба у Хабзбуршкој монархији”, *Историја српског народа IV-1*, Београд 1986, 267.

⁴ Šidak–Gross–Karaman–Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860–1914*, Zagreb 1968, 3–4.

⁵ Славко Гавриловић, „Учешће Срба у друштвеном и политичком животу Хрватске и Славоније у првој половини XIX века”, *Глас CCCLIV, САНУ*, Одељење историјских наука, књ. 6, Београд 1988, 1–15.

⁶ Радос Јушић, *Књига о Начертанију*, Београд 1993, 9, 98.

⁷ *Прейиска Илије Гарашанина*, Књига I, 1839–1849, Београд 1950, 165; Славко Гавриловић, „Срби у револуцији 1848–1849”, у *Историји српског народа V-2*, Београд 1981, 54; Василије Ђ. Крстић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 164–165.

ВЕЗА СА ТРОЈЕДНОМ КРАЉЕВИНОМ (ХРВАТСКОМ,
СЛАВОНИЈОМ И ДАЛМАЦИЈОМ) У ЗАХТЕВАЊИМА
СТАНОВНИШТВА МАРТА И АПРИЛА 1848. ГОДИНЕ

Већ током првих месеци Српског народног покрета, марта и априла 1848. године, било је у захтевањима српског становништва речи и о савезу између Војводине и Троједне краљевине и његовом уређењу.⁸ Захтевања су потицала претежно са територије Војне границе, а покрет је и касније обухватао углавном територију Границе. Та је околност свакако утицала на садржину захтевања и то не само када се радило о устројству Границе и њених установа, граничарском животу и њиховим теретима, него и о питањима везаним за статус и уређење будућег Српског војводства.

Потреба успостављања државног савеза Војводства са Троједном краљевином образлагана је „јединством језика и обшче наше народности”. Мада се најчешће говорило о савезу, појединости организације тог савеза имале су обележја много чвршће заједнице, нарочито у захтевањима становништва оних области које су биле у саставу Хрватско-славонске границе.

Помиње се заједнички сабор, или земаљски сабор Троједне краљевине у којем ће народ бити равноправно заступљен, без обзира на веру и сталез. Српског војводу бираће земаљски сабор Троједне краљевине. Исти сабор бираће и бана; бан ће бити председник, а војвода потпредседник сабора. Половину владе, одговорне сабору, чиниће Срби.

Сабори, државни и народни (црквени) помињу се у већини захтевања. Приметна је тежња да се њихова надлежност прошири, па се предвиђа да ће сабори решавати „дела целости народа тичућа се”.⁹ Сабор треба да добије законодавну власт, да се састаје редовно, председник да буде војвода, а потпредседник карловачки архиепископ.¹⁰ И Државни сабор Троједне краљевине треба да се преобрази, да од сталешког сабора постане представничко тело, изабрано „на темељу једнакости без разлике сталеза и вере”.¹¹

Опширне *Жеље Србаља њанчевачки* предвиђале су тесну државну заједницу. Обе стране бирале би свог поглавара – деспота и бана, чија би достојанства била изједначена. Они ће бити одговорни својим таблама (домовима), које ће заједно чинити државни сабор и наизменично ће председавати сабором. Сабор ће имати законодавну власт. Постојаће независна влада, бирана од обају народа, одговорна Сабору. Тако ће постојати потпуни савез Деспотовине и Троједне краљевине, под једним сабором, уставом, владом и угарском круном.¹²

⁸ *Захтевања Сремскокарловачке ојшћине* 2. априла 1848, *Грађа за историју српској њокреша у Војводини 1848–1849*, (у даљем тексту *Грађа*), Београд 1952, 122–124; *Захтевања Србаља-граничара у Немачко-банатском њуку* 16. априла, *Грађа*, 177–179; *Захтевања Тишелске ојшћине* 28. априла, *Грађа*, 230–231; *Захтевања Србаља Пејшвародинске реименије*, 30. априла, *Грађа*, 241–243; *Жеље Србаља Панчевачких*, Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, фонд Српски народни покрет (у даљем тексту АСАНУК, СНПок.), кут. 2, 171.

⁹ *Грађа*, 87.

¹⁰ *Грађа*, 229; АСАНУК, СНПок, кут. 2, 17.

¹¹ *Грађа*, 122.

¹² АСАНУК, СНПок, кут. 2, 171. Ауторство овог елабората М. Томандл приписује дру Константину Пеичићу (Миховил Томандл, „Улога др-а Константина Пеичића у српском покрету 1848–1849. године”, *Зборник МС за друшћивене науке*, 18/1957, 58–60).

Као разлог успостављања везе са Троједном краљевином, захтевања су најчешће наводила јединство народа. Није могуће сасвим недвосмислено утврдити да ли се мислило на јединство српског народа који је живео на тим територијама, или се пак под јединством подразумевало јединство, сродност, српског и хрватског народа. У прво време преовлађивало је схватање да се ради о два сродна народа, али се касније током Покрета јављају ставови о националном јединству српског и хрватског народа. Према томе, првенствена сврха савеза Троједне краљевине и Српске Војводине била је да се Срби тим путем чвршће повежу са Србима у другим деловима Монархије и да се обезбеди њихова равноправност са Хрватима у хрватским земљама.

МАЈСКА СКУПШТИНА О САВЕЗУ СА ТРОЈЕДНОМ КРАЉЕВИНОМ

Скупштина одржана у Сремским Карловцима 1/13. и 3/15. маја 1848. године била је састављена од опуномоћених представника „целога у Хрватској, Славонији, Бачкој, Банату и осталој Унгарији живећег српског народа по репрезентативној системи”.¹³

У говору којим је отворио скупштину позвао се митрополит Јосиф Рајачић на природна права свих народа – народност, језик, самосталност, веру, завичај, слободу мисли.¹⁴ Скупштина је за патријарха изабрала митрополита Рајачића, а за војводу Стевана Шупљикца, пуковника Огулинске регименте.

Најважнија одлука Скупштине била је донета 3/15. маја: српски народ проглашен је за слободан и независан под домом аустријским и општом круном угарском. Проглашена је Српска Војводина у коју улазе Срем с Границом, Барања, Бачка с Бечејским дистриктом и Шајкашким батаљоном и Банат с Границом и Кикиндским дистриктом.

Даље, „Као што ниједно тело наравном свом опредељењу складно развити се не може кад су му удови раздвојени и као што ниједан уд тела није на корист, него управо на штету ако није на свом природном месту, тако ниједан разкомадани народ не може се ни материјално, ни душевно, ни политично развити и довољно изобразити док се у један народ не стопи и једно државно тело на темељу слободе и савршене једнакости не оснује, зато: 4. Политични савез Војводине Српске с троједном краљевином Хрватске, Славоније и Далмације на темељу слободе и савршене једнакости признаје, с тим да се условија овога савеза на истом темељу израде и у живот приведу”. Ради утврђивања услова и начина остварења одлуке о савезу основан је одбор, а његове предлоге скупштина је требало да потврди.¹⁵

¹³ Поред изабраних депутата за црквени конгрес било је присутно много света из свих српских земаља Монархије, из Србије и Црне Горе – десет до петнаест хиљада људи, сељака, грађана, граничара, свештених лица. Многи изасланици из Хрватске нису на скупштину стигли због кратког времена (*Грађа*, 299; József Thim, *A magyarországi 1848-49-iki szerb fölkelés története* I–III, Budapest 1930–1940, II, 221, 238–239; Коста Петровић, „Карловци у 1848/1849. години”, *Зборник Майице српске*, Серија друштвених наука 3, Нови Сад 1952, 110).

¹⁴ *Грађа*, 255–256.

¹⁵ József Thim, н. д., II, 195, 220–222; Душан Ј. Поповић, н. д., 242; *Грађа*, 257–259.

Хрватски сабор је у јуну 1848. прихватио одлуку Мајске скупштине о савезу Троједне краљевине са Српском Војводином, која се састоји од Срема с Границом, Барање, Бачке са Шајкашким батаљоном и Бечејским дистриктотом и Баната с Границом и Кикиндским дистриктотом, на темељу слободе и савршене једнакости и „све жеље народа србског за своје сопствене признаје”. Биће одређен одбор, по угледу на одбор који је установила Мајска скупштина, који ће изградити устав међусобних односа Војводине и Троједне краљевине и поднети га Сабору на одобрење.¹⁶

О Савезу Троједне краљевине и Српске Војводине нису сви учесници у хрватском политичком животу имали јединствене ставове, једнако га тумачили, нити су једнако ценили његову сврху. Неки су у њему гледали савез за заједничку акцију, конзервативно крило средство да се спречи унутрашњи иредентизам Срба и Хрвата у два аутономним државама Хабзбуршког царства, а демократска левица и образовани свет су га тумачили као политички и народни савез, видећи у њему значајан инструмент за нову југословенску нацију.¹⁷

У Хрватском сабору био је и знатан број Срба, сразмерно и већи од процента који су чинили у читавом становништву. У Сабору су били активни, а нарочито су се истицали у расправама које су се тичале односа између Троједне краљевине и Српске Војводине.¹⁸

* * *

У народним захтевањима пре Скупштине учавало се колебање између персоналног и територијалног принципа политичког организовања српског народа, а у одлукама Мајске скупштине преовлађивао је овај други, иако не сасвим доследно.¹⁹ Мада је Мајска скупштина представљала у пуном смислу речи масовну народну скупштину, она се, настојећи да тиме очува свој легитимитет, прогласила за сабор, на којем су по српским привилегијалним правима имали право да учествују представници Срба православне вероисповести у целој Хабзбуршкој монархији. Обојица високих достојанственика изабраних на Мајској скупштини – патријарх Јосиф Рајачић и војвода Стеван Шупљикац били су Срби пореклом из хрватских земаља, а нису потицали из оних области које су проглашене за територију Српске Војводине.²⁰ И

¹⁶ Ivan Kukuljević, *Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Articli et constitutiones diaetarum seu generalium congregationum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Zagrabiae 1862, 322, 324.

¹⁷ Милорад Екмечић, н. д., 1, 516, 520; Petar Korunić, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835–1875*, Globus, Zagreb, 96; Славко Гавриловић, „Хрватски бан Јосип Јелачић и Српска Војводина 1848–1849”, *Зборник Мајнице српске за историју*, 63–64, Нови Сад 2001, 61; Василије Ђ. Крстић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 152–165.

¹⁸ Василије Ђ. Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1991, 33.

¹⁹ Љубомирка Кркљуш, „Савез Српске Војводине и Троједне краљевине у програмским документима Српског народног покрета 1848–1849. године”, *Годишњак Правног факултета у Источној Сарајеву*, I, 1/2010, 47–49.

²⁰ Јосиф Рајачић рођен је у Лучанима, у Лици, а Стеван Шупљикац у Петрињи. Ову чињеницу истиче и В. Крстић (Василије Ђ. Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1991, 11).

многи други истакнути учесници у Српском народном покрету 1848–1849. били су пореклом из хрватских крајева. С друге стране, најважнија одлука Мајске скупштине била је она којом је народ проглашен за слободан и независан, на јасно одређеној територији.

У образложењу одлуке о савезу са Троједном краљевином истиче се као разлог и основ тог савеза потреба да се уједини раскомадани народ, али то није било детаљније разрађено. У захтевањима је тачка о савезу Војводо-вине са Троједном краљевином образложена „јединством језика и общце наше народности”. Иако није изричито наведено да ли се мисли на јединство српског народа или на јединство Срба и Хрвата, може се претпоставити да се мислило и на једно и на друго. Ипак, нема сумње да је на првом месту било јединство српског народа, „висока свест Срба о њиховом духовном (националном, верском, политичком и културном) јединству”.²¹

Петом тачком основан је Одбор, као нека врста извршног органа који је требало да изрази предлог устројства односа Војводо-вине са Троједном краљевином и поднесе га сабору на одобрење. Избор чланова Одбора извршен је према прописима који су важали за црквени сабор, па су у Одбор ушли представници из свих српских крајева, и оних који нису ушли у окви-ре Војводо-вине означене на скупштини.²²

Српска влада је преко својих емисара подстицала овај савез, гледајући у њему језгро једне будуће федерације Јужних Словена.²³

САВЕЗ ВОЈВОДОВИНЕ И ТРОЈЕДНЕ КРАЉЕВИНЕ У УСТАВНИМ НАЦРТИМА

Одлуке Мајске скупштине нису биле признате од аустријског двора, а са мађарском владом су српски представници дошли у сукоб још пре одржа-вања скупштине. Мађарска влада је предузимала енергичне мере да сузбије српски покрет, а одлуке Мајске скупштине само су убрзале избијање рата. То време, када су Срби били бунтовници и за двор и за Мађаре није пружало повољне услове да се приступи разради скупштинских одлука. Ипак, први потпунији концепт о државноправном положају Војводо-вине и њеном уре-ђењу настао је управо тада.²⁴

Аутор сматра да веза између Српске деспотовине и Троједне краљеви-не треба да се оствари, јер је то у интересу целе угарске државе, као и ових,

²¹ Василије Ђ. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1991, 11.

²² У Одбор је на самој скупштини именовано 50 чланова, међу којима је било пред-ставника и из Загреба, Осијека, Винковаца, Вуковара, Петриње и Карловца, даље из Пеште, Будима и Чобанца.

²³ Милорад Екмечић, *Сиварање Југославије 1791–1918*, I, Београд, 509–512; Василије Ђ. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 164–165.

²⁴ Ради се о три списа: *Глас родољубца Србљима на народној скујшћини од 1. и на собору од 15. маја ове године 1848 године*, *Још један глас родољубца Србљима на скујшћини од 1. и на собору од 15. маја о. г.* и *Глас умјерености једној родољубца о шом, чим би се Аустријско–Унгарски Србљи данас задовољити моли* (први и други спис настали су још пре Мајске скупштине, а трећи у јулу 1848. године).

сродних народа. Војводство српско и Троједна краљевина треба да се уједине. Бан ће бити уједно и војвода српски. Бан и војвода треба наизменично да буду католик и православац. Све власти треба да буду састављене од једнаког броја припадника обеју вероисповести. У последњем спису аутор напомиње да је „саветно, да се најпре исто Војводство законом установи и устроји, а и за Троједну краљевину јошт многе ствари, које су тамо у вопросу, очисте и доврше, па тек после да се подробно о том пожеланом савезу између једнородне и једнокрвне браће мисли и ради, па и уради”.²⁵

До краја трајања Покрета било је начињено чак 11 уставних нацрта, списа различитог карактера и обима, који су садржали погледе на државно-правни статус и уређење Српске Војводине. У већини уставних нацрта није било речи о савезу с Троједном краљевином. Изостављање ове значајне одлуке Мајске скупштине из уставних нацрта било је несумњиво последица односа који су настали између Срба и Хрвата током Покрета.

Када су започели оружани сукоби између Срба и Мађара јуна 1848. године, Срби су очекивали помоћ од Хрвата и од Србије. Међутим, бан Јелачић је оклевао да као српски савезник крене у рат против Мађара.²⁶ Хрватска помоћ Српском народном покрету свела се само на моралну подршку демократских политичких кругова у Хрватској. До непосредне помоћи у људству и оружју није дошло. Октобра 1848. године бан Јелачић је чак затражио војну помоћ од Срба када је запретила опасност од мађарског напада на Славонију.²⁷ Србима у Војводини у помоћ су притекли многобројни добровољци из Кнежевине Србије, који су учествовали у биткама и знатно допринели српским војним успесима.

Несугласице су се јавиле и око припадности Срема. По одлуци Хрватског сабора од 5. јуна 1848. Срем је био признат за саставни део Српске Војводине, али је током расправа вођених у Сабору било много учесника који су оспоравали оправданост ове одлуке и истицали припадност Срема Славонији, одн. Хрватској. Мада се Банско веће у Загребу сматрало савезником српских власти, тешко се мирило са оснивањем српских органа на територији која је дотле припадала историјској Краљевини Славонији, а преко ње Троједној Краљевини, односно банској власти. Када је Главни одбор почео да организује нове народне власти у Срему, бан Јелачић се томе противио, па је и отворено негирао српску власт.²⁸

²⁵ Љубомирка Кркљуш, *Пројектии устава за Војводину Србију настали у току Српској народној јокрешиа 1848–1849*, Нови Сад 2006, 49, 51–52, 64.

²⁶ Василје Ђ. Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1991, 23–27; *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 159–163.

²⁷ Октобра 1848. године писао је бан Јелачић војводи Шупљикцу да прети опасност напада на Славонију која је остала пуста, па би било добро да војвода пошаље неколико хиљада људи из Војводине на славонску Драву и тамо опседне границе заједно са славонским побуњеницима: „Ово не само да је добро него је и неопходно нужно; зато од Вас и од српскога народа изгледам, да то одмах и учините у име међусобне, братинске помоћи, коју смо си обрели...” (Slavko Gavrilović, „Virovitička županija u revoluciji 1848–1849”, *Historijski zbornik* XIV, 1961, 21–22, 34).

²⁸ *Novine dalm. herv. slavonske*, br. 58, 8. lipnja 1848; Славко Гавриловић, *Срем у револуцији 1848–1849*, Београд 1963, 75, 354. Шидски пододбор је известио Главни одбор да је бан на скупштини у Илоку „јавно противу Глав. одбора говорио: ’Какав Одбор, какав патријарх, какав војвода и војводина, кад је Срем част Бановине?...’” (АСАНУК, СНПок, кут. 11, св. III).

Стога је разумљиво што у програмским документима из последње фазе Покрета – уставним нацртима, насталим крајем 1848. и почетком 1849. године, савез са Хрватском више нема оно место које је имао на почетку. У најзначајнијем уставном нацрту, који је 9. марта 1849. године сачинила комисија именована од стране патријарха Рајачића, савез између Војводине и Троједне краљевине поменут је кратко у § 16: „Свезу између Војводине Србије и Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације определиће узаймни уговор”.²⁹

МОЈСИЈЕ ГЕОРГИЈЕВИЋ О ДОГАЂАЊИМА 1848. И 1849. ГОДИНЕ

Мојсије Георгијевић (Осијек, 19. III 1823. – Беч, 25. X 1854) био је правник и радио као адвокат у Осијеку. У младости је био следбеник Илирског покрета и под снажним утицајем Људевита Гаја. Илирски покрет напустио је око 1843, постао је присталица и, до краја живота, пријатељ Вука Караџића. По узору на Гајеве *Novine* и *Danicu*, покушао је 1845. године да покрене *Južnoslavenske novine*, са књижевним прилогом, али без успеха.³⁰

Током покрета 1848–1849. године Георгијевић је био врло активан. Захваљујући акцији родољубивог дела свештенства и интелигенције, међу чијим се предводницима налазио, поражени су мађарони у Вировитичкој жупанији.³¹ На скуповима у Осијеку, априла и маја 1848. године, Георгијевић је позивао на оданост бану Јелачићу. На свечаности приређеној у Осијеку 27. априла у банову част одржао је говор у којем је нагласио јединство српског и хрватског народа и истакао да су најважнија, суштинска обележја народности језик и осећање припадности истом народу, а не одређеној религији, што је до тада изазивало и неслогу. То је дух који обједињује припаднике свих друштвених слојева, као и све оне који живе ван граница краљевина.³²

Георгијевић је учествовао у Мајској скупштини и био изабран за члана Главног одбора.³³ На Скупштини је одржао говор, који је оставио снажан утисак на Јашу Игњатовића.³⁴ На првој седници Главног одбора одржаној 4/16. маја именован је „један постојани пододбор”, од 15 чланова, „који ће сва своја дела најпре сам претресати, а после Главном одбору подносити разматрања, претресања и одобрења ради”. У тај пододбор ушао је и Мојсије Георгијевић.³⁵

²⁹ Љубомирка Кркљуш, *Пројектии устава за Војводину Србију настали у току Српској народној покрети 1848–1849*, 149.

³⁰ Магдалена Анђелић, „Вуков пријатељ Мојсије Георгијевић”, *Зборник МС за књижевност и језик*, књ. 15, св. 2, 1967, 286–287.

³¹ Slavko Gavrilović, „Virovitička županija u revoluciji 1848–1849”, 10, 21.

³² *Novine Dalm. Herv. Slavonske*, број 44, 6. свибња 1848.

³³ *Грађа*, 258, 273.

³⁴ Игњатовић је говор оценио као „жарку беседу”, а Георгијевића као „ваљаног говорника” (Јаков Игњатовић, *Мемоари*, Београд 1966, 156).

³⁵ *Грађа*, 272–273; Љубомирка Кркљуш, *Средишњи органи властии у Српској Војводини 1848–1849*, Нови Сад 2013, 49–50.

Као угледни осјечки Србин народњак изабран је за заступника у Хрватском сабору, у чијем је раду, месеца јуна и јула, активно учествовао, заједно с другим српским представницима, нарочито у расправама које су се тикале односа Троједне краљевине и Српске Војводине.³⁶ Припадао је саборској левици, која је о најважнијим питањима, као што су били однос Хрватске према Аустрији и Мађарској, развојачење Војне границе, словенска узајамност и српско-хрватски односи, однос према цркви и ослобођењу сељака кметске зависности заступала ставове различите од деснице.³⁷

На шестој саборској седници Георгијевић је изнео мишљење да треба заузети исти став према Аустрији, као и према Мађарској. У Аустрији већину становништва чине Словени, па као што се од Мађара захтева једнакост народа, и од Немаца треба захтевати једнакост, тј. право да се на заједничком сабору говоре и словенски језици.³⁸ Георгијевић је изабран и у одбор који је требало да изради предлог одлуке Сабора о односима према Угарској и Аустрији. Пошто је одбор поднео извештај, Сабор је донео одлуку о *Osnovi odnošenja sproću Ugarske i Austrije po odboru člankom VIII izaslanom podnešenoj*. У 6. тачки стоји: „Da se kraljevina Dalmatinska kao cjeloviti dio sa trojednom kraljevinom sjedini, – a ostale jugoslavjanske pokrajine monarhije austrijske, kao što je novoustrojena vojvodina Srbska, zatim donja Štajerska, Koruška, Kranjska, Istria i Gorica da se u bližnji savez s ovima kraljevinama metne”. Формиран је одбор који ће се бавити измирењем са Угарском, међу чијим је члановима био и Мојсије Георгијевић.³⁹

Као „привремени прабележник” Сабора Георгијевић је потписао и важне одлуке о савезу са Српском Војводином. У том својству је прочитао и потписао и позив „братји далматинској” на сједињење с Хрватском.⁴⁰

Расправа о српско-хрватским односима вођена је на 2, 3, 10. и 11. седници Сабора. Када је током те расправе на 3. седници Сабора бискуп Ожеговић изразио резерве поводом неких битних елемената предлога о савезу, посебно у погледу положаја војводе, његове надлежности и његове војне власти, као и односа између бана и војводе, Георгијевић је одржао говор у којем је изнео своје мишљење о народу и о карактеру војводског достојанства.

Нагласио је, на почетку свог говора, да Срби сматрају „да језик, а не верозакон чини народе, они су упознали звање (missiu) јужног славјанства, упознали су, да је данас много боље бити роб тјелом него духом, јер дух ослободи тјело, али тјело никада дух; – упознали су, да им треба центрума: с тога су изабрали себи патријарха и војводу”.

Чини му се да је реч „војвода” повод препиркама. Ту реч не треба тумачити полазећи строго етимолошки од њеног првобитног значења војсковође,

³⁶ Василије Ђ. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1991, 33.

³⁷ Vaso Bogdanov, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49*, Zagreb 1949, 163.

³⁸ Исто, 167, 172.

³⁹ Ivan Kukuljević, н. д., 323, 324, 347.

⁴⁰ *Članak o savezu Vojvodine Serbske sa trojednom kraljevinom, Članak o preduzimanju sviu dela u zajedini sa Vojvodiном Serbskom и Članak o posredovanju Nadvojvode Ivana* („Прилози за повесницу Српског народног покрета г. 1848”, *Србски лејџоис* за годину 1866, год. XL, књ. 111, Нови Сад 1867, 136–140); *Novine Dalm. Herv. Slavonske*, број 62, 17. липња 1848.

војног заповедника. Срби су изабрали војводу и патријарха као своје поглаваре – духовног и народног, и окупили се око њих као свог средишта. Срби не теже никаквом првенству: „нису изrekli да је војвода над баном, или бан над војводом, већ да буде један народ под двама отцима”. Прогласили су нераскидиви савез с браћом Хрватима, на темељу савршене једнакости. Није време прогонства ради религије, коју свако треба да поштује, јер се вера не може никоме наметати, она проистиче из људског срца. Сложили су се у томе да су Хрвати и Срби, као и Бошњаци и Херцеговци, једнокрвна и рођена браћа, а што се тиче особености лако ће се постићи договор. Животно је питање пристају ли Хрвати на савез са Српском Војводином, а ако пристају, треба да се пред Сабор изнесу српске жеље, да их Хрвати чују и подрже код престола.⁴¹

Следећег дана Георгијевић је изложио своје погледе на народно јединство и на оно што сматра основама савеза између Војводине и Троједне краљевине: „...ја велим, да је нами слога потребита и нуждан савез најужји. Није народу сербском до војводе, него је њему до војводства, које ће једно бити са троједном краљевином, а једнакост у сваком смислу изречена је као темељ тога јединства, које међу нами мора да буде. – Вријеме је данас, гдје се све чести и уда к своме тијелу мораду повратити, и у једно се ш њима сдружити. – Није тежња Сербљах војводију основати, која ће бити посебни чланак, него војводију, која ће бити с троједном краљевином једно тијело. – Одношења војводије сербске к троједној краљевини у главном су начелу ’слободе, једнакости и братинства’ изречена, шта ће Сербљи желити, желит ће и троједна краљевина, што троједна краљевина зажели, то ће жељети и Сербљи! А у овом времену, тко ће се сада у питање опредјељивање тога одношења упуштати? Данас, кад је течај духа тако хитар, да човјек не може да предвиди, не шта ће за 8 дана, него шта ће од данас до сутра бити. – Ово је само прелаз, моја господо, к ономе циљу, ка коме тежити морамо, који ми не можемо једним скоком постићи, него полако и разборито корачајући. Овим, што смо ми до сада учинили, није задовољено народу, који броји 10 милиона, нити ће итко, који разумије нови дух овог времена, сматрати ово, што сада радимо, као циљ коначни једнога народа, који се мора простирати од Јадранског до Црнога мора. Сви смо ми један народ без разлике вјероисповиједања, сви смо уда једног тијела и синови једне мајке; иста наша браћа турске вјере наша су браћа по крви, пак ће бити и по љубави и савезу. Ја се то уфам од духа времена, кога је неоодољива сила и коме се ништа опријети не може... Ми сада стојимо на раскрижју, од нас зависи, да ступимо правом стазом или странпутицом. Ја се за нашу будућност нимало не бојим, јер смо ми народ овога вијека, кога нитко с пута свратити не ће. – Но од нас зависи, да ли прије или послвије к циљу да дођемо. Одлучно дакле треба поступати... Не, не пазимо на маленкости, то ће околности одлучити – то ће одлучити мајка наша Слава, која је с нама”.⁴²

На 10. седници Сабора, када је било одлучено да се Сабор прогласи за законит, предложио је Георгијевић да се и Српски сабор прогласи за законит,

⁴¹ *Novine Dalm. Herv. Slavonske*, број 58, 8. липња 1848. Георгијевићев говор објављен је и у: Viktor Novak, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva*, Beograd 1930, 150.

⁴² *Novine Dalm. Herv. Slavonske*, број 59, 10. липња 1848.

што је било прихваћено, уз опште одобравање. Основан је одбор који је требало да изради предлог услова под којима би се могло постићи измирење с Мађарима, а Георгијевић је предложио да се он саопшти и Српском сабору. Одбор под председништвом М. Лентулаја задужен је „даљу основу пацификације израдити са обзиром на одношенје сербске војводовине спрема троједне ове краљевине”⁴³

Хрватски сабор је 9. јуна изабрао депутацију која је требало да сабору аустријске монархије пренесе жеље народа Троједне краљевине. Као представник Вировитичке жупаније боравио је Георгијевић са Јелачићем и другим саборским делегатима у Бечу и Инсбруку од 12. до 28. јула, где су намеравали да цару и аустријском парламенту изложе гледиште Хрватског сабора о државноправном положају Хрватске у реформисаној Аустрији, али у томе нису успели.⁴⁴ По повратку из Беча у августу 1848. постао је члан уредништва новопокренутог листа *Славенски јуџ*.⁴⁵

Значајну улогу имао је Георгијевић током 1848. године у Славонији, нашавши се у средишту народњачко-мађаронске борбе у Славонији. Мађаронски покрет био је најснажнији у Вировитичкој жупанији са средиштем у Осијеку, те је Георгијевић с групом народњака био најзаслужнији што је тај покрет сузбијен и што је већина пришла бану Јелачићу, који је у њиховим очима представљао хрватски, и шири југословенски покрет.⁴⁶

У разговору с Јелачићем 22. августа 1848. године Георгијевић је бану приказао ситуацију у Вировитичкој жупанији и предложио мере за решење политичке кризе у Славонији. Том приликом изложио је и какав је став Хрвата и Срба према покрету: „Свуда су за вашу и народну ствар само Срби источног закона заузети. Најбољи католици су они који нису против вас, а многи су јавни противници. Тако је и у Сријему, тако око нас”.

У септембру 1848. Георгијевић је био именован за великог бележника Вировитичке жупаније, а крајем октобра за банског повереника с најширим пуномоћјем. Вршећи ту дужност дошао је у сукоб с неким члановима цивилних и војних жупанијских власти, дошло је до политичких и других несугласица, па је поднео оставку на ту функцију 13. фебруара 1849. године. На дужности бележника остао је до 1850. године.⁴⁷

Из целокупне делатности Мојсија Георгијевића током збивања 1848. године, почев од првих окупљања народа у Вировитичкој жупанији, потом на седницама Хрватског сабора и касније, на положају банског повереника с посебним овлашћењима, јасно је видљива његова приврженост бану Јелачићу. О томе је убедљиво сведочанство пружио Ј. Нојштетер у својој књизи о бану Јелачићу и догађајима у Хрватској године 1848. Нојштетер наводи да је Јелачић жарко желео да буде изабран за српског војводу после Шупљикчеве смрти. Његове присталице међу Хрватима и Србима деловале су у

⁴³ *Novine Dalm. Herv. Slavonske*, број 68, 1. сргпња 1848; Ivan Kukuljević, n. d., 322–323.

⁴⁴ За депутате су били изабрани И. Кукуљевић, М. Георгијевић и Ј. Жувић (Jaroslav Šidak, n. d., 245).

⁴⁵ Josip Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske 1791–1939*, Zagreb 1962, 160–162.

⁴⁶ Василије Ђ. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1991, 32.

⁴⁷ Slavko Gavrilović, „Virovitička županija u revoluciji 1848–1849”, 24, 34–50.

његову корист. Мојсије Георгијевић је у Осијеку учинио све што је могао да за тај избор придобије своје истовернике. Међутим, српско свештенство, с патријархом Рајачићем на челу, успротивило се томе, пише Нојштетер, не могавши да прихвати замисао, тако понижавајућу за њихово свештеничко достојанство, да један римокатолик буде српски војвода.⁴⁸

* * *

Када је цар у децембру 1848. године признао достојанство патријарха и војводе, а у истом *Манифесџу* дао и обећање да ће ускоро уследити и признање српске унутрашње управе и статуса Војводине у аустријској царевини, патријарх Рајачић проценио је да треба приступити изради нацрта устава за Војводину, утврђивању њеног положаја у царевини, тј. односа према централној власти и осталим народима и провинцијама.⁴⁹

Ради израде нацрта устава патријарх је 4/16. јануара 1849. године формирао једну многобројну комисију, у коју је именовao и Мојсија Георгијевића. Њега су за члана комисије несумњиво препоручивали искуство у дотадашњем току Покрета и функције које је обављао. Како су неки од чланова били из удаљених крајева, нису успели да се окупе у утврђеном термину. Међу њима је био и Георгијевић, који се 15/27. јануара писмом извинио патријарху што због болести није био у могућности да дође на време.⁵⁰

Комисија је свој посао завршила 8/20. марта 1849. Мада са закашњењем, Георгијевић се очигледно благовремено придружио комисији јер се његово име налази међу потписницима Нацрта устава за Војводину Србију од 9. марта 1849.⁵¹ Какав је и колики био појединачни допринос чланова Уставне комисије у изради нацрта устава тешко је рећи, јер расположива грађа о томе не пружа довољно података. С. Гавриловић претпоставља да је својим радом у уставној комисији Георгијевић задобио посебно Рајачићево поверење, па га је патријарх зато и изабрао за свог нарочитог изасланика бану Јелачићу у Мађарску, где је Георгијевић и предао бану свој Меморандум о уставу и српско-хрватском јединству.⁵²

Својом живом и разноврсном делатношћу током Покрета 1848. године Мојсије Георгијевић је стекао глас врсног говорника и способног дипломате. У мемоарима осјечког градоначелника А. Стојановића о њему је записано: „У хрватско-славонској земљи први политички велеум; дипломата у правом смислу риечи, говорник у циелој нашој држави први и најизврснији; гледе говорничке његове моћи и обсежности једино га с Кошутом, мађарским

⁴⁸ Joseph Baron Neustaedter, *Le ban Jelačić et les événements en Croatie depuis l'an 1848*, Tome II, Institut français de Zagreb 1942, 306.

⁴⁹ Љубомирка Кркљуш, *Средишњи орђани власџи у Српској Војводини 1848–1849*, Нови Сад 2013, 339.

⁵⁰ Патријарху је јавио 19. јануара: „Али ћу ја међутим гледати да овде какав устав по мом мњенију напишем и Вашој Светости предложим” (АСАНУК, СНПок, кут. 2/849, 665; кут. 1/849, 371).

⁵¹ Љубомирка Кркљуш, *Пројекџи устава за Војводину Србију 1848–1849*, Нови Сад 2006, 147.

⁵² Slavko Gavrilović, „Virovitička županija u revoluciji 1848–1849”, 44.

говорником присподобити могу; духа изврснога, отважна, подузетна, талант законодавни”.⁵³

* * *

Устав који је цар Фрања Јосиф октроисао 4. марта 1849. године није испунио српска очекивања. Уставне одредбе које су се односиле на Војводовину и на Војну границу изазвале су у свим српским круговима разочарање, незадовољство и отпор. Није било потврђено ништа од онога што је било захтевано, очекивано и фактички већ постојало.

Угарска је подељена на покрајине које су биле само управна подручја. Војводовина није била ни поменута међу круновинама, није јој се, као крунским земљама, признавала индивидуалност. На Војводовину се односио 72, а на Војну границу 75. § октроисаног Устава. Параграф 72 гласи: „Војводству Србији биће осигурано такво уређење, које ће се, ради очувања његове црквене заједнице и народности ослањати на старе привилегије и царске указе новијег времена. Уједињење Војводства са неком другом круновином биће утврђено на основу сагласности њихових представника посебном одлуком”. Војна граница је параграфом 75 сачувана као посебна област, саставни део царске војске и подређена царској власти.⁵⁴

Своје разочарење уставним одредбама изразио је патријарх у писму бану Јелачићу 14/26. марта: Устав није задовољио народе који су се надали потпуној једнакости, а још мање граничаре, који су остали под старим устројством Војне границе. Војводовина Србија искључена је из реда осталих круновина које чине Монархију, а остаје јој још једино нада да се прикључи једној или другој. Народ се није подигао зато да остане у свом старом устројству, нити је граничар био задовољан пређашњим формама и начином управљања. Народ се дигао против Мађара, јер се надао користи на основу једнакости и равноправности, које су Мађари прогласили, али према Србима нису те принципе поштовали, а сада царска влада чини исту погрешку.⁵⁵

Поред тога што није било потврђено ништа од онога чему се српски народ надао, одредбе о Војводини, односно о могућности уједињења с неком другом круновином биле су и нејасне и неодређене. Изазивале су недоумице и различита тумачења и код савременика и у потоњој историографији.

МЕМОРАНДУМ МОЈСИЈА ГЕОРГИЈЕВИЋА

По патријарховом налогу, издатом усмено 11, а 14. марта 1849. и писаним путем потврђеном, Мојсије Георгијевић се као представник Правитељства Војводовине Србије и патријархов изасланик упутио у Будим, где је тада, опседајући Пешту, боравио бан Јелачић. Јелачићу је требало да пренесе ставове српског вођства и патријарха о Октроисаном уставу, њихово незадовољство

⁵³ Цитирано према: М. Анђелић, н. д., 289, нап. 34.

⁵⁴ József Thim, III, 488.

⁵⁵ Архив Српске академије наука и уметности у Београду, *Дјејанија народа сербскаго и патријарха Јосифа Рајачића лейта тосиодња 1848–49*, II, 1376–1377.

уставним одредбама које су се односиле на Војводовину, као и наду да ће се уз банову помоћ учинити неки кораци да се оне измене.⁵⁶

Одмах по пријему патријарховог писаног налога Георгијевић је кренуо на пут, о чему је патријарха извештавао 19. и 21. марта, са појединих етапа свога пута, из Осиека и Загреба. Крајеви кроз које је пролазио били су несигурни, њима су се кретали и војска и народ, па се испоставило се да је његово путовање било и дуго и напорно. Надао се да ће у Загребу сустићи хрватску депутацију: Врањицанија, Ивана Мажуранића, Ивана Кукуљевића и Жигровића, који су се упутили цару да би протестовали због Октроисаног устава и захтевали да се потврде закони које је претходне године донео Хрватски сабор, али их није затекао. У Загребу је сазнао да ни бан ни официри у његовој околини нису задовољни Виндишгрецовим располагањима, да су мишљења да одредбе Октроисаног устава о отцепљењу Границе не могу опстати и да ће јамачно бити преиначене. Наду му улива и информација да је бан спреман да предузме одлучне кораке у том смислу. Хрватска депутација има налог да позове и српску, па да заједно иду бану и тамо се договоре, али није сигуран у то.⁵⁷

Георгијевић је 14. априла 1849. детаљно обавестио патријарха о току своје мисије код бана Јелачића. У Бечу је сустигао хрватску депутацију, па је, заједно с њима, у Пешту приспео 31. марта. Хрватској депутацији придружио се и Јаков Живановић. Депутација се сутрадан састала с баном и договорила с њим о предлозима који би се, у вези са Уставом, могли предати аустријској Влади. Након тога су се вратили у Беч. Њега (Георгијевића) је бан задржао, али је, услед врло несређених и узбурканих прилика које су тамо владале, разговор могао бити организован тек после пет дана. Сустрет је био заказиван шест до седам пута, три до четири пута се и састао с баном, али је овај обично био позиван у логор или код Виндишгреца, па до разговора није ни долазило.

У вези с писмом, у којем је патријарх изразио незадовољство српског народа Октроисаним уставом, неправедношћу уставних решења о Граници и о Војводовини, бан је одговорио да је у вези с положајем Границе и Војводовине већ предузео код аустријске власти одређене кораке – да се потврде Војводовина и њене границе. Осудио је поступке генерала Рукавине и рекао да је и у тој ствари предузео одговарајуће кораке; обећао је да ће генерал бити пензионисан.

Што се тиче војне сарадње, тј. хрватског обећања да ће Србима помоћи у рату с Мађарима, који се води уз велике жртве и страдања, бан је изјавио да је његова најтоплија жеља и једина тежња од почетка била да се са Србима сједини и сузбије непријатеља, али је навео и низ разлога и оправдања што до тога није дошло.

При повратку, био је у Бечу, где се видео са Кулмером и Ожеговићем и покушао да добије објашњење уставних параграфа који су се односили на

⁵⁶ АСАНУК, СНПок, кут. 10/21, 3482, 849; Славко Гавриловић, „Мојсије Георгијевић о српско-хрватском јединству и Октроисаном уставу (1848–49), *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 2 (1957), 51–58; Jaroslav Šidak, „(Gjorgjević, Đorđević) Mojsije”, *Enciklopedija Jugoslavije* 3, Dip-Hid, Zagreb MCMLVIII, 453–454.

⁵⁷ АСАНУК, СНПок, кут. 9, 2876/1848; кут. 10, 2962/1849.

Војводинову. Кулмер га је обавестио да аустријска влада не намерава да нарушава интегритет Мађарске. На примедбу да у том случају не може ништа бити од Војводовине, Кулмер је одвратио да је то сасвим друга ствар. Члан о Војводовини треба тако разумети, да јој је остављено на вољу да се одели од Мађарске и удружи с Троједном краљевином. Георгијевић пише да он и поред Кулмеровог објашњења не види да је то смисао и намера тога члана.

Ожеговић није учествовао у формулисању уставних одредаба, нити је о њима ишта знао пре него што је Устав објављен. Он је мишљења да је узрок тога што Војводовина није опредељена отпор мађарских конзервативаца који су настојали да очувају целовитост Мађарске. Они су тврдили да већина народа који живи у Војводовини не жели, нити хоће да се отцепи од Мађарске. Уверавали су владу да ће се то показати на Српском сабору. То све личи на бечку владу и њен лукави стил. Георгијевић из свега закључује да се има на уму још горе решење – да од Војводовине не буде ништа, или највише једна велика вармеђа (жупанија) у којој би војвода био феишпан.

Георгијевић је бану изнео и своје личне погледе о устројству владе у Троједној краљевини, о Октроисаном уставу и о Српској Војводовини, као и конкретан предлог о начину на који би требало што пре спровести уједињење Војводовине с Троједном краљевином и у њима организовати модерну управу. После разговора, на банов захтев, написао је о томе Меморандум, који је приложио и писму послатом патријарху.

* * *

Георгијевићев Меморандум састојао се од три дела: *О октроисаном уставу*, *О Војводовини Србији* и *О устројењу владе у троједној Краљевини*.

У првом, по обиму најкраћем, делу свог Меморандума Георгијевић је писао о самом појму устава, његовим врстама и значају.

Устав је највиши закон у свакој земљи, чијем су ауторитету подређени и владалац и народ. Устав чини комплекс свих темељних и основних права обеју страна и он је за обе стране морална гаранција. По свом пореклу и својој форми устав може представљати систематични скуп тих права у једном акту, као што је случај с већином новијих устава, а она могу бити утемељена и у разним уговорима који су током времена склапани између владоца и народа, као што су енглески устав и угарски устав.

Даље Георгијевић наводи да уговорни уставни проистичу из договора између владалаца и народа, а октроисани су они уставни који владалац даје народу по својој вољи. Октроисани устав може настати само тамо где се сва власт, сва моћ и сва права налазе у рукама владоца, где власт има апсолутистички карактер. У уставној држави, где је власт подељена између владоца и народа, не може настати октроисани устав, јер владалац и народ чине две половине, које тек уједно узете чине целу власт и свака промена устава добија снагу тек када се обе стране о томе сложе.

Георгијевићева дефиниција природе устава као највишег правног акта и подела устава по начину настанка уставних норми била је у пуном складу са савременом теоријскоправном и уставноправном мисли, као и са прин-

ципима либерално-демократске уставности времена која је тада грађена. Настанак писаних устава изводио се из друштвеног уговора.⁵⁸

Георгијевић је у своме спису имао на уму у првом реду статус хрватских земаља у Угарској. Порекло и природу хрватске уставности покушао је да изведе из истих корена и услова као и угарске, настале из уговорâ са владоцима. Као и Угарска, и Троједна краљевина је у разна времена утврђивала међусобна права и дужности уговорима с владоцима. Тако ниједна страна не може ограничити права друге стране, нити јој наметнути обавезе које не би биле утврђене уговором.

Полазећи од таквог, уговорног тумачења природе државноправног положаја Хрватске и њене уставности, Георгијевић је извео и закључак да Октроисани устав за Троједну краљевину нема важности док не буде потврђен на Сабору. Ваљан је само онај закон који проистекне од тела које има законодавну власт. Краљ поседује само део, половину законодавне власти, и тек када добије сагласност друге половине, народа, биће устав дело целе власти и постати закон. То се начело у уставној држави не може заобићи, те се Октроисани устав не може прогласити док га Сабор не прими.⁵⁹

Георгијевићеви закључци о поступку неопходном да би Устав ступио на снагу, тј. о потреби да он буде усвојен на Хрватском сабору, представљали су у суштини пре елемент његовог схватања неке пројектоване концепције о изградњи уставног државног поретка, него реалну могућност спровођења процедуре, која би се заснивала на постојећим односима и стварном државноправном статусу Троједне краљевине. Што се тиче ингеренција Сабора у законодавној власти, по постојећем државном праву све закључке сабора потврђивао је владар и без његове санкције саборски закључак није имао општеобавезни карактер. Чак је и за закључке Сабора од 1848. године била потребна краљева потврда. Наравно, с обзиром на околности те револуционарне године, било је у том погледу компромисних решења, неспоразума и несугласица.⁶⁰

Поред тога, Троједна краљевина ефективно није обухватала земље које су фигурирале у њеном називу, нити је постојао заједнички сабор тих земаља. Војна крајина била је административно одвојена од Банске Хрватске. Што се тиче Далмације, она је још од Бечког конгреса била под непосредном управом Беча. Током седница хрватског Сабора у мају и јуну 1848. године је у неколико махова изражавано жаљење што представници Далмације нису присуствовали Сабору. У говору који је после свечане инсталације одржао у Сабору, бан Јелачић је рекао: „Једно је што моме сердцу болест задаје, то, што братју нашу Далматинце у средини нашој невидимо: ну надам се у родољубље њихово, јер иста крв и у њихових жилах тече, да ће сву снагу своју употребити, да се стародавни савез наш, који сада само по наслову обстоји,

⁵⁸ Ратко Марковић, *Уставно право и политичке институције*, Београд 1996, 61, 68–69.

⁵⁹ Овакви Георгијевићеви погледи на Октроисани устав и потребу да он буде прихваћен на Хрватском сабору били су у складу са ставом хрватских политичких кругова о том питању (Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb 1975, 424–425).

⁶⁰ Ferdo Čulinović, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka (Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, Istra, Srpska Vojvodina, Slovenija, Bosna i Hercegovina)*, Knjiga I, Zagreb 1956, 79–80.

у истину претвори”.⁶¹ На седници 10. јуна упућен је поново позив и, готово, прекор Далматинцима што њихови представници нису дошли на Сабор.⁶²

Сабор за Далмацију састао се први пут 6. априла 1861. године. Све до 1918. Далмација је била аустријска покрајина са ограниченом регионалном аутономијом, а представљала је само један од облика децентрализације у централистичкој Аустрији.⁶³

* * *

Своје погледе на Војводовину и њен статус и перспективе Георгијевић је изложио у другом делу свог Меморандума. Потпуно је различита ситуација у погледу Војводовине. Георгијевић је указао на то да је Троједна краљевина имала одређени државноправни статус. За разлику од Троједне краљевине, која је већ постојала, Војводовину је тек требало створити.

Октроисани Устав није признао Српску Војводовину проглашену на Мајској скупштини и изграђену током следећих месеци, па није била сврстана ни у аустријске крунске земље које су у Уставу набројане.

Из октроисаног Устава се не види какав положај Војводовина треба да добије – да ли је постојала намера да се она удружи са Угарском, или с Троједном краљевином. И из онога што се знало и пре октроисања Устава, а видљиво је и у самом Уставу, из формулације параграфа који се односио на Војводовину и из онога што се о томе сазнало, било је очигледно да се влада није усудила да изрекне комадање Угарске и потврди га уставом.

Могућност уједињења с неком круновином поменута је крајње неодређено, што је проузроковало понекад и битно различита објашњења. Георгијевић је отворено написао да, и после разговора с Кулмером и Ожеговићем и њихових објашњења, није успео да проникне у прави смисао те одредбе и схвати њену практичну интенцију.

Требало би настојати да се Војводовина што пре отцепи од Угарске и уједини с Троједном краљевином, не толико због тога што ће Октроисани устав имати за народ неку обавезујућу снагу, него због тога што је извесно да ће аустријска влада и даље настојати да одржи интегритет Угарске.

И Српски сабор од 1. и 3. маја 1848. и Хрватски сабор прогласили су тај савез, а оба су сабора одлучила да се формира комисија која ће изградити услове тог савеза, али на томе не раде никакве комисије. По његовом мишљењу постоје два начина, два пута којима би се тај савез могао остварити. Први начин био би да се савез формира путем уговора, а други фактичким путем. Остварење савеза путем уговора могло би се спровести тако што би одговарајуће комисије, именоване од стране српског и хрватског сабора, израдиле предлог и предложиле га својим саборима. Оба сабора би тада морала, истовремено, о томе расправљати, бити у контакту и договарати се и тако сачинити уговор. Да би се цео поступак убрзао, требало би одмах сазвати саборе у Хрватској и Војводовини. Поступак би био још ефикаснији, када

⁶¹ *Novine Dalm. Herv. Slavonske*, broj 57, 6. lipnja 1848.

⁶² *Novine Dalm. Herv. Slavonske*, broj 62, 17. lipnja 1848.

⁶³ Ferdo Čulinović, n. d., 232–233.

би сабори били одржани у истом месту. Мисли да би најпогоднији били Осијек или Вуковар. Када би се сабори састали, могли би се одмах и ујединити у један, јединствен, саставити предлог устава и формирати Војводину и Бановину.

Георгијевић процењује да би предлог начина уједињења био једноставан и да би се могао сачинити за два до три дана, па не би требало одгађати одржавање саборâ. Нешто прецизније писао је о посланицима, односно о саставу саборâ. Што се тиче Бановине, предлаже да састав Сабора буде идентичан претходном, јер је тај претходни сабор био само одгођен, а не и распуштен, те нови избори нису потребни. Када је реч о вирилним посланицима, требало би ускратити право учешћа оним вирилним посланицима који нису били присутни на последњем сабору. Срем неће бити заступан, јер фактички већ припада Војводини.

Што се тиче Војводине, сматра да не би требало да представља сметњу чињеница да неће моћи да се обезбеди присуство заступника из свих области Војводине. Ни на Мајској скупштини то није било могуће, што није био разлог да се она сматра за незакониту. Да би се олакшао њихов долазак, требало би наложити генералу Рукавини и другим командантима у Војној граници да не ометају избор и долазак заступника, него да им чак и помогну.

Оба сабора изабрала би своје председнике.

Другим, фактичким путем, представници Бановине и Војводине би се могли одмах окупити, с тим што би се хрватска и српска влада претходно договориле и донеле истоветне изборне прописе. Потом би бан и патријарх расписали изборе. Заједнички сабор имао би само један дом, јер би постојање двају домова одужило процес, а осим тога, код Срба нису ни могућа два дома.

Уколико не би дошло до договора о истоветним изборним правилима, требало би утврдити само на колико се душа бира један заступник, а сам начин избора би одредила свака страна. За оне крајеве Војводине који још нису ослобођени и у њима не постоји могућност организовања избора могли би се изабрати заступници у најближем пределу, по одговарајућем кључу у погледу броја. Сам примећује да је то помало необично, али постојеће околности намећу и таква решења.

Тако би се могао одмах организовати заједнички сабор, који би изабрао себи председника. Да би се сабор одржао била би потребна најмање трочетвртинска већина присутних заступника, а да би се одлуке донеле две трећине. Пошто би се на тај начин уједињење спровело, Сабор би могао донети устав и устројство за целу земљу.

Сабор не би требало одржати у Загребу, него у Сиску или неком граду у том пределу.

На крају, закључује да је пут уговора уобичајенији и да би вероватно имао више присталица, али да ни фактички пут није неприхватљив, наводећи као пример немачки Франкфурски сабор (парламент). Лично сматра фактички пут прихватљивијим, јер би одлуке донете у непосредном контакту и путем размене мишљења биле боље.

* * *

У трећем делу Меморандума Георгијевић је писао о устројењу владе у Троједној краљевини. Мада би се по наслову и по првим реченицама, где је речено да власти треба организовати на новим принципима, могло претпоставити да ће бити речи и о уставном државном поретку и основним уставним категоријама – функцијама власти, њиховим носиоцима и међусобним односима, у овом делу Георгијевићевог списка реч је углавном само о начину како би се управни и судски систем боље и ефикасније уредио. Критичан према тадашњем стању у државној администрацији и у судству, навео је да за неке дубље промене још нема услова, па преостаје да се употреби и допуни постојећи чиновнички апарат, чиновници боље искористе и адекватније распореде, да процес њиховог рада буде рационалнији и цео апарат ефикаснији, да хијерархијски односи у појединим сегментима државног апарата буду боље уређени, чиновници адекватно награђени и слично.

Део државног апарата састоји се од чиновника који су дуго били део старог система и тешко би могли прихватити новине, које ће донети уставна организација, док је други део свестан недостатака старог система, али су њихова знања сувише теоретска и још тешко примењива у пракси. Закључује да би било корисно да се један број чиновника пошаље у иностранство, у Баден или Саксонију, а најбоље у Белгију, где би могли стећи корисна знања и искуства о механизму целе администрације.

НАЧЕЛА, МОТИВИ И ЦИЉЕВИ АКЦИЈЕ МОЈСИЈА ГЕОРГИЈЕВИЋА

Од самог почетка живе и разноврсне активности Мојсија Георгијевића током револуционарних година 1848. и 1849. године уочљива је доследност у његовим погледима на национално питање Срба и Хрвата. Суштина и језгро његових замисли о политичком савезу Троједне краљевине и Српске Војводовине био је став о националном јединству Срба и Хрвата, што је подразумевало и одговарајући карактер њиховог савеза, прокламованог на Мајској скупштини и прихваћеног на Хрватском сабору.

О јединству српског и хрватског народа било је много речи на Хрватском сабору 1848. године. И саборски посланици, а и сам бан Јелачић често су и изричито наглашавали да су Хрвати и Срби један народ, означавањем као југословенски или словенски. И о Хрватима, Славонцима и Далматинцима се говори као о једном, словенском народу, као о синовима једне мајке, Славе! У Сабору се о Далматинцима говори као о браћи, као о делу јединственог словенског, а не хрватског народа. Када је реч о називима, В. Крестић напомиње да се ни тада, а ни извесно време после 1848/1849, још нису сасвим усталили називи ни народа ни језика.⁶⁴

Срби у Јужној Угарској, у Српској Војводовини која је проглашена на Мајској скупштини и у којој су учествовали представници из свих крајева

⁶⁴ Василије Ђ. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1991, 55–56; *О називу језика у прошлости Хрватске*, Београд 2017, 14–18.

Монархије, нису се делили ни по којем основу, нити су називани посебним именима, али се и они помињу само као део јединственог словенског, односно понекад јужнословенског народа!

Неколико је могућих разлога, на хрватској страни у то време тако често помињаног и наглашено истицаног, народног јединства Срба и Хрвата и залагања за чврсти савез Српске Војводовине с Троједном краљевином. Један је разлог био непосредно везан за прилике које су владале – угроженост и непосредну опасност која је претила од Мађара и страховање да Хрвати неће бити способни да јој се сами одупру. Друго, већ се тада могло јасно назрети оно што ће постати водећа хрватска политичка мисао, а чији су корени сезали још у раније време – хрватско државно и историјско право и доктрина о једном, хрватском, политичком народу, која ће ускоро, одмах после 1848, превладати, постати водећа доктрина хрватске политике и временом добијати све изразитије великохрватско обележје.⁶⁵

У одлуци Хрватског сабора, јуна 1848. године, *O savezu vojvodine Srbske sa trojednom kraljevinom* стоји: „...u jedno čvrsto državno tjelo stapljajući savez stupivši, i srbske želje i zahtjevanja, naime: potvrđjenje vojvodine Srbske iz Sriema s granicom, Baranje, Bačke s bečejskim dištriktom i šajkaškim bataljunom, i Banata s granicom i dištriktom kikinjskim sastojeće, potvrđjenje patrijarhe i vojvode, priznanje nezavisnosti i slobode naroda srbskog, obezbjeđenje vlaške narodne samostalnosti, i ostala iskanja njina za svoje želje prizna, i tako ih ukupno svuda podupire i u život uvesti trudi se...”⁶⁶

Такво одређење карактера савеза Војводине и Троједне краљевине, као стапања у једно јединствено државно тело, било је вероватно и разлог што је одлука о савезу у Сабору донета и усвојена, јер је о припадности Срема у хрватским политичким круговима преовладало уверење да је неприхватљиво његово укључење у Војводину, што је и на терену оспоравано непризнавањем оснивања српских народних власти.

У хрватском политичком животу је стога и одредба октроисаног Устава о уједињењу Српске Војводовине са неком круновином тумачена најчешће као уједињење, или, пре, као присаједињење Војводине Троједној краљевини, чији је статус као крунске земље био признат и утврђен, мада је по много чему, а нарочито у погледу територије, био формалан и виртуелан а не стваран.

Исти се став могао касније уочити и у историографији. В. Богданов је цитирао мишљење Вјекослава Клаића о спору око Срема. Клаић је закључио да „Војводина дакле српска не отуђује Сријем Хрватској, већ жели и захтијева, да сама буде с Хрватском једно чврсто државно тијело. Сабор хрватски прихватио је објеручке те жеље и захтјеве српске чланком VII., који говори о савезу Војводине српске са Троједном краљевином”.⁶⁷

⁶⁵ Василије Ђ. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, 20–21, 64–66, 78–82; „Великохрватске идеје”, *Велика Србија, Истине, заблуге, злоујошребе*, Београд 2003, 243–259.

⁶⁶ Ivan Kukuljević, *Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Articli et constitutiones diaetarum seu generalium congregationum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Zagrabiae 1862, 322.

⁶⁷ Vjekoslav Klaić, *Crtice iz hrvatske prošlosti*, Zagreb 1928, 86.

Двадесет година после Клаића и сам В. Богданов је оценио да је већ и расправа о припадности Срема 1848. године била реакционарна и бесмислена, јер се није радило о растављању, о цепању између Хрватске и Војводине, у ком случају би разграничење било оправдано, него о њиховом спајању у једну јединствену државу – „није дакле била ријеч о томе, да Војводина откине од Хрватске Сријем, него да јој припоји и Банат, и Бачку и Барању!”⁶⁸

Оно што је већ 1848–1849. године могло да се наслути у још недовољно одређено формулисаним ставовима о појединим питањима односа Хрвата и Срба и њиховом политичком савезу, указивало је на отворене великохрватске претензије према Војводини. То се испољавало нарочито у погледу припадности Срема, али и ставу према политичком савезу.

„Да би се нашло споразумно и по обе стране прихватљиво решење, у Бечу су безуспешно расправљали изабрани представници Срба и Хрвата. Питање је тешко било решити стога што се хрватска делегација није придржавала одлука Мајске скупштине из 1848, које је прихватио и ондашњи сабор Хрватске, него је тражила да Војводина не буде равноправни државноправни чинилац, већ да се сједини с Хрватском, у њу се утопи и са њом постане ’једно неразделно тело’ са баном на челу, који би у исто време био и српски војвода”⁶⁹

Дакле, формулације свих учесника у политичким процесима током 1848. године подразумевале су у суштини присаједињење Војводине Троједној краљевини, а не њихово уједињење, као двеју равноправних јединица.

* * *

И Мојсије Георгијевић је своје ставове и о самом појму нације и о националном јединству Срба и Хрвата јасно, одлучно и у више наврата формулисао у иступањима на Хрватском сабору и у другим приликама. Истицао је да Срби и Хрвати припадају једном народу и наглашавао да верске разлике међу њима немају утицаја на њихово јединство, нити је религија фактор који одређује народност. То је својство приписивао искључиво језику. И они који припадају турској (мухамеданској) вери браћа су и делови истог народа.⁷⁰

Као што је често и доследно говорио о националном јединству, тако је наглашавао и потребу и нужност политичког јединства, државног савеза. На 3. седници Сабора говорио је о заједници Војводине и Троједне краљевине. Њен темељ мора бити једнакост у сваком смислу. Срби не теже да оснују Војводину као засебни члан, него Војводину која ће бити једно тело с Троједном краљевином. Њихов положај засниваће се на принципима „сло-

⁶⁸ Vaso Bogdanov, n. d., 213.

⁶⁹ Василије Ђ. Крстић, *Хрватске прејензије на Војводину и Босну и Херцеговину од 1848. године до данас*, Зрењанин 2012, 7–11.

⁷⁰ У том ставу Георгијевић није био усамљен. У потпуности је прихватао ставове Вука Ст. Караџића, чији је доследни присталица и пријатељ био целога живота (В. С. К., *Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона*, Беч 1849; Душан Иванић, „Вук о српском језику и књижевности или Срби сви и свуда”, у: Вук Стефановић Караџић, *Срби сви и свуда, О књижевности и језику (преговори, кришике, йолемике, чланци, йисма)*, приредио Душан Иванић, Андрићград 2014, 11–37).

боде, једнакости и братинства”, њихове жеље биће заједничке, а време није погодно да би се упуштало у потанко опредељивање тих односа.

Проглашење савеза између Троједне краљевине и Српске Војводине видео је само као први корак у остварењу коначног циља – народ, који броји 10 милиона мора се простирати од Јадранског до Црног мора.

Георгијевићеви ставови садржани у Меморандуму идентични су онима које је у погледу народног јединства и природе политичког и државног савеза између Војводине и Троједне краљевине заузео Хрватски сабор 1848. године и које је у Сабору тада и сам износио. У јуну 1848. године мотив формулисања оваквог предлога било је схватање о блискости, о јединству српског и хрватског народа, што је увек и наглашавано, а њихово уједињење сматрано је само првим кораком ка коначном циљу, настанку велике словенске заједнице.

У пролеће 1849. године, после издавања Октроисаног устава преовладао је један нови разлог Георгијевићевог уверења да Српска Војводина и Троједна краљевина треба да се стопе у једно јединствено државно тело. Тај је разлог био јасно изложен у делу Меморандума посвећеног Српској Војводини.

Из малобројних и нејасних одредаба Октроисаног устава које су се односиле на Војводину било је очигледно да се аустријска влада није усудила да раскомада Угарску и да то потврди Уставом, што је значило да нема изгледа да ће оснивање Војводине бити признато.

Мада је нагласио да је члан Устава који је превиђао могућност уједињења са неком постојећом круновином био неодређен и нејасан, Георгијевић је ипак закључио да Војводина треба што пре да се отцепи од Угарске и уједини с Троједном краљевином. То би био начин да се избегне враћање Војводине у састав Угарске, јер је извесно да да ће аустријска влада и даље настојати да очува целовитост угарске државе.

* * *

Георгијевић је током бурних превирања и промена које су донеле године 1848. и 1849. уживао углед као истакнути припадник народњачке групе, а у историографији, нарочито послератној југословенској, словио је као изразити левичар. У Хрватском сабору гласао је за укидање феудалних установа (цехова) и кметске зависности.⁷¹

Георгијевићеви погледи на савез Троједне краљевине и Српске Војводине били су у сваком погледу оскудније формулисани чак и од онога што су о том савезу и о основним елементима државне заједнице која би била формирана садржала захтевања становништва из марта и априла 1848. године. У захтевањима су се могле јасно распознати контуре државе утемељене на укидању феудалних установа и у друштвеним односима и државном систему

⁷¹ Vaso Bogdanov, n. d., 183, 184, 197, 209–210, 228, 233; Славко Гавриловић, „Срби у Хабсбуршкој монархији од краја XVIII до средине XIX века” у: *Историја српског народа V-2*, Београд 1981, 101, 104; Василије Ђ. Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, 33; Славко Гавриловић, *Срби у Хабсбуршкој монархији (1792–1849)*, Нови Сад 1994, 160.

– равноправности грађана и народâ, народном представништву са законодавном влашћу и са одговорном владом. Свега тога у Георгијевићевом Меморандуму није било. Ипак, треба подсетити да је приликом именовања бана Јелачића, будући његов лојални присталица и подржавајући га у свакој прилици, предложио да поред бана треба да постоји и влада. Из тога би се оправдано могло претпоставити да је изостанак подробнијег нацрта будућег савеза било резултат неповољних прилика.

У Георгијевићевом Меморандуму не помињу се ни они темељни принципи на којима је и Мајска скупшина засновала своју најважнију одлуку – природна права, заједничка свим народима.⁷² Од савремених начела истичаних у европским револуционарним покретима 1848, помињао је само слободу, једнакост и братство, као темеље будуће државне заједнице, не улазећи ни на који начин у појединости њене организације. Ни у предлозима о начину спровођења поступка стварања савеза између Српске Војводине и Троједне краљевине нису нашла места основна либерална и демократска начела уставног и парламентарног организовања на којима би тај савез био изграђен, као што је изборно право.

Два могућа пута стварања српско-хрватског савеза која је предвидео не разликују се у суштини, у најважнијем циљу – формирању једне јединствене државне творевине. У том делу свог Меморандума Георгијевић је нешто више пажње посветио саставу сабораâ, хрватског и српског, који је требало да донесу одлуку о државном савезу.

У првој варијанти начина формирања државног савеза, где би о њему решавали већ постојећи сабори, Георгијевић је оставио могућност да у Хрватском сабору учествују вирилни посланици, племство, са једним изузетком, који је пре био политичког него начелног карактера. Сматрао је да треба искључити само оне вирилне чланове који нису учествовали у раду Сабора 1848. године. У другој варијанти, коју је назвао фактичним путем, постојање двају домова није изоставио због начелног неодобравања повлашћености племства, него из практичних разлога – то би успорило процедуру, а поред тога на српској страни не би ни било могуће.

У погледу организације власти у земљи био је Георгијевићев спис такође једностран, задржавши се искључиво на техничким питањима организовања и деловања државног апарата.

* * *

Као што је поменуто, у Српском народном покрету учествовао је велик број Срба пореклом из хрватских земаља. Мојсије Георгијевић је, поред Константина Богдановића, био један од оних који су 1848. године суделовали и у раду Мајске скупштине и Хрватског сабора, али је био једини који је подједнако активно деловао и у једном и у другом покрету. Оно што посебно одликује целокупну политичку делатност Мојсија Георгијевића током 1848. и 1849. године била је околност што је српско-хрватске односе могао да прати и сагледа као непосредни учесник догађаја, не само на једној, него на

⁷² Грађа, 255–256.

обема странама. Познавао је добро и прилике и људе, суделовао у најважнијим догађајима и уживао поверење водећих личности.

У својим наступима и списима наглашавао је у првом реду оно што је сматрао заједничким интересима, а мање су уочљиви његови ставови о Српској Војводици и начинима остварења најважнијих српских политичких циљева, који су били формулисани од самог почетка Покрета, а делимично фактички и остварени током његовог трајања.

Не би било сасвим оправдано закључити да је то значило прихватање првенства Троједне краљевине у некој будућој државној заједници, јер Георгијевић говори најчешће о равноправности обеју јединица. Међутим, сам начин на који је видео формирање те заједнице подразумевао је нужно одређену предност Троједне краљевине, у смислу да ће она представљати стожер око којег ће се окупити и друге земље. Земље Троједне краљевине имале су формално статус крунских земаља, док је Српска Војводина, мада је у то време већ фактички израдила своју организацију власти, која је ефективно и деловала, још увек била непризната, а признање изгледало и све мање вероватно. Такав је став вероватно могуће објаснити Георгијевићевим правничким образовањем и строгим уважавањем постојећег статуса аустријских земаља, али, истовремено, и неспремношћу да прихвати примену револуционарних принципа и промена и на државноправна питања, а не само на сталешки друштвени поредак, мада ни он није био у потпуности укинут.

Иако је врло критично писао о Октроисаном уставу и оспоравао легалност његовог доношења и примене на хрватске земље, Георгијевић је ипак у својим ставовима и предлозима о поступку формирања државне заједнице Срба и Хрвата полазио од уставне одредбе о Војводству. Мада је записао да се не слаже са Кулмеровим објашњењем да је смисао и значај тог параграфа могућност да Војводство остане у склопу Мађарске. или се удружи с Троједном краљевином, може се закључити да је на крају ипак прихватио Кулмерово тумачење, оценивши резигнирано да се ради о лукавом стилу бечке владе, која ни не намерава да Војводици призна жељени статус. Тако је и свој Меморандум засновао управо на таквом тумачењу.

Српском покрету и његовим циљевима претила је опасност од поновног интегрисања у оквиру угарске државе, што је могло да се наслути не само из поступака аустријских цивилних и војних власти, него и из крајње неодређених уставних одредаба, којима нису били потврђени оснивање Војводине и њена фактичка независност од угарске власти. Тако је уједињење са Троједном краљевином по Георгијевићевој оцени представљало једину могућност да се избегне такав исход.

* * *

Када је реч о Георгијевићевој мисији и његовом Меморандуму, теже је одговорити на питање које се нужно мора поставити: да ли је Меморандум, као што и сам наводи, представљао његово лично, приватно мишљење, забележено на изричит банов захтев, или је пак био порука вођства Српског народног покрета и патријарха Рајачића бану Јелачићу.

При покушају да се на то питање одговори морају се имати у виду следеће чињенице: Георгијевић је несумњиво био личност од поверења и бана Јелачића, али и патријарха Рајачића. Био је члан Главног одбора који ће постати Правитељство Војводине Србије и члан Комисије за израду нацрта устава. Јелачићу је упућен као представник Правитељства и патријархов лични изасланик.

Његов главни задатак био је да још једном, у врло неповољним приликама које су по Србе тада владале на бојном пољу, затражи војну помоћ од бана. Георгијевић је чак нагласио да српски народ ту помоћ с правом тражи. Као и од самог почетка ратног сукоба, бан је и тада нашао изговоре и објашњења за своју пасивност. И у погледу незадовољства одредбама Октроисаног устава бан је одговарао, неодређено, да је предузео потребне кораке да се српским захтевима удовољи, Војводина потврди и њене границе одреде. И сам Георгијевић је на почетку свог писма патријарху оценио да су резултати његове мисије били слаби.

Све је то објашњавало његово мишљење да савез Троједне краљевине и Српске Војводине треба да буде чврста државна заједница, створена прикључењем Војводине Троједној краљевини која је имала статус круновине, изричито наведене у Октроисаном уставу. На тај начин би Војводина избегла да поново дође у склоп угарске државе, што би, с обзиром на протекле сукобе, било за њу не само неповољно, него и погибелно.

У својству у којем је Георгијевић ступио у разговоре с баном Јелачићем тешко је претпоставити да су ставови које је том приликом изнео и, на банов захтев, записао у свом кратком Меморандуму били његови лични погледи који би одударали од оних које је требало да пренесе и заступа, чиме би изневерио патријархово поверење. Мало је вероватно и да би Меморандум, уколико би и садржао ставове противне патријарховим и ставовима Правитељства Војводине, приложио извештају о сусрету с баном и писму патријарху.

Патријарх је у више наврата упућивао бану позиве у помоћ, на које, осим обећања и поновљених пријатељских исказа, није било стварног одзива. Покушаји да се заједно са Хрватима одупре настојањима да се униште сви резултати борбе били су чешћи после издавања Октроисаног устава. Савез с Троједном краљевином процењен је вероватно као чинилац који ће дати већу снагу српским захтевима и самој Војводини.⁷³

И мисија Мојсија Георгијевића била је вероватно један од путева и начина да се таква порука упутити, а његов Меморандум представљао позив патријархов и вођства српског покрета на Хрвате и бана Јелачића да, по основу савеза проглашеног и усвојеног и на Мајској скупштини и на Хрватском сабору, помогну одбрани и формалном признању Српске Војводине, војно и политички.

Међутим, следећих месеци уследило је постепено гашење српских власти, у чему је бан Јелачић, којем је, као заповеднику Јужне армије 11. јула предата сва грађанска и војна власт на тлу Војводине, одиграо важну улогу.

⁷³ Љубомирка Кркљуш, *Средишњи орђани власћи у Српској Војводини 1848–1849*, Нови Сад 2013, 362, 382.

У том својству је настојао и да Срем, противно одлукама Мајске скупштине и Хрватског сабора, припадне Хрватској а не Војводици. У то време су се отворено испољиле хрватске претензије на Срем, које су се могле уочити у намерама да се Војводина присаједини Хрватској, о чему је писао *Позорник*, последњи српски лист који је излазио у Војводици.⁷⁴ У чланцима које је *Позорник* објављивао у наставцима, водећи полемику са загребачким *Südslawische Zeitung*, српска јавност је била обавештена какво је било гледиште патријарха и српског Правитељства према хрватској политици. Хрватима је пребацivano што су тражили да се Војводина сасвим споји у једно државно тело с Хрватском, а истовремено су се залагали за потпуно самосталну Хрватску када су радили против стварања самосталне Војводици. Тада су хрватске претензије на Војвину већ биле потпуно нескривено показиване.⁷⁵

Тако је Меморандум Мојсија Георгијевића био један од последњих предлога и покушаја да се приступи оживотворењу прокламованог српско-хрватског јединства, а и сведочанство о стварним мотивима жеље за стварањем савеза Троједне краљевине и Српске Војводици 1848. године.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Prof. LJUBOMIRKA KRKLJUŠ, PhD
Matica Srpska, Department of Social Sciences
Matica Srpska 1, Novi Sad, Serbia
E-mail: ljkrkljus@sbb.rs

ONE VIEW OF THE ASSOCIATION OF SERBIAN VOJVODINA AND THE TRIUNE KINGDOM IN 1848–1849

SUMMARY: Mojsije Georgijević, a Serb from Osijek, a lawyer, was a participant in both the Serbian and Croatian movements in 1848. He participated in the May Assembly and was a member of the Main Board, a member of the Commission for drafting the constitution for Serbian Vojvodina. He actively participated in the work of the Croatian Parliament, especially in the debates on the alliance of the Triune Kingdom and the Serbian Vojvodina, which was decided by the May Assembly and the Croatian Parliament. In the decisions of the Croatian Parliament, the creation of a strong state union was interpreted more as the annexation of Vojvodina to the Triune Kingdom, than as the unification of equal units, in which elements of Greater Croatia's claims to Vojvodina could be seen. Disagreements arose from the very beginning regarding the affiliation of Srem. Georgijević was a consistent supporter of the national unity of Serbs and Croats, as well as the formation of the Serbo-Croatian state alliance. He considered language to be the determinant of a nation, not a religion. He expressed his views on the nation and national unity of Serbs and Croats during his entire career in 1848–1849. After the enactment of the Oktrois Constitution in March 1849, as the Patriarch's envoy, he conveyed to Ban Jelačić the dissatisfaction of the Serbian people with the provisions of the Oktrois Constitution on Vojvodina, with a request that the ban advocate the recognition of

⁷⁴ Василије Ђ. Крстић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 219–222, 241–246.

⁷⁵ Василије Ђ. Крстић, *Историја српске црквице у Угарској 1791–1914*, Нови Сад 1980, 83–84.

Serbian Vojvodina and provide the necessary military assistance. At the ban's request, he drafted a Memorandum where he presented his views on the alliance of the Triune Kingdom and Serbian Vojvodina and on the manner of creating a state union. At the beginning of 1849, it became increasingly clear that Austria would not violate the integrity of Hungary by recognizing Vojvodina; The patriarch and the Government of Vojvodina estimated that the unification with Croatia would avoid the return of Vojvodina to Hungary, so Georgijević's Memorandum can be considered as their message to the ban, and not only Georgijević's personal position.

KEYWORDS: Mojsije Georgijević, Serbian People's Movement 1848–1849, Croatian Parliament, National Unity of Serbs and Croats, Political Alliance of the Triune Kingdom and Serbian Vojvodina, Ban Jelačić

Др ПЕТАР В. КРЕСТИЋ, научни саветник
Историјски институт, Кнез Михаилова 36/II
Београд, Србија
Е-адреса: petar.krestic@iib.ac.rs

ЕВГЕН ДУМЧА ГРАДОНАЧЕЛНИК СЕНТАНДРЕЈЕ И ДОБРОТВОР СРПСКОГ ПРИВРЕДНОГ ДРУШТВА „ПРИВРЕДНИК”

САЖЕТАК: Рад пружа кратак приказ живота и делатности Евгена Думче, градоначелника Сентаandreје, једног од највећих српских добротвора из Угарске, великог патрона *Привредника*, члана Управе *Српске банке г. г. у Зајребу* и председника њене будимпештанске филијале.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Евген Думча, Сентаandreје, Српско привредно друштво „Привредник”, Српска банка, Петронела Думча

Једна од значајних личности која је, како обимном финансијском помоћи тако и личним ангажовањем, значајно допринела изузетно успешним резултатима рада Српског привредног друштва „Привредник”¹ био је трговац и велепоседник Еуген Думча² (Пешта, 1838 – Сентаandreје, 1917). Потекао из цинцарске породице, гимназију и високу трговачку школу завршио је у Бечу, а потом се 1850. настанио у Сентаandreји. Трговао је кљуком и вином, а доцније и другом робом. Био је потпредседник Српског народног црквеног сабора, председник Црквене општине, члан Епархијске конзисторије, члан потом потпредседник Административног одбора, потпредседник Епархијске скупштине, члан Управе *Српске банке г. г. у Зајребу* и председник њене филијале

¹ Опширније о томе видети: Петар В. Крестић, *Српско привредно друштво „Привредник” (1897–1918)*, Београд 2002.

² Више о Думчи и његовом раду видети: АС, *Привредник*, несређено, кут. 920; *Привредник*, бр. 15, јул 1909, 178; *Привредник*, бр. 4, фебруар 1912, 50; *Привредник*, бр. 9, мај 1912, 113; С. Чампраг, *Српство у Сентаandreји последњих 40 година*, приредио Петар В. Крестић, Н. Сад – Београд – Будимпешта 2018, 21–23, 28–30, 32–36, 39–40, 44–45, 92, 119; Федора Бикар, „Евген Думча (1838–1917) први градоначелник Сентаandreје”, *Сентаandreјски зборник*, 1, Београд 1987, 203–223; *Dumtsa Jenő Emléketete. Tanulmányok, cikkek, dokumentumok*, Szentendre 2001, 7–83; Ф. Бикар, „Думча, Евгеније”, *Српски биографски речник* 2 (2007), 445–446.

у Будимпешти.³ За бирова Сентандреје изабран је 1868, када је, као способан финансијски стручњак откупио од Коморе за 44.000 форинти ерарске земље са регалним правом. Извршио је и реорганизацију управе Сентандреје, која је од варошице прерасла у град са уредним магистратом, да би 1872. постао њен први градоначелник. На овом положају налазио се 27 година (до 1903) и за то време значајно је допринео развоју града. За његово име везано је економско снажење Сентандреје, али и исушивање ритова и тршчара (1863–1882), изградња одбрамбених насипа према Дунаву и калдрмисање сентандрејских улица (1874).

Думча се 1862. оженио Петронелом Блажић, с којом је основао бројне задужбине. Прве задужбине основао је при Српској црквеној општини 1883. и 1884, у време када је филоксера увелико уништавала сентандрејске винограде и када је становништво, које је живело од прихода добијених од продаје грожђа и вина осиромашило.⁴ Камата од прве закладе у износу од 25 форинти (5% од 500 форинти основице) имала се сваке године на Бадњи дан издати „једној сиротој поштеној девојци, овдашњег грађанина, или једном ученику, мештанину, а који на страни учи”.⁵ Услед великог притиска на ову, тзв. божићну закладу, на ону основану 1885. на дан Св. Николе, као и на закладу основану маја 1912, поводом 50-годишњице свог брака⁶, Думча

³ Филијала у Будимпешти отворена је 1. јуна 1903. Председник је био Евген Думча, велепоседник из Сентандреје, а директор Стеван Карамата.

⁴ Ф. Бикар, *нав. дело*, 211.

⁵ Архив Црквене општине Сентандреје, *Зайисник скујшћине* бр. 48/1884.

⁶ За многе просветне и хумане установе у Карловачкој митрополији приложио је своју од готово 50.000 златних круна. Ево како изгледа списак Думчиних донација које је приложио у само једној години: „Врли српски родољуб и добротвор господин Еуген Думча и супруга му госпођа Петронела, и Привредникови велики добротвори и чланови Патрона-та – прослављени су на Ђурђевдан педесетгодишњицу свог сретног брачног живота, па су том приликом, уз досадња своја силна добра дела основали и ове велике задужбине.

За градњу школских зграда у будимској епархији српским православним црквеним општинама: Бати 3.500 круна, Чипу 2.500 круна, Калазу 500 круна, Илочцу 500 круна, Литоби 500 круна, Дољ. [Доњој] Нани 500 круна, Жумберку 500 круна, Ланчугу 500 круна, Вемелу 500 круна, Српском Гарчину 500 круна, разним месним установама у Сентандрији 7.500 круна; за оправку збешке цркве 500 круна, српској православној црквеној општини у Црвеној Цркви за оправку цркве 500 круна, Српској Православној Просветној Женској Задрузи 'Свете Мајке Ангелине' у Будимпешти 2.000 круна, Српском Трговачком и Занатлијском друштву 'Слози' у Будимпешти 500 круна, Друштву 'Коло Младих Срба' у Будимпешти 500 круна, Српској православној великој гимназији у Новом Саду 2.000 круна, Српском Народном Позоришту у Новом Саду 1.000 круна, Српском Учитељском Конвикту у Новом Саду 500 круна, Трговачкој Омладини у Новом Саду 500 круна, 'Слози', удружењу бивших ученика и ученица српске велике гимназије у Новом Саду 500 круна, Друштву за потпомагање српских ђака у Прагу 500 круна, Интернату-алумнеуму српске православне мушке учитељске школе у Сомбору 1.000 круна, Интернату српске православне мушке учитељске школе у Пакрацу 1.000 круна, Српској православној вероисповедној женској школи у Горњем Карловцу 1.000 круна, Српском академском друштву за помагање сиромашних а вредних Срба у краљевском свеучилишту у Загребу 1.000 круна, Добротворној Задрузи Српкиња у Загребу (као чланарину) 500 круна, Добротворној Задрузи Српкиња у Загребу за градњу Интерната 1.000 круна, Добротворној Српској Женској Задрузи у Осеку 500 круна, Српској православној великој гимназији у Сремским Карловцима 2.000 круна, Српском народном црквено-школском фонду Св. Саве у Сремским Карловцима 1.000 круна, Богословском књижевном друштву 'Слози' у Сремским Карловцима 500 круна, Српском соколском друштву

је током година преко Магистрата оснивао разне фондове за сиротињу различитих вероисповести.⁷ Пошто је имао изражен осећај припадности српском народу свакако да је највише помагао српско-православно становништво. Из тих разлога је по разним местима Будимске епархије подизао школске зграде и давао велике новчане прилоге за њихову изградњу,⁸ па су га савременици сматрали за једног од „највећих добротвора српског народа с ове стране Саве и Дунава”.⁹

Поред фондова које је основао при Црквеној општини и Градској кући у Сентандреји, једно од његових највећих завештања била је „Фундација Евгена и Петронеле Думча у Сентандреји” *Привреднику*. Као члан Патроната¹⁰ *Привредника* од његовог оснивања¹¹ и патрон његових фондова Думча је овом друштву у периоду од 1909. до 1914. приложио 52.000 круна. Закладним писмом од 4. августа 1909. Думча је 10.000 круна посветио у *Привредникове* сврхе, и тако основао поменути фондацију. Већ 1911. фондацију је увећана за 5.000 круна, а 25. марта 1914. приложио је нових 33.000 круна. Евген и Петронела Думча помагали су *Привредников* шегртски фонд и годишњим приносима, који су трошени на свакодневне потребе друштва. У то име само до марта 1914. приложили су додатних 4.695 круна. Својим складним писмом из 1909. одредили су да се приход тог фонда „употребљава за свагдање најпрече потребе, али увек само у сврхе придицања српског православног привредног подмлатка, који је дужан – после своје праксе у српске крајеве вратити се, у српским крајевима своје самосталне радње отворати и са православним Српкињама оженити се.”¹² Предајући свој последњи дар

у Сремским Карловцима 1.000 круна, Српском соколском друштву у Беловару 500 круна, Српском соколском друштву у Двору 500 круна, Српској православној црквеној општини у Помазу 1.000 круна, Српској православној црквеној општини у Чобанцу 500 круна, Српској православној црквеној општини у Будакалазу 500 круна, Српској православној црквеној општини у Ловри 500 круна.

Ове најновије задужбине одличних српских јубилара износе преко 40.000 круна, а складне своте доставиће се преко Будимпештанске Филијала Загребачке Српске Банке.

Српски народ је одувек имао великих и племенитих својих синова и кћери, који су давали и прилагали на олтар народни. Примеру њиховом следе, а новима коленима предњаче супрузи Думче ретким и управо ненадмашним родољубљем.

Нека им је хвала и у име наше и у име целог српског народа, а глас о том њиховом великом делу одјекује већ по целом Српству” [Подвукао П. В. Крстић] (*Привредник*, бр. 9, мај 1912, 112–113).

⁷ Ф. Бикар, *нав. дело*, 212–213.

⁸ *Привредник*, бр. 4, фебруар 1912, 50; *Привредник*, бр. 9, мај 1912, 113.

⁹ Стеван Чампраг, *Српство у Сентандреји последњих 40 година* (у рукопису), Војвођански музеј у Новом Саду, Историјско одељење, инв. бр. 1717. Протојереј С. Чампраг је то могао са сигурношћу знати, пошто је, поред дужности дугогодишњег конзисторијалног бележника будимске епархије у Сентандреји, био и повереник *Привредника* у овом месту.

¹⁰ Патронат је као највиша *Привредникова* установа био дужан да се заузима за ширење покрета, за прикупљање чланова и добротвора, оснивање нових задужбина, покретање и спремање омладине за практичан, стручан и напредан рад ради што бржег и бољег обнављања модерне привреде свих струка.

¹¹ У *Привредниковом* Патронату у време оснивања, 10/23. септембра 1911, међу 45-оро оснивача били су и брачни пар Евгеније и Петронела Думча, добротвори *Привредника* из Сентандреје (Оснивачка седница и I редовна седница *Патроната Привредникових фондова*, Загреб, 10. IX 1911).

¹² АС, *Привредник*, несређено, кут. Циркулари.

Привреднику, Думча је рекао: „Ево од свега срца, а ако нас Бог поживи ми мислимо и желимо још учинити за ту нашу најважнију установу”.¹³

У знак признања *Привредник* је публикувао његово закладно писмо у облику малог плаката, са фотографијама донатора, супружничког пара Думча.

Брачни пар Думча целог живота живео је скромно. Иако добар финансијер, Евген је начинио грешку уздајући се у стабилност вредности новца, па је своју четвороспратну кућу у Будимпешти пред Први светски рат продао и уложио у вредносне папире и акције, које су већ током његовог живота изгубиле на вредности, а после рата су постале безвредне. Петронела је после смрти супруга живела са сестром, удовицом сентандрејског професора и пароха Јована Пачариса. По окончању рата преселила се у Нови Сад, где је боравила у кући сестриног зета др Александра Димшића, потоњег председника Касационог суда. Како је из поменутог разлога остала без икаквих прихода, издржавала се од пензије коју јој је, као држављанки Мађарске, а заслужној грађанки, доделила Сентандреја. Упркос чињеници да је одредбама закладног писма уживала право на коришћење доживотног прихода од суме коју су супружници Думча поклонили *Привреднику*, ни после супругове смрти 1917. Петронела никада није подигла ни најмању своту новца од камате, иако јој је тај новац током година у више наврата нуђен од стране овлашћених представника *Привредника*.

Од самог свог настанка, 1897, па све до краја Другог светског рата, *Привредник* је играо кључну улогу у осамостаљивању, снажењу и унапређивању српске привреде. За успех у остварењу ове племените мисије ово друштво дугује захвалност пре свих племенитим људима попут Евгена и Петронеле Думча. Препознавши свесрпски карактер покренуте иницијативе, најистакнутији представници српске привреде, српско грађанство с различитих подручја Монархије – Аустрије, Босне и Херцеговине и Јужне Угарске, као и из свих других подручја насељених Србима, укључујући, свакако, матичну државу, радо и крајње несебично су се прикључили њеној реализацији, свесни њене изузетне важности за јачање националне самосвести Срба у Хабзбуршкој монархији, али и српског народа у целини.

¹³ *Истио*.

PETAR V. KRESTIĆ, PhD, senior research fellow
Institute of History, Knez Mihailova 36/II,
Belgrade, Serbia
E-mail: petarkre@mts.rs

EUGEN DUMČA, THE MAYOR OF SZENTENDRE AND THE BENEFACTOR
OF THE SERBIAN BUSINESS SOCIETY “PRIVREDNIK”¹⁴

SUMMARY: The paper gives a brief overview of the life and work of Evgen Dumča, merchant, landowner and mayor of Szentendre, one of the largest Serbian benefactors from Hungary, the great patron of *Privrednik*, a member of the Management Board of *Serbian bank* a.d. in Zagreb and the president of its Budapest branch. His significant contribution was emphasized, expressed in both extensive financial assistance and personal engagement, which provided for the emergence and strengthening of the Serbian business association “Privrednik”, as well as other institutions of the Serbian people in Hungary. The emphasis is on his great contribution expressed in both extensive financial assistance and personal engagement, which provided for the emergence and strengthening of the *Serbian business association “Privrednik”*, as well as other institutions of the Serbian people in Hungary. As one of the “greatest benefactors of the Serbian people on this side of the Sava and the Danube”, Dumča founded the “Eugene and Petronella Dumča Foundation in Szentendre” for Privrednik. In the period from 1909 to 1914, he contributed 52,000 crowns to this Society, and in a Foundation Letter dated August 4, 1909, he dedicated 10,000 crowns for the needs of *Privrednik*. As early as 1911, he increased the foundation by 5,000 crowns, and in 1914 he donated a new 33,000 crowns. At the same time, Dumča spouses helped Privrednik’s apprenticeship fund with annual returns.

KEYWORDS: Evgen Dumča, Szentendre, Serbian Business Association “Privrednik”, Serbian bank, Petronela Dumča

¹⁴ Entrepreneur

Др СОЊА ЈЕРКОВИЋ, научни сарадник
Народна банка Србије
Краља Петра 12, Србија, Београд
Е-адреса: sonja.jerkovic@nbs.rs

РАЗВОЈ ВАЛУТНИХ ПРИЛИКА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ (1884–1914)

САЖЕТАК: У раду се анализира развој новчаних односа у Краљевини Србији, кроз оснивање Привилеговане Народне банке Краљевине Србије 1884. године и увођење у промет папирног новца. Питање подлоге, злато или сребро, још више се актуелизовало 1885. године увођењем новчанице од 10 динара са подлогом у сребру. Пораст ажије као доплате при замени за новац са златном подлогом довела је до оптужби државе да је емисиони завод прекомерним оптицајем новчаница у сребру заслужан за њен пораст. Међутим, како се показало, несређене политичке и привредне прилике у Краљевини Србији, недостатак капитала у претежно аграрној земљи такође су допринели напуштању првобитне идеје о монометализму – издавању новчаница на основу подлоге у злату.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Народна банка, биметализам, ажија, папирни новац, политичке и привредне прилике

Деценије постепеног ослобађања од османске власти, поред изградње политичке аутономије, донеле су Кнежевени Србији и привредни полет који се огледао и у расту трговинског биланса и повећању новчаног промета. Без сопственог новца, у оптицају се налазио не само турски него и аустријски новац. Мноштво кованог новца, углавном од злата и сребра, али и од других легура, различите вредности стварало је проблеме приликом свакодневних плаћања. У намери да потврди своју аутономију и искује сопствени новац али саобразно међународним стандардима први ковани новац у апоенима од 1, 5 и 10 пара био је бакарни и појавио се у промету почетком 1869. године. Упоредо, Кнежевина Србија је настојала да се укључи и у европске токове и утврди паритет домаће валуте. Законом о ковању српске сребрне монете 1873.¹ новчани систем се развијао и као новчана јединица се уводи динар.

¹ Сви датуми су навођени по новом календару. *Српске новине*, бр. 267, 7/19. децембар 1873.

Такође, усвајају се и правила Париске новчане конвенције из 1865. којом су уједначене вредности, тежина и величина сребрног и златног новца.² Практично и фактички прихваћен је систем двојног важења метала, злата и сребра (биметализам) који се у Француској примењивао од 1803. Ова конвенција одредила је и однос вредности сребра према вредности злата 1:15,5 без обзира на кретања на тржишту.

Управо када је у Кнежевини усвојен закон о ковању сребрног новца на европском тржишту долази до промене односа између ова два племенита метала те европске земље настоје да ограниче или потпуно укину ковање сребрног новца све у циљу да се спречи чување „доброг“ златног и повећање оптицаја оног другог сребрног „лошијег“ новца.³ У годинама које су следиле док су чланице Латинске уније тежиле да уведу монометализам, у Србији све до оснивања емисионог завода на новчаном тржишту појавио се ковани новац разних апоена и од различитих врста метала.⁴

ОСНИВАЊЕ ЕМИСИОНОГ ЗАВОДА

Идеја о оснивању емисионог завода постепено се уобличавала током друге половине XIX века. У претежно аграрној Србији недостатак капитала погађао је и трговачки слој али и сељаштво које није имало других опција него да у недостатку новца потегне за позајмљивањем код зеленаша, уз огромну камату. Ни држава али ни богати слојеви нису имали јасну слику о томе какав је банкарски систем потребан Србији. Послови спекулативног карактера, непознавање банкарских вештина, уска регионална омеђеност карактеристика су пословања приватних новчаних завода све до појаве Београдске задруге 1882. године. С друге стране, као државно чедо, Управа фондова није делала на општу добробит, него се дешавало да се, услед недостатка контроле кредитирања, кредити подигнути у Београду пласирају у унутрашњост са неколико пута већом каматом. Такође, идеја о томе каква би функција Народне банке била није била сасвим јасна. Свакако сви су у први план истицали њену кредитну функцију, док се о емисионој није толико полемисало.⁵ Поред дилема о самој функцији Народне банке, постављало се и питање капитала. Наиме, од 1875, када је Народној скупштини поднет предлог статута „Књажевске српске повлашћене банке“, све владе, прво либералске а потом и напредњачке, биле су ближе идеји да неко друштво из иностранства уложи свој капитал у оснивање. Крах Генералне уније 1882.

² Конвенцију су потписале и основале Латинску унију Француска, Белгија, Италија и Швајцарска, а четири године касније придружила им се и Грчка. Србија није формално приступила унији али се придржавала назначених правила. Dragana Gnjatović, „Kneževina Srbija na putu ka evropskim monetarnim standardima”, *Bankarstvo* 2 (2015), 12–33.

³ Јован Хаџи-Пешић, *Новац Србије 1868–1918*, Народна банка Југославије, Београд 1995.

⁴ До издавања папирне новчанице од 100 динара 1884. у промету су се појавили сребрени новац у апоенима од 50 пара 1 и 2 динара, 1875. године, бакарни од 5 и 10 пара, сребрени од 50 пара, 1, 2 и 5 динара и златни у апоену од 20 динара 1879. године, 10 и 20 динара у злату 1882. године и новац од никла од 5, 10 и 20 пара 1883. године. Ј. Хаџи-Пешић, н. д.

⁵ Соња Р. Јерковић, *Народна банка Краљевине Срба, Хрватша и Словенаца / Југославије 1918–1931*, (докторска дисертација у рукопису, одбрањена 2018. на Одељењу за историју на Филозофском факултету у Београду).

само је учврстио ставове у првом реду београдских привредника као носиоце трговине са суседном Аустроугарском да се Народна банка мора основати домаћим капиталом. Будући да краљ Милан и његови саветници нису веровали у ову идеју, Закон је оставио питање порекла капитала нерешено.

Закон о Народној банци из јануара 1883. је, поред основног задатка који се односио на кредитирање привреде, услед недостатка капитала емисионом заводу доделио и обавезу и привилегију издавања новчаница за државне потребе. Закон је предвидео штампање папирног новца у апоенима од 50, 100, 500 и 1000 динара са напоменом: „Народна банка дужна је да сваку своју банкноту размени у злато по пуној вредности и без икаквих одбитака чим се њезиној каси поднесе и таква размена затражи”.⁶ На овај начин потврђена су настојања државе да се у Србији успостави систем златног важења валуте – монометализам.

Нема сумње да је оснивање емисионог завода представљало још један корак у даљој европеизацији Србије, али је, како се показало, почетак рада био скопчан са многим проблемима који су били страни и управи Банке и надлежном министарству народне привреде. Након отварања шалтера и отпочињања рада са *Њублицом*, јула 1884. у оптицају се појавила новчаница од 100 динара.⁷ Међутим показало се да становници Србије, чак и најбогатији слој трговаца, нису имали поверење у папирни новац. Новчаница није циркулисала него се одмах замењивала за звечећи златни новац, и тако су се банчини трезори празнили златним а пунили папирним новцем. Оно што је посебно забрињавало била је чињеница да су новчаницу одбијали да приме не само физичка лица приликом неке наплате него и финансијске институције (царинарнице, железничке благајне) а посебно Управа фондова са образложењем „да би јој то задавало исувише много посла”.⁸ Изгледа да „папирни” новац није био омиљен у пословању него се и даље у складу са начелима оријенталне трговине радије пословало са кованим новцем, нарочито са аустријским дукатима. Самим тим, не треба да чуди и велико неповерење грађана које је по Шарлу Бошману „доста разумљиво код једног народа који је за педесет година видео много ратова и револуција и где је постало уобичајено да се новац скрива”.⁹ Такође, стране дипломате су примећивале да је становништво „недовољно цивилизовано” да би прихватило домаћи папирни новац.¹⁰

⁶ *Српске новине*. бр. 13, 19/31. јануар 1883.

⁷ Коришћена је резервна новчаница Белгијске народне банке од 100 франака. Банкнотни цртежи штампани су у штампарији Белгијске народне банке у Бриселу на хартији са водотиском која је била припремљена за новчанице из 1876, док су бројеви, серије, датум издања и контролни број отискивани у Београду заједно са потписом гувернера и једног члана управе, све у присуству владиног комесара, Ј. Хаџи-Пешић, н. д., 96.

⁸ Архив Народне банке Србије (АНБ) 1/1, „Историјска архива”, архивска кутија (а.к.) 1 – део фонда у поступку архивистичког сређивања и обраде; у даљем тексту: АНБ 1/1, Писмо Управе фондова Министру народне привреде, 15. септембра 1884.

⁹ АНБ, Збирка репродукованих материјала (25), Народна банка Белгије 1883–1886 (2). Репродукција из досијеа Народне банке Белгије под називом *Misssion de Mr Boschmans à Belgrade 1884/1885*. АНБ, 25-2, На захтев Србије из Белгије је као стручна помоћ упућен Шарл Бошман, шеф рачуноводства Народне банке Белгије, фебруара 1884.

¹⁰ John Robert Lampe, *Financial structure and the economic development of Serbia, 1878–1912*, University of Wisconsin, 1971. (докторска дисертација у рукопису чува се у Библиотеци Народне банке Србије), 123.

Осврћући се на свој рад у првој години пословања управни одбор је наводио да су *нейријателски* однос према новчаници заузели баш они „чим је интересима управо била и намењена и који би већ из саобраћаја са иностранством морали познавати и основе на којима она почива и својство њено и важност и корист њену”.¹¹ У ствари трговци нису при покретању банке имали у виду њен емисиони карактер, него су очекивали да она својим средствима помогне њихову трговину, убрза циркулацију новца, увећа понуду кредита на тржишту.¹² О исплати дивиденде није могло бити речи а и забележен је само мали број новчаних операција. Алекса Спасић, први гувернер, ову дужност је обављао током седам месеци 1884, када је поднео оставку¹³. Управа је желела да нови гувернер буде Чедомиљ Мијатовић али је он понуду упорно одбио.¹⁴

Почетак рада емисионог завода одвијао се у сложеним и политичким и привредним приликама. Победа радикалне странке на изборима септембра 1883, распуштање Народне скупштине, избијање Тимочке буне, увођење ванредног стања у Црноречком округу, почетак рада преког суда. Након Тимочке буне влада односно краљ су законима тежили да утврде ауторитет власти.¹⁵ На то се надовезала и немоћ државе да управља својим финансијама, Повећани расходи захтевали су потрагу за већим приходима, који су се остваривали увођењем нових такси и пореза. Како ни то није било довољно држава је у периоду од 1881. до 1884. поред лутријског закључила још три зајма: за изградњу железнице, решавање аграрног питања и тзв. златну ренту и тиме се нашла у зачараном кругу новог задуживања због отплате пристиглих дугова.

НОВЧАНИЦА ОД 10 ДИНАРА

У таквој сложеној ситуацији почетком октобра 1884. на седницама управног одбора Народне банке разматрано је питање циркулације новчанице а са проблемом је био упознат и Милутин Гарашанин као председник владе којем су Ђорђе Вајферт, вицегувернер, и Шарл Бошман „објаснили и усмено све незгоде банчине” око недостатка ситних банкнота.¹⁶

Овај проблем отворио је два питања: прво, велику вредност новчанице а друго питање њене подлоге. Већ средином октобра управни одбор је раз-

¹¹ Привилеђована Народна банка Краљевине Србије, *Извештај за 1884*, Београд 1885, 12.

¹² *Историја Београда*, књига 2, Просвета, Београд 1974, 421.

¹³ Алекса Спасић је био гувернер у периоду 8. март – 29. октобар 1884. а Филип Христић гувернер тек од 15. фебруара 1885. *Привилеђована Народна банка Краљевине Србије, Извештај за 1884*, Београд 1885, 12.

¹⁴ Мијатовић је у то време био шеф посланства Србије у Лондону. За гувернера је изабран Филип Христић (Београд, 1815 – Ментон, 1905), истакнута личност која је била министар у више ресора, пашеног Јована Ристића, гувернер је био од 1885–1890. Јелена Пауновић, *Филип Христић државник, дипломата и први српски англофил*, Еволута, Београд 2015.

¹⁵ Измене и допуне у Закону о штампи, Закону о зборовима и удружењима, Закону о устројству општина, Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, део II, Београдски издавачко-графички завод, Југославија публик, Српска књижевна задруга, Београд 1990, 204–206.

¹⁶ АНБ/І, Управа (УПР), Записници са седнице Управног одбора (УО), 9.10.1884, а. к. 1.

говарао о потреби да се изда новчаница у вредности од 10 динара иако је та опција неизбежно водила измени Закона. И у наредним месецима постало је јасно да се стодинарка никако не задржава у оптицају, те је ово питање поново разматрано на седници управе децембра 1884.¹⁷ Након дугих дебата и конференција као општи закључак наметало се образложење да је раније у оптицају преовладавао ковани новац, као и да је новчаница од 100 динара исувише велике вредности с обзиром на обим размене, као и саме цене.¹⁸ Чланови управе, представници привредне елите престонице и Србије били су једниствени по питању измене Закона и увођења новчанице од 10 динара, међутим по питању њене подлоге дошло је до размимоилажења.¹⁹ Издавање динара са подлогом у злату требало је да потврди Збор акционара који је и сазван за март наредне, 1885. године.²⁰ Пре одржавања Збора, своја одвојена мишљења објавили су Шарл Бошман и Илија Маргетић који су се, иако су били свесни колико је злато омиљено у српском народу „јер га је лако носити и чувати”, ипак залагали за сребро, јер су околне државе и, што је најважније, Аустроугарска имале у промету сребрни новац те би за српски емисиони завод било тешко да у обрту задржи новчанице на основу златне подлоге.²¹ Сходно њиховом тумачењу било би угрожено кредитирање читаве привреде јер би Банка била принуђена да повећа своју каматну стопу. С друге стране Марко Стојановић и Коста Месаровић су били против указујући у првом реду на проблем ажије као и да новчаница са подлогом у сребру неће утицати да страни ковани новац нестане из оптицаја у Србији.²² Колико

¹⁷ Управу Народне банке чинили су гувернер, управни, контролни (надзорни) и главни одбор који су сачињавали чланови управног и надзорног одбора, збор акционара и есконтни одбор и вицегувернер који је биран из редова чланова Управног одбора. Чланови Управног одбора: Јово Крсмановић, Ђорђе Вајферт, Никола Рашић, Михајло Терзибашић, Јевта Павловић, Јован Антула, Марко Стојановић, Коста Месаровић и Милан Бранковић, сви из Београда; чланови Контролног одбора: Илија Маргетић, Манојло Клидис и Јаков Бајлони из Београда, Алекса Бајић из Шапца и Лазар Лазаревић из Ваљева.

¹⁸ У покушају да у оптицај уђе папирни новац, штампана је новчаница од 50 динара, фебруара 1885. и иако је по вредности била упола мања од прве банкноте није много допринела прихватању папирног новца у Србији, јер је и она била одвише крупна за новчани промет. Ј. Хади-Пешић, н. д., 122; зарада чиновника Народне банке на месечном нивоу била је у распону од 60 до 500 динара. Miodrag Ugričić, *Novčani sistem Jugoslavije, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije*, Beograd 1967, 71.

¹⁹ Седници је присуствовало десет члнова, за десетицу у сребру су се изјаснили: Јаков Бајлони, Илија Маргетић, Манојло Клидис (накнадно је променио мишљење и изјаснио се за десетицу у злату), Михајло Терзибашић и Јово Крсмановић, а за златну подлогу: Коста Месаровић, Јован Антула, Никола Рашић, Ђорђе Вајферт и Марко Стојановић. Пошто је чланом 36 Статута било регулисано „да у случају једнаке поделе *гласова* решава глас председника” а Ђ. Вајферт је као вицегувернер гласао за злато, „решено је да банкноте од 10 динара имају гласити на злато”. АНБ/І, Управа (УПР), Записници са седнице Главног одбора (ГО), 30. децембар 1884, а. к. 16.

²⁰ Предлог Главног одбора за измене и допуне Закона о Народној банци, *Српске новине*, бр. 51 и 52, 6/18. и 7/19. март 1885.

²¹ Законом је утврђена властита да може бити новчаница у циркулацији два и по пута више него што износи метална подлога. *Српске новине*, бр. 13, 19/31. јануар 1883.

²² Архив Србије (АС), Министарство народне привреде, трговинско (МНП-Т), ПФ III, Рно 93/1897, Сва мишљења су објављена и у *Српским новинама* у наставцима у периоду 8–12. марта 1885, с тим да се и Јован Антула изјаснио против сребра, а с обзиром да је био у иностранству његово мишљење није објављено.

су оснивачи емисионог завода били различитих ставова по питању подлоге новчанице говоре и извештаји управног и надзорног одбора припремљени за збор акционара. Наиме док се у извештају управног одбора не помиње могућност издавања десетице у сребру, извештај надзорног одбора управо говори о непходности новчанице у сребру.²³

Због недовољног броја пријављених акционара и акција збор је одложен за почетак априла када се у два дана дебатовало о издавању новчанице од 10 динара и њеној подлози.²⁴ На крају другог састанка који је одржан 15. априла гласао је 241 акционар са 364 гласа за злато и 106 акционара са 159 гласова за сребро, што значи да је збор већином гласова решио да новчанице од 10 динара представљају вредност злата.²⁵ Оно што посебно подвучимо је да су збору присуствовали и министар народне привреде Драгослав Рајовић као и владин комесар при Народној банци Мита Ракић, као представници државе, и нису се оглашавали по овом питању, него су „обећали да ће измену Закона о Народној банци поднети првој Скупштини на решавање”.²⁶ Међутим то се није дешавало и Банка је била принуђена да изврши и редукцију чиновника, будући да су приходи једва подмиривали трошкове. Разлог томе треба тражити и у одржавању Народне скупштине у Нишу као и министарској кризи која је тињала још од лета 1884. године све до маја 1885.²⁷ Друга влада Милутина Гарашанина, али без Стојана Новаковића, са Вукашином Петровићем као министром финансија је на изненађење управе Народне банке променила мишљење и саопштила „да је Влада свагда била за десетицу, а и сада је за њу, не да буде у злату већ у сребру”. Узалудни су били напори Филипа Христића да и усменим путем убеди министарство да се прихвати измена закона јер је министар између осталог саопштио „да Влада држи да ће банкноте од 10 динара у злату бити штетне по интересе банчине и народно економске прилике наше”.²⁸ Без обзира на одлуке збора акционара, министар је на Видовдан обавестио емисиони завод да ће предложити измене и допуне Закона о Народној банци само уколико новчаница од 10 динара буде имала подлогу у сребру.²⁹ Разлоге за овај став треба тражити и у намерама државе да изда своју новчаницу на подлози Лутријског зајма из 1881. и тако још више угрози валутне прилике.³⁰ Као вид притиска

²³ Извештај су потписали Илија Маргетић и Јаков Бајлони, док је одвојено мишљење за десетицу у злату потписао Манојло Клидис *Привилеђована Народна банка Краљевине Србије, Извештај за 1884*, Београд 1885, 25–27.

²⁴ У јавној дебати на Збору учествовали су између осталих Лука Ђеловић изјашњавајући се за сребро док су Михаило Вујић и Панта Срећковић заступали златну подлогу. *Привилеђована Народна банка Краљевине Србије, Извештај за 1885*, Београд 1886, 42.

²⁵ Сходно Закону одлуке су се доносиле већином гласова, при чему је 5 акција давало право на један глас, 15 на два гласа, 25 на три гласа све до 100 акција на седам гласова. Максимални број гласова био је лимитиран на 30 за шта је било потребно 560 акција. *Народна банка 1884–1909*, Штампариа Јуб. М. Давидовића, Београд 1909, 148–150.

²⁶ *Привилеђована Народна банка Краљевине Србије, Извештај за 1885*, Београд 1886, 42, *Народна банка 1884–1909*, 44.

²⁷ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 208–219.

²⁸ АНБ/И, УПР, Записници са седнице ГО, 27. јуна 1885, а. к. 16.

²⁹ Такође, државна каса је била празна уочи рата са Бугарима, С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 78–84.

³⁰ Велик део ових обвезница које су гласиле на 100 динара у злату је остао непласиран, те је планирала да се на подлози ових обвезница издају вредносни папири који би гласили

на емисиони завод током 80-их година XIX века изнова се обнављала идеја о издавању новчаница, без јасно утврђене норме о питању подлога као и о томе да ли ће то бити прави новац у циркулацији или ће само послужити за подмиривање државних потраживања.³¹

Да би колико-толико сачувала форму независне институције, управа је сазвала ванредни збор акционара који је требало да усвоји измену предлога Закона, али овог пута са десетицом у сребру. Нема сумње да су гувернер и чланови управе били уцењени јер су итекако били свесни да уколико у оптицају остане само новчаница од 100 динара то ће угрозити пословање Народне банке и иако су већином били за златну подлогу десетице, вероватно вођени и личним интересима, као мање зло изабрали су пре да буде са сребрном подлогом него да се уопште не штампа.³²

Ванредни збор акционара одржан је 26. и 30. септембра 1885. када је акционарима предочено да се расправља о опстанку Народне банке. О предлогу се није дискутовало него је усвојен акламацијом.³³

Само пет дана касније Народна скупштина у Нишу је усвојила предлог измена и допуна Закона о Народној банци у којем су најважније измене доживели чланови 9 и 10. У члану 9 додата је одредба о банкноти у вредности од 10 динара, док је у члану 10 измењена прва алинеја која је стављала у дужност централној банци да новчаницу од 10 динара размени у сребро, а оне од 50, 100, 500 и 1000 динара у злато.³⁴ Након усвајања Закона и неуспешног рата са Бугарском, који је још више повећао оскудицу новца, држава се потрудила да ова новчаница уђе у све домове и буде прихваћена као средство плаћања.³⁵

У почетку, Банка је ову новчаницу називала „привременом”, не само због начина на који је пуштена у оптицај уз притисак државе него и због тога што је сматрала да је златна подлога за њене новчанице оно чему треба да теже Народна банка и сама Краљевина.³⁶ Због тога је успех ове новчанице у народу прихваћене под именом „банка”, како ће се касније називати сви апоени у вредности од 10 динара, био неочекиван за емисиони завод.

АЖИЈА И НАРОДНА БАНКА

Тако је у Краљевини потврђен биметализам и због постојања новчаница у злату а и у сребру, приликом склапања уговора у пословном свету приме-

на 10 динара у злату; чак је такав предлог и поднет на разматрање Народној скупштини, која је распуштена пре него што је овај предлог разматрала. Указ и предлог закона о издавању десетица од лутријских обвезница, *Сћенографске белешке о раду Народне скупшћине за 1887. годину*, Београд 1885, Састанак XII од 7. априла 1888. 912–915.

³¹ *Народна банка 1884–1909*, 149.

³² АНБ/И, УПР, Записници са седнице УО, 31. октобар 1885, а. к. 1.

³³ Измена Закона се односила и на оснивање агенција као и на есконтовање вараната, *Привилеђована Народна банка Краљевине Србије, Извештај за 1885*, Београд 1886, 49.

³⁴ *Српске новине*, бр. 213, 27. септембар / 8. октобар 1885.

³⁵ „Распис свим начелствима и царинарницама, министра финансија Вукашина Петровића да сваком приликом објашњују народу вредност и корист банкнота”, *Српске новине*, бр. 45, 26. фебруар / 9. март 1886.

³⁶ АС, МНП-Т, Ф VII, р 38/1891. И у дописима упућеним надлежном министарству Банка је „десетицу означавала као привремену”.

њивала се тзв. „клазула монете” као разлика између домаћег новца и злата којим су се измиривале међународне обавезе. У унутрашњем промету се однос између злата, сребрне новчанице и сребра увек успостављао рачунањем ажије, односно дисажије.³⁷ Овај систем паралелне валуте, где је с једне стране постојала златна валута а с друге стране новчаница од 10 динара платива у сребру, утицао је на неке да наведу да предратни српски новчани „сустав” није добро функционисао.³⁸ Наиме, због повећања производње сребра почев од 70-их година XIX века у Европи однос између сребра и злата поново се променио у корист злата које се вредновало као добар новац. Пораст ажије је био својеврстан показатељ опадања вредности националне валуте-динара у односу на злато као међународно признато средство плаћања.³⁹

Од увођења ове новчанице њен оптицај је стално био у порасту те како је наводила Народна банка у промету је циркулисала само сребрна новчаница, циркулација златне новчанице тако је мала да се о златној новчаници као средству циркулације не може ни говорити.⁴⁰ Тако се деведесетих година XIX века јавило размишљање да она повећава ажију на злато. Појава ажије уносила је немир у све, у првом реду у трговачки свет али и међу обичне људе. У свим расправама са државом Банка је указивала да ажија искључиво расте услед недостатка злата којег има само када је сезона извоза. Као разлоге за пораст ажије емисиони завод је наводио рђаве економске прилике, мали извозни капацитет у то углавном сировина, велик увоз готових производа, уопште неуређеност државних финансија. Такође, као аргументи истицани су и државно задуживање и обавеза да се дуговања измирују у новцу са златном подлогом. Народна банка је била свесна да не може својим мерама учинити да ажија нестане, али је већ од 1890. настојала да спречи превелике флукуације током године и то интервенцијама на тржишту углавном продајом златних наполеондора.

Посредно, питање сребрне новчанице је постало јабука раздора између емисионог завода и потоњих министара финансија све до избијања Првог светског рата. Наиме, Законом је било регулисано да у оптицају може бити

³⁷ Ажија (agio) је износ за који једна врста новца прекорачује номиналну вредност односно додатак који се код плаћања у лошијем новцу (папир-злато) мора дати. Насупрот томе дисажија је износ који заостаје испод номиналне вредности односно одбитак који се узима код плаћања у бољем новцу. И ажија и дисажија су се изражавале у процентима. Нпр. златна ажија од 35% значи да 100 јединица (динара) у злату јесу 135 јединица у папирном новцу а дисажија од 25% да 100 јединица у папиру јесте 75 јединица у злату. Feliks Kohn, *Trgovački i pravni leksikon*, Osijek 1937, 13. Овај проблем је оптерећивао српске финансије и пре оснивања Народне банке и био је карактеристичан за све привредно неразвијене земље са спољним зајмовима с обзиром да се при исплати дуговања појављивала разлика између домаћег новца и новца којим су се морале измирити обавезе. У Краљевини Србији је добио на замаху са увођењем новчанице у сребру. У читавом периоду износ ажије је варирао и зависио је од многих фактора: приноса, извоза односно увоза, дефицита у буџету... Иако је у прво време Банка покушавала да откупом односно продајом злата утиче на умањење ажије ова мера се показала као неадекватна и додатно је поспешила разне спекулације, тек са уравнотежењем буџета проблем ажије је знатно умањен. *Народна банка 1884–1909*, 155–161.

³⁸ Jozo Tomašević, *Novac i kredit*, Zadrūžna štamparija, Zagreb 1938, 151.

³⁹ Верољуб Дугалић, *Народна банка 1884–1941*. Југословенски преглед, Београд 1999, 60–63.

⁴⁰ *Народна банка 1884–1909*, 48.

два и по пута више новчаница у односу на металну подлогу при томе је злато могло бити замењено сребром највише за четвртину.⁴¹

У више наврата емисиони завод и ресор финансија су покушавали да дођу до заједничког договора око решавања овог питања које је оптерећивало српску привреду. У ту сврху оформљен је 1891. чак и заједнички одбор,⁴² али рад ове комисије који је трајао више од две године није довео до приближавања ставова.⁴³

Представници Владе у комисији су сматрали: „Народна банка издавањем сребрних новчаница на основи злата не само да ради против својих штатута и закона о Народној банци, не само да не одговара потпуно оној цели за који је основана, већ тим својим радом штети интересе земље, народа и државе”.⁴⁴ Такође у јавности Банка је критикована да део оптицаја сребрних новчаница није употребљаван за кредитирање привреде него за куповину и продају злата.⁴⁵ С друге стране Банка се правдала да то ради у циљу умањења флукуације ажије и сузбијања шпекулације али је признавала „да је тај посао доносио извесне користи”.⁴⁶ Сасвим сигурно је у периоду 1890–1893. емисиони завод интервенцијама на тржишту покушавао да умањи пораст ажије али у томе није успео. Политичке прилике нису ишле на руку сређивању стања у финансијама. Радикалске владе које су добиле мандат на основу изборних резултата у целом периоду трећег Намесништва 1889–1893. покушавале су да смање буџетски дефицит док обновљени трговински уговор са Аустроугарском из 1892. није поправио однос трговинске размене.⁴⁷

У међусобном оптуживању ко је крив за овај проблем ни Народна банка није била монолитна. Наиме 1891. и 1892. на редовним зборовима акционара чула су се мишљења мимо управе да Народна банка издаје сребрне новчанице у великој количини и да тиме не чини услуге трговини, односно да не поштује члан 11 Закона.⁴⁸ Интересантно је да су ови акционари били представници либералне странке али и представници извозничког лобија у Београдској трговачкој комори.⁴⁹

⁴¹ Члан 11 закона, *Српске новине*, бр. 213, 27. септембар / 8. октобар 1885.

⁴² Са предлогом су се сагласили и министри народне привреде и финансија Коста Таушановић и Михаило Вујић, *Народна скупштина*, службени лист о раду српске народне скупштине, бр. 132, 21. април 1891.

⁴³ Чланови Владине комисије: Димитрије Стаменковић, Мијајло Поповић, начелник Министарства финансија, и Јован Бошковић, комесар Народне банке, чланови комисије Народне банке: Марко Стојановић и Никола Рашић, чланови Управе и Бранко Бошковић, директор Банке, АС, МНП-Т, ф V, 72/96.

⁴⁴ Исто, Извештаји чланова комисије.

⁴⁵ Злато се гомилало у трезорима и коришћено је за исплату дивиденде акционарима, Милорад Јелић, *Политика монетарног расиројства у Србији*, Штампарија Савић и комп., Београд 1904; Обрен Благојевић, *Економска мисао у Србији до Другој светској рати*, САНУ, Београд 1980, 356–357.

⁴⁶ *Народна банка 1884–1934*, Завод за израду новчаница – Топчидер, Београд 1934, 34.

⁴⁷ Сузана Рајић, Данко Леовац, *Историја српског народа у 19. и почетком 20. века*, Завод за уџбенике, Београд 2018, 246–251.

⁴⁸ За то су се нарочито залагали: Коста Ризнић, Тодор Мијаиловић, Петар Јовановић, Влада Чортановић, Милан Маринковић, *Народна банка 1884–1909*, 159.

⁴⁹ У овом периоду многобројна трговачка удружења су се обраћала Народној банци са молбом „да поради на сузбијању ажије”, *Народна банка 1884–1909*, 160; Василије Крестић,

Упркос противљењу управе и без сагласности збора акционара, држава је покушавала да сама реши ово питање. Краљ Александар Обреновић је у свом обраћању посланицима новембра 1893. напоменуо да је њихов најважнији посао да раде на сређивању финансијских прилика у земљи.⁵⁰ Тако је у Народној скупштини изгласан и Закон о изменама и допунама Закона о Народној банци децембра 1893.⁵¹ Приликом усвајања измена Народна банка је означена као главни кривац за пораст ажије и критикована је због увођења сребрне новчанице која је, како се сматрало, била плод напредњачког режима под којим је настало и највеће задуживање у иностранству.⁵²

Измена Закона је значила да је предвиђена подлога у злату служила само за новчанице које гласе на злато, а да је подлога у сребру за новчанице које гласе на сребро.⁵³ Ђорђе Вајферт је као гувернер обавестио министарство народне привреде о неслагању са усвојеним изменама.⁵⁴ Међутим, без обзира на своје неслагање Банка је тражила инструкције како да поступи и како да практично спроведе ове измене. Наиме у оптицају је било далеко више новчаница у сребру него што је било сребра у трезорима. Постојале су две могућности: или да се продајом злата набави сребро за покриће оптицаја или да се оптицај умањи у складу са стањем у трезору. С обзиром да је влада Саве Грујића била за неку врсту дефлационе политике, одлучила је да се у року од пет година изврши постепено смањивање сребрних новчаница у оптицају.⁵⁵ Међутим ова намера није спроведена у дело; криза парламентаризма, суспендовање Устава из 1889. и враћање устава из 1869. само су скренули пажњу са финансијских и привредних потешкоћа.⁵⁶ Банка се послужила опробаним средством притиска на државу и заузела став да се смањивање оптицаја може извршити једино редукацијом кредита, те је октобра 1894. обавестила све новчане заводе да ће обим кредита умањити за 20 процената. Са овим се поклопила и лоша привредна ситуација: „Кукуруз

Радосћ Љушић, *Програми и сјајнији српских политичких странака до 1918. године*, Књижевне новине, Београд 1991.

⁵⁰ Мирослав Д. Пешић, Божица Б. Младеновић, „Криза парламентарног система у Краљевини Србији од 1892. до 1894. године”, *Историјски часопис*, књ. LXVI (2017), 401–435.

⁵¹ *Српске новине*, бр. 283, 18/30. децембар 1893.

⁵² По мишљењу радикалске владе и њеног министра финансија Вујића сребрне новчанице Народне банке, ако нису биле једини биле су главни узрок ажије. Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, део I, Београдски издавачко-графички завод, Југославија публик, Српска књижевна задруга, Београд 1990, 205.

⁵³ Као покушај даљег утемељења златног важења овим изменама додата је и одредба да Народна банка може убудуће издавати и новчанице од 20 динара у злату.

⁵⁴ „Кад се данас једнострано може у повластици један члан дописати, други заменити трећи истумачити сасвим другачије него што је годинама и од стране државе и од стране повлашћеног завода тумачен и словом и делом, онда ко може веровати да та судбина неће сутра постићи и сваки други члан из те повластице, а и сваку другу повластицу?” АС, МНП-Г, ф V, 72/96, Писмо бр. 14711, 21. децембар 1893. Након Филипа Христића, 1890. за гувернера је потврђен Ђорђе Вајферт, који је на тој функцији остао до 1902. Саша Илић, Соња Јерковић, Владимир Булајић, *Ђорђе Вајферт, визионар и ирејалац*, Народна банка Србије, Београд 2012.

⁵⁵ АС, МНП-Г, ф V, 72/96, План Владе је био да на крају пете године оптицај износи 10 милиона које би одговарало покрићу од 4 милиона (40%).

⁵⁶ Сузана Рајић, „Примена парламентаризма у Србији (1889–1894)”, *Београдски историјски гласник* I, 2010, (2011), 137–166.

којим се већи део нашег народа рани родио је рђаво. Шеница и шљиве ти важни предмети наше извозне трговине нису скоро имали тако слабу тражњу и тако ниску цену као прошле године”.⁵⁷ Оба министарства, и финансија и народне привреде, била су претрпана захтевима новчаних завода да се ова банчина одлука не спроведе. Министар Сима Лозанић је сматрао да „оваквим начином извођења поменутог закона значи лечити зло горим”.⁵⁸ Када се дода да је Банка такође морала да престане да купује и продаје злато због интервенције на новчаном тржишту у циљу смањења ажије, онда није ни чудо да је у том периоду ажија достигла највиши ниво.⁵⁹ Већ новембра 1894. министар народне привреде је тражио да се опозове Банчина одлука о смањењу кредита, упозоравајући на лоше привредне прилике у земљи. Такође, и следеће, 1895. министарство је поновило захтев са назнаком: „да са погледом на неповољне економске прилике у којима се земља налази наредио Управном одбору да и сада не приступа послу око повлачења новчаница”.⁶⁰

Ово натезање и свакако нерегуларно стање добило је свој епилог у изменама и допунама Закона од 18. фебруара 1896. Наиме на иницијативу Народне скупштине поново је враћена стара пракса да подлога за сребрне новчанице може бити у оба племенита метала са ограничењем броја сребрних новчаница на 25 милиона.⁶¹ Напредњачка влада Стојана Новаковића је овим изменама била предусретљива према емисионом заводу који је требало да оперативно спроводи одредбе карлсбадског аранжмана, а с обзиром на економску снагу Србије, сервисирање страних зајмова је свакако био захтеван задатак.⁶² Ђорђе Вајферт је као гувернер био упознат са лошим стањем државних финансија и као члан српске делегације учествовао је у завршним преговорима у бањи Карлсбад.⁶³

Један од најжешћих критичара емисионог завода био је и Михаило Вујић, министар финансија у другој влади Ђорђа Симића, који је сматрао да Банка „не може више издавати сребрне новчанице на основу подлоге у злату, а нарочито још куповином домаћег злата посредством самих сребрних новчаница већ само на основу подлоге у сребру”.⁶⁴ Није само Вујић оптуживао емисиони завод да је златно важење новчаница мртво слово на папиру и да је и златно покриће претворила у сребрно, него су се почетком двадесетог века појавиле брошуре које су постављале питање треба ли Народној банци

⁵⁷ Привилеђована Народна банка Краљевине Србије, *Извештај за 1894*, Београд 1895, X.

⁵⁸ АС, МНП-Т, ф V, 72/96, Писмо министра Народне привреде П. бр. 4.168 од 17. октобра 1894.

⁵⁹ Ажија је износила 19%, *Народна банка 1884–1934*, 34. Branko Hinić, Milan Šojić, Ljiljana Đurđević, „Monetary conditions in the Kingdom of Serbia (1884–1914)”, *Economic and Financial Stability in SE Europe in a Historical and Comparative Perspective (Fourth Annual Conference of South-Eastern European Monetary History Network)*. Belgrade: National bank of Serbia, 2009.

⁶⁰ Привилеђована Народна банка Краљевине Србије, *Извештај за 1895*, Београд 1896, XII.

⁶¹ Српске новине, бр. 36, 16/28. фебруар 1896.

⁶² Dragana Gnjatović, *Stari državni dugovi Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941*, Ekonomski institut, Jugoslovenski pregled, Београд 1991.

⁶³ Бошко Мијатовић, „Конверзија српских дугова: Карлсбадски аранжман 1895. године”, *Годишњак за друштвено историју* 3, 2012 (2013), 43–63.

⁶⁴ Михаило Вујић, *Начела народне економије*, књига друга – економска теорија, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1896, 138–145.

продужити повластицу на још 25 година јер је њена политика главни узрок појаве ажије.⁶⁵ Такође напредњачке владе су апострофиране као главни кривац за кршење Закона о српским народним новцима из 1878. и правила Латинске уније.⁶⁶ Ова догађања треба посматрати у контексту сређивања државних финансија, када је министар Вујић покушавао да изврши конверзију српских дугова, али без успеха.⁶⁷

У периоду од 1898. до 1900. године чак три пута је мењан закон о Народној банци а забележен је и највећи пораст ажије.⁶⁸ Увек без пристанка емисионог завода јер се показало да ограничење оптицаја сребрних новчаница значи смањење кредитирања привреде. Али главни проблем је свакако био задуживање државе која је услед личног режима краља Александра Обреновића и честих политичких криза било да је у питању распуштање Народне скупштине, повратак краља Милана у Србију, ивањдански атентат или захтев Русије да Србија измири своја дуговања, посезала за ванредним кредитима код Народне банке.⁶⁹ Лоше државне финансије су представљале и проблем влада Михаила Вујића 1901/1902. године које су задуживањем настојале да одложе државно банкротство.⁷⁰ Корак ка сређивању финансија свакако је представљало склапање тзв. Монополског зајма којим се Краљевина ослободила „летећег“ дуга.⁷¹

Након 1904. српске финансије улазе у мирније воде те се то итекако одражава и на кредитни однос између државе и емисионог завода, сходно ставу министра финансија Лазе Пачуа „да Народна банка не треба да буде извор за појачање државних прихода“.⁷² Део износа зајма склопљеног у Француској искоришћен је и за смањивање дуга емисионом заводу. Међутим, питање ограничења оптицаја новчаница у сребру и даље је било камен спотицања између емисионог завода и радикалске већине која је у њему видела бастион извозничког лобија који је повезан са династијом Обреновић и напредњачком идеологијом.⁷³

Преговори око продужења повластице која је била дата на 25 година, дакле истицала је 1908, били су прилика да се изврши притисак и да се још једном подвуче незадовољство државе због неуплаћеног капитала, отварања филијала, али и ограничавања оптицаја новчаница у сребру.⁷⁴ С обзиром да је постојала обострана сагласност да се повластица може продужити, након

⁶⁵ Сходно првом закону о Народној банци, емициони завод је повластицу од државе добио на 25 година које су истицале 1908. М. Јелић, н. д.

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Бошко Мијатовић, н. д., 43–63.

⁶⁸ *Српске новине*, бр. 66, 22. март / 2. април 1898; *Српске новине*, бр. 162, 28. јул / 8. август 1898, *Српске новине*, бр. 191, 25. август / 5. септембар 1900.

⁶⁹ Износ државног дуга је крајем 1898. износио око 15,9 милиона и био два пута већи од целокупног ранијег задужења, *Народна банка 1884–1934*, 36, 38; АНБ 1/1, УПР, Записници са седница Управног одбора, март/април 1898, а.к. 13.

⁷⁰ Сузана Рајић, „Нова политичка заједница и владе Михаила Вујића 1901/1902. године“, *Историјски часопис*, књ. LX (2011), 505–539.

⁷¹ Dragana Gnjatović, *Stari državni dugovi*, 87.

⁷² *Народна банка 1884–1934*, 38.

⁷³ J. Lampe, н.д., 173–210.

⁷⁴ Душан М. Павловић, *Наце валутино ишћање и ипоитиика наце Народне банке*, Београд 1908.

дугих преговора и преписке око именовања представника Владе и Банке у комисију за израду закона, септембра 1906. формиран је ужи одбор који су сачињавали. Ђорђе Вајферт, Марко Стојановић, Милић Ј. Радовановић и Аца З. Поповић.⁷⁵ Почетак Царинског рата 1906. убрзао је преговоре али компромис је био постигнут тек неколико недеља пре истицања повластице. На инсистирање државе максимум контингента сребрних новчаница је ограничен на однос 5 према 1.⁷⁶

Иако је у обраћању Државном Савету министра народне привреде Косте Стојановића детектован валутни проблем као најважнији он ни овим законом није решен. Наиме његово решавање се оставља повољнијим приликама „у ком ће случају Банка бити дужна да све банкноте на сребро претвори у банкноте на злато”.⁷⁷ По питању ажије иако је као кривац означавана Народна банка и држава је била свесна да се о овом питању може тек расправљати „кад се буде располагало већим суфицитом, када међународни биланс буде активан, када не буде било бојазни да ће се услед оскудице злата у земљи, моћи извући банчина златна подлога”.⁷⁸ Међутим, како се наводи у Споменици Народне банке, када су се у 1912. ове претпоставке оствариле у приличној мери вероватно да би тада дошло до прелаза на златно важење, да Србија није ушла у ратне заплете, који су својим седмогодишњим трајањем одгодили за дужи низ година дефинитивно решење валутног питања.⁷⁹

ЗАКЉУЧАК

Од увођења новчанице у сребру 1885. проблем ажије је значајно оптерећивао српску привреду. Како се наводи у Споменици Народне банке: „О узроцима ажије писано је и говорено можда више него о ма ком другом привредном проблему у периоду од 1893. до 1903. године када је она била највећа”.⁸⁰ Покушај да се у промету одомаћи златна новчаница од 100 динара завршио се неуспехом. Препреку није представљала само величина апоена него и уверење да је злато као вреднији метал потребно тезаурисати. Наиме новчаница са подлогом у сребру је веома ретко замењивана за метал и као таква је била погодна за новчани оптицај. С једне стране она је погодно утицала на тадашњу основну функцију емисионог завода – кредитирање привреде и државе. У периоду до почетка Првог светског рата ова новчаница је учествовала са 95% у новчаној маси.

Поред мноштва добрих ствари, као што су већа циркулација и кредитирање привреде, увођење сребрног папирног новца у Србији имало је и лошу страну. Наиме док је привредно развијенији део западне Европе биметали-

⁷⁵ АНБ/І, Управа (УПР), Записници са седница Управног одбора, 1905–1906, а. к. 8. Ацу Поповића је заменио Марко С. Ђуричић.

⁷⁶ „Оних банкнота, које гласе на сребро, редовно не може Банка издати више од пет пута онолико колико јој је уплаћен капитал”, Закон о продужењу повластице Народној банци, *Српске новине*, бр. 69, 25. март / 6. април 1908.

⁷⁷ *Народна банка 1884–1909*, 199.

⁷⁸ Изјава Косте Стојановића, *Народна банка 1884–1934*, 68.

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ *Народна банка 1884–1934*, 39.

стичког блока (Француска, Белгија, Швајцарска и Италија) настојао да се стандардизује вредност сребрног новца и ограничи његову понуду, Србија, односно њен емисиони завод је до Првог светског рата пустио у промет не само новчаницу од 10 динара него и од 100 динара плативу у сребру.⁸¹ Држава је била принуђена да своје приспеле ануитете по међународним зајмовима измирује у злату, немоћна да одржи конвертибилност динара.

Међутим и поред напада на емисиони завод да је једини одговоран за пораст ажије, која је у периоду од 1893. до 1903. била у сталном порасту, ипак се показало да су сређивање политичких прилика након промена династија, регулисање задуживања државе код Народне банке и у иностранству утицали и на валутне прилике.

У овом зачараном кругу међусобних оптужби ко је крив за пораст ажије одговор је да су за то заслужне обе стране: Народна банка је прекомерном емисијом новчаница на подлози сребра потискивала златну монету и манипулисала објашњењима и подацима колико се новчаница налазило у оптицају, док је држава утицала на пораст доплате у сребру дефицитом у платном билансу, честим задуживањем у иностранству, несређеним политичким приликама, у којима се посезало за кредитима код централне банке који су сервисирани управо новчаницама које нису имало одговарајуће покриће. На овај начин кредитна функција емисионог завода је била ослабљена јер се и тај капитал користио за кредитирање државе, а не привреде.

Потврда биметализма издавањем прво новчанице вредности 10 динара са подлогом у сребру утицала је на пораст ажије али се ова десетодинарка задржала у оптицају и учинила да папирни новац као средство плаћања буде опште прихваћен у Србији.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

SONJA JERKOVIĆ, PhD, research associate
National Bank of Serbia
Kralja Petra 12, Serbia, Belgrade
E-mail: sonja.jerkovic@nbs.rs

DEVELOPMENT OF CURRENCY OPPORTUNITIES IN THE KINGDOM OF SERBIA (1884–1914)

SUMMARY: The paper analyzes the development of currency opportunities since the introduction of the national currency – the dinar. With the establishment of the Privileged National Bank of the Kingdom of Serbia in 1884, as a joint stock company, the state intended to gradually find only gold-backed banknotes in circulation. However, unsettled political conditions, a poorly developed economy with a chronic lack of capital changed the original efforts. By issuing a 10 dinar banknote with a silver base in 1885, bimetallism was confirmed in Serbia. This banknote soon entered the circulation and made up a large part of the money supply. However, its optics influenced the increase in agia, which appeared as a surcharge when exchanging for money with a base in gold. Considering that the increase in the share

⁸¹ J. Хаџи-Пешић, н. д., 182–186.

also affected the convertibility of the dinar, the state marked the broadcasting institution as the main culprit. Based on the research of archival material and relevant literature, we conclude that the state is responsible for the growth of the bank, especially in the period from 1893 to 1903, with a constant budget deficit and unsettled political circumstances, but also the central bank with the amount of silver banknotes in circulation and hoarding of those in gold.

KEYWORDS: National Bank, bimetallism, agia, paper money, political and economic opportunities

СРЂАН СИВЧЕВ, архивиста
Историјски архив Кикинда
Трг српских добровољаца 21, Кикинда, Србија
Е-адреса: srdjansivcev0230@gmail.com

„ШПАНСКА СМРТ” У ВЕЛИКОЈ КИКИНДИ (1918–1920) Последице прве пандемије 20. века

САЖЕТАК: Рад представља својеврсну анализу појаве шпанског грипа (шпанска смрт, шпанска грозница) у Великој Кикинди у току јесени 1918. године и последица које је вирус оставио на свеопшту друштвену климу града. Шпански грип појављивао се у три таласа, од којих је други талас, који је отпочео у јесен 1918. године, био најсмртоноснији. У раду су објашњени и разлози због којих је ужасна епидемија остала готово неприметна у светској, али и српској историографији (ратна цензура, ратне операције, крај Првог светског рата, политички земљотреси крајем рата који су довели до стварања нових и нестанка старих држава).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: шпански грип, вирус, епидемија, Аустроугарска, Велика Кикинда, Краљевство СХС

Стручан, медицински назив за вирус који је у историју ушао под именом шпански грип (шпанска грозница, „шпанска смрт”), је H_1N_1 (Influenza A virus) и, по начину појаве и преношења, карактеристикама, је врста птичјег грипа. Пандемија шпанске грознице сматра се једном од најсмртоноснијих у историји човечанства. Према истраживањима, готово трећина тадашње светске популације (око 500 милиона људи) имала је симптоме који су одговарали шпанском грипу, а умрло је између 50 и 100 милиона људи.¹

Шпанији је припала неславна улога да пандемија из 1918. године понесе име по њој, иако је доказано да вирус није настао на Пиринејском полуострву. Услед ратне цензуре, чланице Антанте и Централних сила ограничавале су објаве вести о епидемији, страхујући да би то могло неповољно да утиче на морал становништва и да доведе до ширења панике. Због чињенице

¹ Владимир Кривошејев, „Прилог проучавању пандемије шпанске грознице у селима ваљевског краја”, *Гласник Историјског архива Ваљева*, 54 (2020), 12.

да је Шпанија била неутрална у Првом светском рату, новинари су слободније могли да извештавају о току епидемије.

По свему судећи вирус се први пут појавио у области Хаскел у Канзасу, која је позната по узгоју живине и стоке, где се први пут манифестовао вирус одговоран за највећу пандемију 20. века. У америчкој бази Форт Рајли први случај је забележен 4. марта, а вирус се проширио у Европи након што су се први контингенти америчких трупа искрцали у француској луци Брест.²

Шпански грип је посебно погађао и односио животе људи у напону животне снаге, старих између 20 и 40 година, а узрок је изазивање „цитокинске олује”, што је карактеристика да имуни систем бурно реагује, уништавајући поред страних тела (вируса, бактерија) и здраве ћелије у организму.

У САД и појединим земљама Западне Европе уведена су одређена против-епидемијска правила: ношење маски, забрана кашљања у спољном окружењу, а због забране масовних окупљања затворене су школе, позоришта и биоскопи.

Епидемија вируса COVID-19, која је у току 2020. године уздрмала читав свет, инспирисала је српске историчаре да се посвете истраживању појаве и последица које је шпански грип оставио у српским крајевима у току 1918. и 1919. године.³ До прошле године готово и да није било радова који су се бавили овом темом, изузев чланака Милорада Радусина из 2006. и 2012. године.⁴

Што се тиче Велике Кикинде, једини извор из којег су се делимично могли реконструисати ток, трајање и последице епидемије, јесу матичне књиге умрлих за 1918, 1919. и 1920. годину. Не постоји сачувана архивска грађа која говори о присуству шпанског грипа на северу Баната. Приметно је одсуство плаката, прогласа и наредби градских органа који би упозоравали становништво на ширење вируса и на противепидемиолошке методе коришћене у борби са gripом. У турбулентном периоду распада аустроугарског управног система и стварања новог, Краљевства СХС, Градско начелство Велике Кикинде вероватно се није много обазирало на здравствене прилике у граду нити је имало политичку моћ да се позабави епидемијом у политичко-административном метежу.

Једини фрагмент сачуван у архивској грађи, а који је потврђивао присуство и опасност од ширења вируса, јесте допис, циркулар торонталског поджупана, датиран на 8. октобар 1918. године. Министарство унутрашњих послова угарског дела Монархије у допису је упозоравало градоначелнике на простору Торонталске жупаније на нагло ширење вируса шпанског грипа. Споменути су симптоми који указују на почетак заразе (грозница, висока температура, главобоља, умор, болови у зглобовима), а наводи се још да

² Милорад Радојчић, „Жртве шпанске грознице у мионичком атару”, *Гласник Историјској архива Ваљево*, 54 (2020), 8.

³ У току 2020. године радове о шпанском gripу писали су Владимир Кривошејев, „Шпанска смрт: прилог проучавању последица пандемије шпанске грознице у Србији”, *Култура ђолиса*, XVII, 43 (2020), 11–28; Исти, „Прилог проучавању пандемије шпанске грознице у селима ваљевског краја”, *Гласник Историјској архива Ваљево*, 54 (2020), 57–91; Милорад Радојчић, „Жртве шпанске грознице у мионичком атару”, *Гласник Историјској архива Ваљево*, 54 (2020), 102–127.

⁴ Милорад Радусин, „Шпанска грозница”, *Vox medica* (2006); Milorad Radusin, “The Spanish Flu – Part I: the first wave”, *Vojnosanitetski pregled*, LXIX, 9 (2012), 812–817; Исти, “The Spanish Flu – Part: the second and third wave”, *Vojnosanitetski pregled*, LXIX, 10 (2012), 812–817.

је болест прелазна и да се преноси кашљањем, кијањем. Здраве особе могу да се заразе и коришћењем предмета са којима су заражени долазили у контакт, а који после употребе нису дезинфиковани. Одређене мере предострожности и заштите су наведене у допису: саветује се онима који су долазили у контакт са оболелима да се темељно окупају након сусрета, често испирање уста се препоручује, а након што оболели оздрави препоручује се детаљна дезинфекција стана и свих предмета у домаћинству. Саветује се избегавање места на којима се окупља велик број људи (гостионице, кафане, биоскопи), а налажу се честа дезинфекција и чишћење јавних простора. Последња мера односи се на прекид школске наставе у трајању од најмање пет дана у слушају појаве заразе у школама.⁵

Не постоје јасни докази када и да ли су школе у Великој Кикинди престале са радом у току октобра-новембра 1918. године, као у неким деловима Монархије. Међутим, гимназија и Женска грађанска школа су тек 1. марта 1919. године отпочеле са радом, што има везе и са епидемијом, али и са успостављањем државног и просветног система Краљевства СХС.⁶ Нема података да су и основне школе престале са радом искључиво због појаве вируса у колективу, али се настава почела поново похађати тек 28. јануара 1919. године.⁷ Такође, мађарски и немачки листови који су до 1918. године излазили у Великој Кикинди, су крајем рата и у последњим недељама постојања Аустроугарске престали да се штампају услед све лошије економске ситуације. Из тог разлога у штампи нема помена о епидемији, а српски листови у Великој Кикинди су престали да излазе већ у јуну 1914. године, у склопу припрема за објаву рата Краљевини Србији, што је подразумевало и све оштрији притисак и репресију на српско становништво града. Градско начелство Велике Кикинде није упозоравало становништво путем плаката, објава или наредби у вези са епидемијом, нити је доносило уредбе о затварању места попут кафана, ресторана, биоскопа, тржница. Ни у једном акту не постоји мера којом би се прописивала социјална дистанца или ношење маски. Политичко-друштвени земљотрес изазван дезинтеграцијом Аустроугарске, ослобађање града уласком српске војске, присаједињење Краљевини Србији, праћење сузборивима и флукуацијом великог броја људи, што је свакако погоршавало епидемиолошку ситуацију у граду последњих месеци 1918. године.

Погоршање здравствене ситуације и присуство шпанског грипа јасно се могло видети на основу података добијених из анализе државне Матичне књиге умрлих за период 1917–1920. године.⁸

На основу обрађених података из МКУ 1917–1920. видимо да је у току 1917. године у Великој Кикинди умрло 752 особе, а наредне, 1918. године,

⁵ Историјски архив Кикинда (ИАК), Ф. 4. Град са уређеним сенатом Велика Кикинда 1778–1918, кут. 140, док. 69, 1918.

⁶ Срђан Сивчев, *Присаједињење 1918. године у свейлу Велике Кикинде – њерсејекџиве и изазови*. Клуб историчара Кикинда и Културни центар Кикинда, Кикинда 2018, 68.

⁷ „Бројеви говоре”, *Српски гласник*, 11, 20. март 1919, 2.

⁸ У Угарској су 1895. године почеле да се воде државне матичне књиге, док су до тада постојале само професионалне матице (православне, римокатоличке, лутеранске, јеврејске итд.). У духу мађаризације и великомађарског национализма, државне матице вођене су на мађарском језику, а имена становника немађарских народности су помађаривана у уписима.

чији крај је обележила епидемија, преминуло је чак 938 особа.⁹ Евидентно је било да је шпански грип итекако оставио последице на демографску структуру града. Међутим, у периоду од 20. октобра до 13. новембра 1918. године, када је шпански грип евидентиран у колонама које су говориле о узроку смрти, само 25 особа је умрло од симптома који су препознати као инфекција вирусом шпанског грипа. У колони је наведено да су особе умрле од инфлуенце (influenza), а на једном месту од „шпанске прехладе” (Spanyolnátha).

Списак умрлих особа:

1. Пењин Ева, 17 година, 20. октобра 1918.
 2. Грбић Милка, 28 година, 21. октобра 1918. („шпанска прехлада”)
 3. Живковић Милосава, 8 година, 21. октобра 1918.
 4. Ерлинг Андраш, 2 године, 22. октобра 1918.
 5. Ђукић Стана, 70 година, 22. октобра 1918.
 6. Талијанов Меланија, 34 године, 25. октобра 1918.
 7. Липован Милан, 26 година, 25. октобра 1918.
 8. Мартин Розалија, 28 година, 26. октобра 1918.
 9. Јаконић Хермина, 42 године, 27. октобра 1918.
 10. Блажић Марија, 10 година, 26. октобра 1918.
 11. Пењин Стефанија, 12 година, 28. октобра 1918.
 12. Божин Жарко, 22 године, 31. октобра 1918.
 13. Коцкар Смиља, 3 године, 5. новембра 1918.
 14. Калапиш Јожеф, 68 година, 5. новембра 1918.
 15. Кончар Францишка, 18 година, 5. новембра 1918.
 16. Паул Магдолна, 4 године, 5. новембра 1918.
 17. Радулашки Анђелка, 27 година, 5. новембра 1918.
 18. Богосављев Коста, 28 година, 9. новембра 1918.
 19. Балтас Јулијана, 71 година, 9. новембра 1918.
 20. Богосављев Меланија, 16 година, 10. новембра 1918.
 21. Рајков Аркадије, 63 године, 9. новембра 1918.
 22. Косић Дејан, 2 године, 10. новембра 1918.
 23. Адамовић Душан, 3 године, 12. новембра 1918.
 24. Косић Горица, 9 година, 12. новембра 1918.
 25. Рајков Алекса, 10 година, 13. новембра 1918.
- [МКУ: 1917–1920]

Умрли су припадали свим друштвеним слојевима, а на основу анализе списка примећује се да је грип косио претежно млађе становништво, независно од етничке припадности (Срби, Мађари, Немци). Међутим, постоји велика могућност да је број особа умрлих од шпанског грипа знатно већи, јер је у рубрикама понекад навођено да су оболели умрли од различитих плућних болести, а да је прави узрок смрти шпанска грозница. Такође, епидемија је била у пуном замаху до краја новембра и почетка децембра 1918. године, а последњи умрли у Великој Кикинди евидентиран је 13. новембра.

Анализом рубрика у којима се наводи да је узрок смрти нека од плућних болести (туберкулоза, упала плућа, плућне наслаге, ширење плућа), у периоду од 20. октобра (када је евидентиран први смртни случај изазван

⁹ Матична књига умрлих (1917–1920), Велика Кикинда, 101–189.

инфекцијом шпанског грипа), до краја децембра 1918. године, дошло се до следећих података: од туберкулозе (tüdövesz, түдögümökör) су умрле 73 особе, а од упале плућа (tüdögyuladás) преминула је укупно 81 особа. Сва је прилика да је одређени број умрлих заправо преминуо од шпанског грипа, нарочито због тога што је редован пратећи сегмент болести била управо упала плућа. Нарочито је та тврдња извесна, јер и код особа које су умрле од шпанског грипа у појединим колонама стоји да су заправо умрле од упале плућа, која је проузрокована инфекцијом шпанског грипа (influenza karcsán түдögyuladás). У прилог овој хипотези говори и чињеница да је у истом периоду прошле, 1917. године, умрло 19 особа од туберкулозе, а само 6 од упале плућа.¹⁰

Историјски архив Кикинда недавно је од Матичарске канцеларије Кикинда преузео аустроугарски Регистар умрлих војника у Великој Кикинди у периоду од 1916. до краја 1918. године (Sterb Register), писан немачким језиком, што се испоставило као право благо за писање овог рада. На основу регистра закључујемо да је 19 војника, који су се у том тренутку налазили у граду, умрло од последице шпанског грипа, у периоду од 21. октобра до 6. децембра 1918. године. Списак није потпун јер имена појединих војника, као и јединице којима су припадали, нису уписана.¹¹

1. Имру Верњишенко, 21. октобра 1918, Руска пешадијска регимента бр. 256 (заробљеник).
2. Тохип Јокнос, 21. октобра 1918, Руска пешадијска регимента (заробљеник).
3. Георге Мирза, 21. октобра 1918, Аустроугарска хонвед пешадијска регимента бр. 12.
4. Јакоб Оплетал, 23. октобра 1918, Аустроугарска фелдјегер батаљон бр. 13.
5. Адолф Херман, 23. октобра 1918, Немачка пешадијска регимента бр. 91.
6. Аурел Некер, 23. октобра 1918, Немачка пешадијска компанија бр. 416.
7. Арон Једзиг, 25. октобра 1918, Немачка помоћна јединица бр. 21.
8. Миливој Јосимовић, 25. октобра 1918, Аустроугарска хусарска регимента бр. 4, из Новог Бечеја.
9. Лауфирн Мајнсен, 26. октобра 1918, немачка војска.
10. Гриф Шулце, 26. октобра 1918, немачка војска.
11. Шчербак, 27. октобра 1918, Руска пешадијска регимента бр. 179 (заробљеник).
12. Сримејов, 29. октобра 1918, Руска пешадијска регимента бр. 12 (заробљеник).
13. Чершислов, 29. октобра 1918, Руска пешадијска регимента бр. 47 (заробљеник).
14. Рувој Каленик, 30. октобра 1918, Руска пешадијска регимента бр. 33 (заробљеник).
15. Јозеф Рајц, 31. октобра 1918, Аустроугарска хонвед пешадијска регимента бр. 30, из Сомбора.
16. Јосиф Барта, 4. новембра 1918, Аустроугарска хонвед пешадијска регимента бр. 30, из Сајана.
17. Милер, 3. новембра 1918, немачка војска.
18. Јосиф Дидијер, 28. новембра 1918, Аустроугарска фелдјегер батаљон бр. 13.
19. Сима Лукић, 6. децембра 1918, БиХ пешадијска регимента бр. 1.

Анализом списка умрлих војника закључује се да су страдали војни обвезници припадали обема зараћеним странама: немачки и аустроугарски

¹⁰ Матична књига умрлих (1915–1917), Велика Кикинда, 189–211.

¹¹ Sterb Register (1916–1918), Velika Kikinda, 96–107.

војници као снаге Централних сила и руски заробљеници из табора Антанте. Руски војници, православне вере, покопани су на оба српска, православна гробља која су тада постојала у Великој Кикинди, док су припадници немачких и аустроугарских оружаних сила сахрањени на римокатоличком и лутеранском Железничком гробљу. На основу Регистра сазнајемо да је у граду постојала војна болница у којој су били смештени оболели и да су узрок смрти утврђивали посебно одабрани и обучени лекари.

Трећа категорија жртава шпанског грипа у Великој Кикинди, после цивилних и војних жртава, била су деца-избеглице из Босне и Херцеговине. Наиме, услед великих ратних напора и оскудице основних животних намирница због честих реквизирања, глад је захватила Босну и Херцеговину. Централни одбор за смештај босанске деце из Новог Сада упутио је апел градским начелствима у јужној Угарској ради смештаја деце из БиХ без родитељског старања. Велика Кикинда је током 1917. и почетком 1918. године примила 600 деце, а у граду је формиран одбор од 12 чланова за прикупљање намирница.¹² Глад, сиромаштво и разбијеност породица услед ратних околности условили су појаву великог броја деце избеглица из БиХ. Постојали су случајеви породица са великим бројем деце, у којима родитељи нису могли да финансијски издрже терет родитељства, па су једно или два детета дали на усвајање.¹³ Шпански грип се појавио и међу популацијом избегле босанскохерцеговачке деце, а нажалост забележена су и два смртна случаја: Јован Сикимић (16 година) је преминуо 4. новембра, а Ђорђе Круљ (7 година), 22. новембра 1918. године.¹⁴ У истом периоду је двоје деце умрло од запаљења плућа, али се не може поуздано тврдити да је смрт проузрокована инфекцијом вирусом шпанског грипа. Реч је Јови Круљу (9 година, преминуо 1. новембра 1918) и Милану Белићу (12 година, преминуо 5. новембра 1918).¹⁵

Иако је епидемија у повременим налетима избијала и током 1919. године, не постоје сачувани подаци да се шпански грип појављивао у Великој Кикинди, што не значи да га можда није било, али свакако не у тој мери као у периоду октобар–новембар 1918. године. У току 1919. године по свему судећи већи здравствени проблем представљало је ширење пегавог тифуса. Министарство народног здравља је у неколико наврата слало упутства за чување од тифуса, а израдило је и Правилник о процедури и начину лечења оболелих у току августа 1919. године.¹⁶ У обновљеној српској штампи у Великој Кикинди, у два наврата током 1919. и 1920. године, објављивана су упутства Министарства народног здравља у вези са спречавањем избијања

¹² Сава Шијачки, *Кикинда: њен развипак до 1950. године*, Кикинда 1985, 29.

¹³ О деци-избеглицама из Босне и Херцеговине, која су усвојена у Великој Кикинди у периоду од 1917. до 1920. године видети више у: Драгољуб Бадрљица, „Српска деца из Босне и Херцеговине у северном Банату с краја Првог светског рата”, *ATTENDITE – гласник Историјског архива у Кикинди*, XV (мај 2019), 15–26.

¹⁴ Драгољуб Бадрљица, „Српска деца из Босне и Херцеговине у северном Банату с краја Првог светског рата”. *ATTENDITE – гласник Историјског архива у Кикинди*. књ. XV (мај 2019), 22.

¹⁵ Исто.

¹⁶ ИАК, Ф. 60, Општина града Велика Кикинда 1919–1941, 1919, кут. 142, док. 717.

епидемије пегавог тифуса.¹⁷ Шпански грип се не помиње ни у редовним месечним извештајима које су жупаније подносиле Министарству народног здравља Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца.¹⁸

Ипак, у јануару 1920. године Министарство народног здравља упутило је проглас и обавештење да се шпански грип поново појавио у неким деловима Краљевства, попут Далмације, у којем се апелује да лекари пријављују сваки случај грипа, на основу чега ће се закључити да ли су то изоловани случаји или је реч о локалној епидемији.¹⁹ Један податак из штампе наводи на размишљање и могућност да се шпански грип поново јавио у Великој Кикинди у марту 1920. године. Аутор новинског чланка наводи да је „истина да код нас бесни грипа, али других зараза нема. Министарство за народно здравље је наредило обавезно пријављивање грипе, али се оно код нас не врши. Самртници умрли од грипе сахрањују се као и сви други самртници, носе се у цркву, прати их мноштво света”.²⁰ Међутим, у матичној књизи умрлих за 1920. годину не постоје подаци да су особе у почетним месецима 1920. године умрле од шпанског грипа. Из тог разлога податак из штампе се мора узети са великом дозом резерве.

ЗАКЉУЧАК

Епидемија COVID-19, која је постала глобални феномен и проблем у току 2020. године, оживела је интересовање за прву епидемију 20. века – болест која је у историографији постала позната као „шпанска грозница”. Нарочито је то присутно у српској историографији, где готово и да није било озбиљнијих радова на тему шпанског грипа. Четворогодишње крвопролиће Великог рата условило је да вео заборав падне на епидемију шпанског грипа, која је захватила свет на самом крају првог глобалног сукоба. Болест која је према проценама однела између 50 и 100 милиона живота свакако заслужује да се подробније анализира, нарочито последице које је оставила на друштво у целини. Аспект који свакако треба и даље истраживати јесте колики је утицај имала епидемија на завршетак ратних операција у Првом светском рату, имајући у виду да су многе јединице избачене из строја, управо због великог процента оболелих и преминулих.

Други талас епидемије био је најсмртоноснији, што се показало и на примеру Велике Кикинде. Вирус је у првом таласу имао одлике благе кијавице, али је мутирана верзија грипа у периоду од октобра до децембра 1918. године однела око 200 живота (цивила, војника). Иако је према МКУ из 1918. године званично само 25 особа умрло од шпанске грознице, тај број је по свему судећи много већи, рачунајући особе које су умрле од упале плућа и

¹⁷ „Кратка упутства за чување од пегавог тифуса”, *Српски гласник*, 17. априла 1919, 1–2; „Обавезно пријављивање грипа”, *Српски гласник*, 11. фебруара 1920, 4.

¹⁸ Историјски архив Кикинда, Ф. 60 Општина града Велика Кикинда 1919–1941. (1919), кут. 142, док. 614.

¹⁹ „Отварање српске гимназије у Великој Кикинди”, *Српски гласник*, 28. јануара 1919, 2–3.

²⁰ „Обавезно пријављивање грипа”, *Српски гласник*, 11. фебруара 1920, 3.

туберкулозе у том периоду (154), што је знатно већи број када се упореди 1917. година (25). Сва је прилика да су особе инфициране вирусом шпанског грипа, али је некроза плућа довела до смртог исхода од запаљења или туберкулозе. Вирус међу становницима града није кружио 1919. године, судећи према одсуству било каквих информација, али се можда накратко појавио у марту 1920. године, према једном податку из листа *Српски власник*.

MATERIAL

SRĐAN SIVČEV, archivist
Historical Archive of Kikinda
Trg srpskih dobrovoljaca 21, Kikinda, Serbia
E-mail: srdjansivcev0230@gmail.com

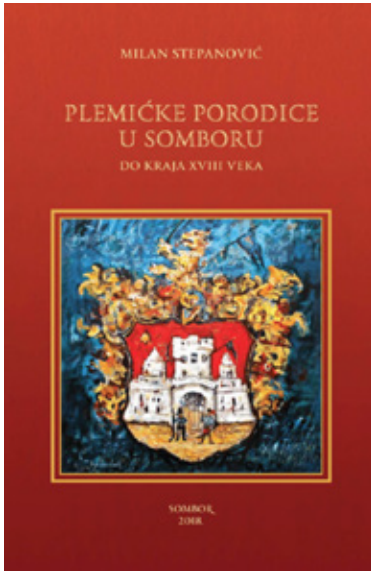
SPANISH FLU IN VELIKA KIKINDA (1918–1920)
The Affects of the First Pandemic of 20th Century

SUMMARY: This article analyzes the breakout of Spanish flu (Spanish death, Spanish fever) in Velika Kikinda in the autumn of 1918 and the impact of the virus on the whole social climate of the city. There were three waves of the Spanish flu, of whom the second was the deadliest one. In the article, it was explained why the epidemic was barely noticed in the historiography, both worldwide and domestic (censorship, the end of First World War, political earthquakes that led to the making of the new countries and destruction of the old ones). Spanish flu killed approximately 200 people in Velika Kikinda from October to December 1918, both civilians and soldiers. Official number of 25 people that died because of the Spanish flu, according to Register of the deceased from 1918, is simply too small. In the same period (October–December 1918), 154 residents of Velika Kikinda died from pneumonia and tuberculosis, which is a far larger number compared to 1917 (only 25 residents). It is almost certain that the people were infected by the Spanish flu virus, but lungs necrosis led to death from pneumonia or tuberculosis.

KEYWORDS: Spanish flu, virus, epidemic, Austro-Hungary, Velika Kikinda, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes

О СОМБОРСКОМ МОНДЕНСТВУ

(Stepanović, Milan, *Plemićke porodice u Somboru do kraja XVIII veka*. Gradska biblioteka „Karlo Bijelicki” i Udruženje građana „Norma”, Sombor 2018, 275 стр.)



Историјски значај Сомбора огледа се у бројним аспектима. Један од њих је и племство. Припадници овог друштвеног staleжа разликовали су се од ширих слојева, ако ни по чему другом, а онда по већој проходности на хијерархијској лествици. Племићи су могли бити имућни и интелигентни, али то није увек био случај. Неки племићи су били сиромашнијег материјалног стања, али их је од обичног света издвајало управо наслеђено право да играју улогу у слободном краљевском граду Сомбору и Бачкој жупанији, чије седиште се налазило у поменутом месту. Старо бачко племство из претурског времена, којем је припадала и сомборска породица Цобор, нестало је после османских освајања средње Угарске под Сулејманом I Величанственим (1541). Његово место су делимично заузели Срби и Буњевци, који су за заслуге у ратовима против Османлија 1683–1699. уздигнути у племенити статус. Већа концентрација бачких племића налазила се у Субо-

тици и Сомбору, који су до четрдесетих година XVIII века били војни комунитети. На крају, бачки племићи мозаик попуниле су немачке и мађарске племићке породице, које су се доселиле у Сомбор и Немеш-Милитич (Светозар Милетић) после развојачења Потиско-поморишке границе 1740-их и елибертације Сомбора 1749.

Значај племства у историји Сомбора подвучен је и у овој књизи. Резултат ишчитавања литературе и архивских извора обухвата биографија 50 породица, поређаних абecedним редом. Реч је о племенитим породицама које су забележене на простору слободног краљевског града Сомбор до краја XVIII века. Књига укључује још и уводно поглавље (Град и племство) (5–17), сажетак на енглеском (233–235), сажетак на мађарском (237–239), објашњење старих појмова и мера (241–243), попис извора (245–262), попис литературе (262–274) и белешку о писцу (275).

Можда најбољи увод у читање књиге представља ауторова биографија. Она открива ауторово занимање („завичајни историчар и публициста”), али не и стручно образовање. Ни из једне реченице читалац неће сазнати које су то високошколске установе и способности квалификовале аутора да напише „100 стручних радова и прилога у часописима, зборницима и монографијама, и преко 300 тематских чланака у дневним, недељним и месечним листовима” и „неколико ТВ-сценарија за документарне филмове из културне и просветне историје Сомбора”, односно да приреди „више историјских изложби”. Напротив, не постоји ниједна високошколска установа која издаје диплому „завичајни историчар”. Тај појам заправо је еуфемизам за историчара-аматера, историчара-ентузијасту, или једноставно аматера и ентузијасту. Наравно, погрешно би било категорички тврдити да је аматеризам у историји непотребан. Напротив, основе српској историографији поставили су управо људи који нису по струци били историчари и који

би у данашње време вероватно били трети-рани као аматери.

Међутим, треба одмах подвући оштру линију између некадашњих и савремених аматера. Некадашњи аматери су школовани у школама снажних класичних традиција. С друге стране, њихови савремени пандани су школовани у школама снажних марксистичких, позитивистичких, прагматистичких, односно антикласичних, антикласних, може се рећи и антинационалних тенденција које су потискивале, па и искључивале из процеса васпитања и образовања класично знање (познавање класичних језика) и елементе националне историје, дајући предност практичним знањима и способностима као основи стручног образовања, односно идеологијама као основи и мерилу вредносног система једног академског грађанина. Другим речима, социјалистичка школа је можда пружила појединцу идеалне услове за стицање техничког образовања највиших светских стандарда, али га је духовно пауперизирала, сужавајући његове мисаоно-вредносне оквире на анахронична учења марксистичких класика и њихових југословенских настављача, односно на тековине, традиције и искуства народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције.

Историја Сомбора је дуго времена била предмет занимања и истраживања аматера. Постнагодбено Историјско друштво Бачкободрошке жупаније заправо су чинили аматери. Радивој Симоновић, Константин Т. Костић, Ђорђе Антић, Илија Џинић и други, истина, нису били по струци историчари, али су познавали језик и писмо аустроугарских канцеларија, пошто су у школама стекли адекватна знања и квалификације. Миленко Бељански је још 1969. године приметио како је „у последњих 50 година у Сомбору било најмање педесетак историчара са факултетским дипломама, али ниједан од њих није написао ни један једини ред” о историји Сомбора (*Дневник* од 8. новембра 1969). Заправо, није реч о томе да школовани историчари немају афинитет према локалној историји, већ да за то немају подршку стручне и материјалне природе. Осим тога, школовани историчари тешко налазе запослење у локалним културним установама (архивима и музејима), јер им у томе стоје на путу интереси политичких странака и других интересних кругова. Све то, наравно, негативно утиче на развој локалне историографије. Уместо да у

ту активност буду укључени директно историчари, негативна селекција створила је такве околности да импулс писању локалне историје дају аматери, који у јавности представљају себе као историчаре, а своје резултате (базиране делом на плагијаторству) као историју. Међутим, колико год се локалним самоуправама чинио економичнијим, аматерски рад не може заменити квалитетан рад професионалаца.

Добар пример за горе описану тенденцију је књига *Plemičke porodice u Somboru do kraja XVIII veka* М. Степановића. Ова публикација, истина, добила је позитивну рецензију историчара, али, чини се, без претходне дубље анализе. Критичко читање заправо показује да је књига мозаик властитог нестручног читања извора и туђе стручне помоћи. Нестручност се најбоље огледа у погрешном читању историјских извора: *Regni Nobile* (ум. *Nobiles*) (10), *Nobili* (ум. *Nobilis*) *Antonius Barasevich* (40), *Perillustris Domini* (ум. *Dominus*) *Paulus Gaidacsy de Gadocz* (102), *Nobilis* (ум. *Nobili*) *Sigismundo Gromann* (104), *Ration* (ум. *Ratio*) *Educationis* (107), *Militia Nationali* (ум. *Nationali*) *Rasciensis* (136–137), *Nobilli* (ум. *Nobilis*) *Dominus Stephanus Nagy* (161), *Fossati Zomborien* (ум. *Zomboriensis*) (216), *nobility* (ум. *nobilis*) *Stoisza Smolanovity* (217), *D[omini]* (ум. *Dominus*) *Nicolaus Szombori* (230), *D[omini]* (ум. *Dominus*) *Marianus Szombori* (230).

Непознавање карактеристика латинске палеографије долази најбоље до изражаја у читању акта о разграничењу поседа и додели добара у североисточној околини данашњег Сомбора од 28. августа 1399. Аутор чита: *Johanes (!) et Stephani Chubor dicti (!) nobilium de Zent Mihal*. Позива се притом на изворни документ, који је доступан на страници <https://archives.hungaricana.hu>, али, парадоксално, преноси читање, које среће у публикацији Васић, Павле. 1984. *Умјетничка њојоџрафија Сомбора*, Нови Сад: Матица српска: 32. Нема сумње да је аутор угледао оригинални документ, јер је доступан свима, али утолико се чини чуднијим што није уочио грешку у раније предложеном читању, него га је некритички усвојио, остављајући читаоце у погрешном утиску да је оно његово. Као једино могуће читање долази у обзир следеће: *Johannis et Stephani Chubor dictorum nobilium de Zenthmihal*. Аутор изгледа не зна за контракције у средњовековним латинским документима. У супротном, приметио би да генитив

nobilium одгонетава у ком падежу стоје контраковане (скраћене) речи: dictus (речени) и Johannes (Јован). Осим тога, уочио би да и на другим местима у акту Johannes et Stephanus стоје у истом падежу: Johanne et Stephano Chubor dictibus de Januffalua (трећи ред одгоре), Johanne et Stephano Chubor de Zenthmihal (девети ред одгоре), Johanne et Stephano Chubor dictibus (трећи ред одоле).

Аутор наводи дугачак списак извора. Међутим, није увек јасан код навођења извора. Тако се позива на „турске дипломатске изворе”, где се спомињу браћа Мартин и Емерик Цобор (Çorurlu kardeşlerin) (71). Заправо, реч је о извештају Хаџи Заганоса (Наџи Заганос), дипломате који је предводио османску мисију у Угарској. Тај извештај датира из треће недеље априла 1495. (Karamuk, Gümeç. 1975. *Ahmed Azmi Efendis Gesandtschaftsbericht als Zeugnis des osmanischen Machtverfalls und der beginnenden Reformära unter Selim III.* Bern: Herbert Lang: 296). Овај извештај неки историчари сматрају најстаријим османским дипломатским извештајем (Süer, Aydin. 2019. *Diskurse des Niedergangs: Reflexionen über das Eigene und das Fremde in osmanischen und türkischen Reiseberichten.* Wiesbaden: Springer Fachmedien: 99).

Изводи из изворног текста нису увек вешто направљени. Тако нпр. пише *Johann dicti (!?) Kakas de Beren* (41) уместо *Johannes filius Ladizlai dicti Kakas de Beren*. На другом месту пише да је коморски администратор Франц Редл приликом свечаног проглашења Суботице привилегованим коморским трговцима 29. јула 1743. одржао говор окупљеним Буњевцима и Србима „на њиховом језику (lingua согam populo)” (198). Заправо, овде је изостављена једна кључна реч из извора (у питању је протокол суботичког Магистрата): *vernacula*, која прецизира о каквом је језику реч (говорном, разумљивом Србима и Буњевцима, тј. српском). Иначе, у буквалном преводу, ауторов цитат гласи: „на језику пред народом”.

Аутор, према Антону Дуишину, наводи да је цар Леополд I издао 29. маја 1690. племићку повељу Дуји Марковићу, његовој супрузи Петронели, синовима Ђури, Матији и Кузми (!), ћерки Марти, браћи Гргуру, Фрањи и Бартолу и синовима (Гргурином синовима) Стипану, Фрањи и Николи (137). Заправо, оригинална диплома спомиње Катарину, а не Кузму: „Petronellam Vukelics consortem, nec non Georgium & Matthiam filios, Catharinam

praeterea et Martham filias, Gregorium jtem, Franciscum, & Bartholomaeum fratres Eiusdem, praefatiq(ue) Gregorii Stephanum, Francisci vero Nicolaum filios”. Пише да је презиме Стрилић забележено 1682. у црквеним протоколима фрањевачког самостана у Сегедину (218). Заправо, презиме Стрилић записано је под датумом 2. октобар 1681. године. Белешка гласи: „Die 2 Octobris (1681) baptisavi filiam nomine Angeliam Bartholomaei Proboiacz. Patrini fuerunt Marcus Bасы et Helena Strility”. У преводу: „Другог октобра (1681) крстио сам ћерку Бартула Пробојца по имену Анђелију. Кумови бејаху Марко Башић и Јелена Стрилић.” Презиме породице Zöller није транскрибовано према правилима транскрипције с немачког језика, која налаже да се умлаут *ö* преноси као *e*. Уместо Целер аутор пише Цолер.

Можда најчуднија карактеристика ове књиге је ауторов приступ краљевским књигама (libri regii), које садрже преписе племићких диплома с грбовницама. Аутор их користи више као декор него као извор података. Оваква употреба краљевских књига је неоправдана, утолико што диспозиције репродукованих племићких диплома најсликовитије говоре о томе како су неке породице стекле племство. Тако се из племићке дипломе Мартина Парчетића, првог градоначелника Сомбора, сазнаје да је стекао племство након што је у више прилика показао храброст и пожртвовање у Аустрији, Баварској и Француској у Рату за аустријско наслеђе (1740–1748). С обзиром на показано познавање латинског, не чуди што је аутору од текста дипломе за нимљивија била илустрација – грб, који је можда значајан за хералдичарска истраживања, али је за историјска истраживања потпуно безначајан.

Књига представља без сумње плод дуге истраживања извора различите провенијенције. Може послужити као користан историјски преглед племенитих бачких породица. Међутим, управо због горе изнетих слабости треба је користити с опрезом и критички. Мане се најбоље огледају у читању историјских извора. Аутор је био најуспешнији у читању извора српске провенијенције, а слабији успех показао је у случају извора стране провенијенције. Осим тога, у књигу су ушли неки наводи из литературе који претходно нису критички проверени. Највише, међутим, чуде грешке у тумачењу неких извора за које је ангажована стручна помоћ. То само говори да аутор упркос консултацијама

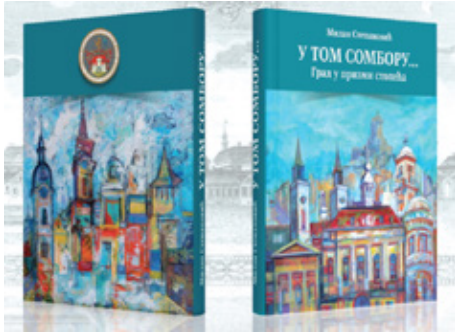
са стручњацима није најбоље разумео своје изворнике. Узрок томе је одсуство основних компетенција за бављење тако деликатним питањем као што је историја виших слојева.

Природно је и најправичније да културне установе, као што је Градска библиотека „Карло Бијелицки”, за такве послове ангажују школоване историчаре.

Мср Владимир Нимчевић
Суботица
nvlado1991@gmail.com

ПАЛЕОГРАФСКИ АНАЛФАБЕТИЗАМ

(Степановић, Милан, *У њом Сомбору. Град у њризми сѝолећа*.
Удружење грађана „Норма”, Градска библиотека „Карло Бијељици”
и Градски музеј, Сомбор 2020, 410 стр.)



Када је инаугурисан за ректора на Берлинском универзитету 1874. године, чувени немачки историчар и добитник Нобелове награде за књижевност Теодор Момзен одржао је говор који је ушао у антологију историјске мисли: „Елементи историјске дисциплине не могу се научити, јер их ионако већ свако поседује. Историја, на крају крајева, ништа друго него јасно сазнавање стварних процеса, према томе састављена је делом из трагања за расположивим сведочанствима и истраживања истих, а делом из спајања истих према познавању утицајних личности и владајућих односа у једну причу која објашњава узроке и последице. Прво зовемо истраживање историјских извора, а друго прагматично писање историје. Али ми историчари нисмо једини који се бавимо овом активношћу, него сваки од вас, господо моја, сваки мислећи човек генерално је такав истраживач и прагматичар.” Чини се да су се ове речи данас обистиниле у смислу да улогу историчара при свајају и обављају и они који немају формално образовање историчара. У томе имају не само пуну подршку и симпатију широке публике, која ионако не прави разлику између критичке историографије и аматеризма, него и материјалну потпору градских, покрајинских и републичких установа, која опет не би била могућа без подршке стручних кругова.

Један од таквих је Милан Степановић. Област његовог занимања и истраживања тесно је везана за Сомбор и његову околину.

Објавио је низ радова по часописима, новинама, зборницима и другим публикацијама о историји Сомбора. Приредио је и практично присвојио туђ превод хронике сомборског фрањевца Боне Михаљевића. Парадоксално, иако је заузео критички став према преводу, сам је показао слабост у читању изворног текста. Његово читање изворника је препуно грешака и нонсенса почев од самог наслова: *veneribilis* уместо *venerabilis*, *deui* уместо *dein*. Локатив „Zomborini” преводи као Сомборцима уместо „у Сомбору”. Изоставља реч „observantium” (ген. мн. од опсерванти) и чита један део наслова: „dein iterum ab Anno usque annum 18...” (Milan Stepanović, *Somborska hronika fra Bone Mihaljevića 1717–1787*, Sombor 2012, 57). Круну његових досадашњих напора међутим представља књига *У њом Сомбору*. Заправо, у питању је синтеза ауторових текстова о различитим периодима историје Сомбора (од праисторије до савременог доба) и осталим карактеристикама овог места. Дотични текстови су настајали постепено и објављивани су на ауторовој интернет страници.¹ Књига је подељена на неколико поглавља: Природно окружење и становништво, Трагови далеких векова, Тачка на мапи великог царства, Статус плаћен крвљу, Визија слободе, Слободан и краљевски град од половине XVIII до почетка XX века, Знамења архитектуре, Духовни живот града, Просветне искре, Култура као идентитет, Препознатљивости, Савремени Сомбор. Књигу је редиговао проф. др Саша Марковић, а рецензенти су: историчар уметности Душан Шкорић и историчари проф. др Михаел Антоловић, проф. др Владан Гавриловић и проф. др Петар Рокаи. Текстови су изворно писани латиницом. За потребе књиге пресловљени су аутоматским транслитератором. Лектура није спроведена детаљно, тако да су остале штампарске грешке: *neoaquistiica* уместо *neoaquistica* (стр. 85).

На први поглед импресивна и пуна новитета, ова књига при темељном читању

¹ <https://www.ravnoplov.rs>

показује бројне недостатке и неоригиналности. Заслуга за њен настанак није искључиво ауторова. У првом реду то су резултати ранијих истраживања којима није дато ни речју одговарајуће признање. Књига би била незамислива без напора раније генерације професионалних и аматерских истраживача: Ђорђа Антића, Славка Гавриловића, Антала Хегедиша и др., којима је заједничко било класично образовање које у овој књизи пак не долази до јаког изражаја. Кључну улогу у настанку ове књиге имају преводиоци, који су аутору преводили стране изворе и литературу: Митар Крејић (с латинског), Карло Хамедер (с мађарског) и Барјам Акарсу (с турског).

Сам аутор у овој књизи показује пак слабости у читању историјских извора стране провенијенције. Нарочито је приметно незнање латинског, који је све до почетка XIX века био званичан језик у Угарској. На то указују бројне грешке: *Fossatum Vacany* (стр. 51) и *Fossatum Vacant* (стр. 72) уместо правилног *Fossatum Vacans, Militia Nationali Rasciensis* (стр. 86) уместо *Militia Nationalis Rasciensis* итд. Само у једној реченици стоје чак три граматичке грешке заредом. „Сомборци су изабрали 13 чланова Унутрашњег сената (*Inferiori Senatus*), 25 чланова Спољашњег сената (*Exteriori Senatus*) и 60 чланова Одабраног општества (*Selecta Communitatis*), односно општине или изабраног грађанства” (стр. 132). Правилни су једино облици *inferior senatus, exterior senatus* и *selecta communitas*, односно *inferioris senatus, exterioris senatus* и *selectae communitatis* у генитиву. Приметно је непознавање падежа. Титуле градских функционера слободног краљевског града Сомбора некад стоје у номинативу, некад у генитиву, а некад у дативу: *Urbary* (правилније је *Urbarii* или *Urbaryj*) уместо *Urbarius, Castellano* уместо номинативног *Castellanus* итд. Приметно је и непознавање бројева. Одговарајући облик речи *сѣановници* није *incola* (стр. 128) него *incolae*.

Штавише, приметно је и непознавање живих страних језика (немачког и италијанског). Тако пише *Somborer Districten*, уместо *Somborer District* (стр. 95). Очигледно је да код цитирања немачког облика није вођено рачуна о томе да изворни текст говори о дистриктима (сегединском, бајском и сомборском): „Segediner, Bayer und Somborer Districten” (Славко Гавриловић, *Извори о Србима у Угарској с краја XVII и почетком XVIII века*, II, Београд 1990, 264). Речи „in questo paese de

Turchi nel territorio di Bascha nel luogo detto Sombor”, које се налазе у молби сомборских католика папи из 1677, не значе у преводу „с подручја Бачке, у месту званом Сомбор” (стр. 67) него, у буквалном преводу, „у овој земљи Турака, на територији паше, у месту званом Сомбор”, јер *Bascha* не значи Бачка него паша. Имајући у виду начин читања историјских докумената, потпуно је очекивано да ће и судови бити погрешни.

Аутор нпр. пише да су „преци буњевачке капетанске породице Марковић, као и део њихових сународника раније, до половине XVII века (курзив В. Н.), били православне вероисповести” (стр. 87). Позива се на молбу Марка Марковића хабзбуршкој царици Марији Терезији из 1748. Овде, истина, између осталог пише како је Дујам Марковић (деда горе споменутог Марка Марковића) заједно са својим сродницима и сународницима прихватио католичку веру „пошто је напустио православну веру” (*ejuratis Schismaticis Dogmatibus*). Неспорна је чињеница да се придев *schismaticus* односи на православну веру. Међутим, цитирани извор не говори да се конверзија породице Марковић догодила до средине XVII века. Напротив, у самој племићкој повељи Дујма Марковића из 1690, чија илустрација је репродукована у књизи *У њом Сомбору* (али без навода), јасно пише да је Марковић примио католичанство, уједно када је ступио у службу владарског дома у Бечу: „demum vero ad debitam Mai(es)(a)ti n(ost)rae fidelitatem ac Devotionem fideiq(ue) Orthodoxae amplexionem”. То је могло бити 1687, односно готово 40 година касније од горње границе (*terminus ante quem*) коју предлаже аутор (1650). Насупрот ауторовом тумачењу стоје и резултати истраживања Васе Стајића и Славка Гавриловића, који показују да се верска конверзија Буњеваца могла догодити тек на прелазу из XVII у XVIII век (око 1700. године), када су Буњевци постали поданици католичке државе. Осим тога, како показују истраживања Радивоја Симоновића, једног од најзначајнијих представника сомборског Историјског друштва, у време османске владавине католичка црквена организација у Бачкој била је практично сведена на мисионарску делатност фрањеваца, док су сами католици били предмет сумњичења, прогона и злостављања татарских снага и османских власти (Радивој Симоновић, „O katolicima i katoličkoj crkvi pod Turcima na zemljištu Vojvodine”, *Glasnik Istoriskog društva u Novom*

Sadu, II/1 1929, 37–52). Дакле, под османском владавином није било услова за верску конверзију. Они настају тек са рестаурацијом Бачке жупаније и Калачко-бачке надбискупије.

Књига обилује паушалним тврдњама. Без основа је навод да су Буњевци под Дујмом Марковићем дошли директно „са простора Клишког и Личког санџака у Бачку” 1687. Марковићи су забележени у Сомбору деценију раније. У горе споменутом документу из 1677. спомињу се Томо Марковић и Ђуро Марковић, који су сигурно били у сродничкој вези с Дујмом Марковићем. Аутор оставља читаоце под утиском да су се Буњевци сустрели са Максимилијаном Баварским негде између Мартоноша и Сегедина. Заправо, Буњевци су се 9. јула 1687. код Баје преко својих представника Дујма Марковића и Ђуре Видаковића нагодили с аустријским војним властима, које су у свом походу продрле у Бачку (György Popovics, Sizar, *Bács-Bodrogh Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve*, XXVIII, 1912, 147–153). Заузврат за војну службу Ратни савет им је током исте 1687. одобрио да населе Суботицу, Бају и Сегедин. Чини се да су у питању молба и одобрење за привремену премештај са територије под влашћу Турака на територију под влашћу Аустријанаца. Наиме, горе споменута три места осло-

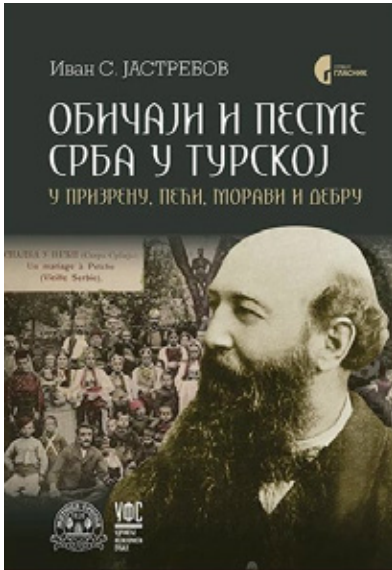
бођена су већ 1686, а Сомбор тек почетком септембра 1687.

У време када критичка историографија бележи изазове и када друштво оптерећено оскудицом фондова почиње да преиспитује потребу за бројним традиционалним кадровима, фаворизујући у својој меркантилистичкој полици *ad hoc* пројектног аматер-историчара као исплативијег, бржег и, с тим у вези, бољег у односу на тобоже скупог, спорог и сувишног професионалног историчара, веома је битно знати како се поставити као историчар. Дужност историчара је да покаже јасну разлику између професионалног историчара, који познаје помоћне историјске дисциплине и језике докумената, и аматера, који своју историју и, с тим у вези, репутацију гради на темељу туђих заслуга. У том смислу, рукопис *Уџом Сомбору* требало је *pro domo nostra* (i. e. historia) да прође кроз ригорознију проверу пре него што је пуштен у штампу. Само тако се јавности може послати порука да историја није само хоби и куриозитет него и научна дисциплина која води рачуна о тачности и проверивости података. У противном, ризикује се да шири слојеви, па и одговорни кругови, о историји стекну утицај као о области приступачној буквално свакоме, па и палеографским аналфабетима.

Мср Владимир Нимчевић
Суботица
nvlado1991@gmail.com

ЈАСТРЕБОВ У СРПСКОЈ ФОЛКЛОРИСТИЦИ

(Иван Степанович Јастребов: *Обичаји и њесме Срба у Турској: у Призрену, Пећи, Морави и Дебру*; Службени гласник; Удружење фолклориста Србије; Косовско-метохијски одбор Матице српске, Београд – Нови Сад 2020; 673 стр.)



О Ивану Степановичу Јастребову објављени су бројни научни радови који се баве анализом његовог живота и дела. Његов целокупан истраживачки рад мисионарско је достигнуће у времену у којем је стварано, а протоком времена добило је још више на значају. У том смислу, превод допуњеног издања Ивана Степановича Јастребова, *Обичаји и њесме Срба у Турској, у Призрену, Пећи, Морави и Дебру*, објављеног у Петрограду 1889, значајан је издавачки подухват Службеног гласника, Удружења фолклориста Србије и Косовско-метохијског одбора Матице српске у 2020. години.

Иван Степанович Јастребов¹ био је руски дипломата, историчар, етнограф и археолог. Детињство је провео на Кавказу. Дипломирао је на Казанској духовној академији 1864. године. На Одељењу за изучавање источних језика при Министарству спољних

послова у Петрограду научио је турски, арапски и персијски. Убрзо се посветио дипломатском позиву Царске Русије. За српски југ Јастребов је сазнао из књига свог професора са Казањског универзитета, Викторија Григоровича (Виктор Иванович Григорович, 1815–1876) који је, 40 година пре Јастребова, први походио јужнословенске земље прикупљајући народне песме (том приликом пронашао је и неке вредне средњовековне рукописе које је понео у Русију). Та истраживања дала су Јастребову основу за рад и његову научноистраживачку археологију етнографије и фолклора Срба у Старој Србији и Македонији.

Иван Степанович Јастребов био је истински заљубљеник у српске земље и национални дух који опстаје, у српски језик као несвакидашње ткање у којем су нераскидиве нити порекла, значења и трајања. Само је посвећени истраживач могао да приступи прикупљању и записивању етнографске и фолклорне грађе са толико љубави и страсти, посебно откривајући неугасли православног дух у начину обележавања празника и усменом стваралаштву. Сведочио је страдању Срба, помагао и спасавао оно што Србин није могао. „Мој положај је крајње незавидан, јер ми долази да се одрекнем много чега да бих помогао несрећнима” – записао је. Био је велики баћушка велике Русије, добротвор и заштитник Срба и православаља.

Била је 1870. година када је Иван Степанович Јастребов први пут, као вицеkonzул, закорачио на призренску калдрму и у град узаврео од трговачког света, нагиздан чардацима, заливен потоцима, у мирису раскошних башти и шаренилу вера и нација на истом простору. Та кратка слика времена и простора у којем се обрео биће прва слика за којом ће, девет година касније, када се поново буде нашао у Призрену као konzул, уследити дубока промишљања о Старој Србији и Македонији. Нарочито везан за овај град, Јастребов пише: „Под Призреном ја разумем уопште сву стару Србију”. Педесетогодишњи руски дипломата, увек пријатан у разговору

¹ Рођен је у Громушки (Тамбовска губернија, Русија) 27. јануара 1839. Преминуо је у Солуну, 7. јануара 1894. године.

и расположен за размену мишљења, како га описују савременици и хроничари, био је самоуверен, одважан, mudar и сналажљив, што ће се више пута показати као кључно у заштити интереса Срба. Са ове дистанце можемо да се дивимо и замишљамо потенцијалне сегменте веома занимљивог историјског филма: сарадњу Јастребова са Симом Андрејевићем Игумановим, оснивачем Призренске богословије, и тадашњим њеним ректорима, бројним добротворима, трговцима у граду и селу, али и са великом и малом сиротињом, која је такође баштинила и преносила на потомке народно предање и обичаје. Непрегледна је листа доприноса Ивана Степановича Јастребова, од дипломатских потеза код турске власти, којом је обезбеђивао заштиту и доградњу светиња, ризиковања живота ради заштите Призренске богословије и њене библиотеке од упада Турака, до бројних личних улога и жртвовања за браћу по вери и пореклу.

Проучавање народне књижевности, лепоте и симболике народних обичаја код Срба, водило га је кроз Стару Србију и Македонију, чак и у Албанију. Читаоци ове књиге ће већ у његовој уводној речи осетити словенску и хришћанску љубав и заштитнички однос. Писмене, читке и питке, лепо обликоване реченице с обиљем детаљних и прецизних описа и аргументованих ставова представљају надасве занимљиво штиво. Јастребовљев угао има аналитичку ширину и вредносну дубину. Свако коме је завичај простор Косова и Метохије на страницама овог дела препознаће познате обичаје и песме, а у дивним описима открити и многе друге делове мозаика живота својих предака.

„Називати себе Србином значило је представити себе бунтовником против друштвеног поретка, саучесником са Србима Шумадије или Црне Горе, исконским непријатељима Турске” – објашњава Јастребов. „Назвати себе Србином значило је навући на себе подозрење не само као истомишљеника већ и савезника српских кнежевина.” Тешко је одолети закључку да је много сличности напред наведеног са не тако далеком историјом и животом Срба на овим просторима. Очигледно је да је постојаност српске државе, током историје, стварала непотребан страх, завист и потребу потирања од стране мањих народа у окружењу. Аустроугаре је непристајање на подређеност подсећало на историјско трајање и државотворност Срба. Јастребов овим делом сведочи да је узрок

неподношењу Срба од стране Турака упоран и трајан српски отпор према ропству. Иста особина Срба је, очигледно, кроз историју Бугаре враћала на познање колико су идентитетски (неаутохтони) слаби, додаје Јастребов. О турској нетрпељивости каже: „Турци никако не желе дозволити да је језик на коме говоре Срби у Македонији – српски. Тај назив им је толико неподношљив да српски језик називају босански, влашки или бугарски, само не српски. Потурчени Срби, говорећи на чисто српском језику, никада га неће назвати српским већ бошњачким (босанским)... Аустријанци не желе да се он назива српски већ једноставно *локални*...”. Јастребов даље примећује и закључује: „Никада код Бугара није било завере против Турака; они су били верно турско робље... до границе незамисливог”. Измучен овим горким искуством, један добар део Срба у Старој Србији и Македонији временом је нашао излаз у покорности Турцима, приклонивши се Бугарима. „Скоро цела Македонија се избугарила”, пише Јастребов. „*Избујариши* на језику Срба у Велесу и Прилепу значи покварити, унаказити (у моралном смислу), извртати речи и изразе на бугарски начин.” Иако је Кнежевина Србија давала субвенције за учитеље у многим местима, Бугарска егзархија давала је много више, срачунато. Описујући бугаризацију Срба у историјским околностима и ратовима који су уследили, интересима и сплеткама који су допринели бугаризацији, Јастребов је доказивао да ти Срби нису Бугари, анализом презимена која су и даље носили, фонетике, гласовног система и изговора речи, српског акцента, све до упоредне краниологије. Уочљиво је и конзулово познавање старог призренског говора, које му такође омогућава да га разликује од бугарског, штавише, и да исправи и Гиљфердинга и оспори да Призренци изговарају предлог *ca* као *сос* већ *с’с*, баш као што су говорили и писали Срби из времена Немањића, али и да је *јас* за заменицу *ја* „утицај богослужбених књига на говор благочестивог народа у Пећи и Новом Пазару”. Дипломатским освртом на тадашње несретно стање Срба у Турској Јастребов завршава увод и започиње детаљнији уплив у усмену књижевност и обимну али систематизовану етнографску грађу. Радом на заштити српског културног блага Јастребов према Србима у Старој Србији и Македонији гради старатељски однос.

Да би детаљно описао обичаје, Јастребов је путовао, улазио у српске домове, пратио славања учествујући у њима, тражио објашњења, тумачио и закључивао. „Током свог дугогодишњег боравка у Старој Србији и Албанији... ниједан од обичаја, мени, Русу, није упао у очи тако као обичај да се празнује *крсно име, слава...*” – пише Јастребов и додаје да је слава, као јединствени обичај у свету, највећи доказ да сви који се држе тог обичаја чине једну целину, да припадају српском народу. Ово образлаже народним предањем да су српска племена, по својој жељи, бирала за славу свеца на чији су се дан покрстила, да се код албанизованих Срба у Албанији пазило да млада и младожења не припадају једном племену које од старина има истог свеца као заштитника. Исто налази код бугаризованих Срба и у обичају Горанаца да, и након што су примили ислам, славе Ђурђевдан као највећи празник, а да се на Светог Пантелејмона масовно венчавају. У своје *сликарско дело* Јастребов умеће најлепше слике које чине овај обичај у Призрену, Дебру, Пећи и Гњилану. *Дан светиоџа*, српску славу, назива *свејорелијозним и уисјини њредивним обичајем*. Детаљно описује све обичаје у вези са славом: шта славу чини, ко и на који начин украшава и припрема колач, кољиво, какве се свеће користе, како се кади пшеница и сече колач у цркви, које се црквене песме певају током обреда, сведочећи све време о вези народа и цркве.

Детаљне описе овог и осталих обичаја редовно започиње призренским, а у наставку истиче обичаје других градова који су се од призренског разликовали (разлика у начину и месту обреда ломљења колача, начину позивања и кругу особа који се позива, врстама славских песама, молитви у виду здравица). Запажа необично весели изглед куће, трепетно поштовање и побожност Призренаца вече уочи славе, уздржаност жена од празнословља и преданост обавезама, домаћински пријем гостију и крајње љубазну кућну чељад која активно служи госте, допуњују трпезу... Цела породична заједница беспрекорно функционише упркос томе што је кућа пуна као кошница. Посебно су интересантне белешке које говоре о реду и поштовању госта у призренској кући (које се у великом делу и данас одржало, као наслеђе и део кућног васпитања). Као најаутентичније и најсликовитије издвајају се следеће белешке: *Глава њородице сџоју јер смайра да*

је њрех не служиии своме свецу како доликује и седеиши уџоредо са џосџима; На џредејело се уџироџи око два саџа времена и џосџавља се до џири џуџа, све док џосџи не заџираже џавно јело (јер би у суџроџном изџедало да, журеџи са џавним јелом, домаџин не жели њихово дуже џрисуџиво); Када уџали свеџу, домаџин џали воџџаниџу џред канџилом које џори џред иконама а заџим гржеџи свеџу левом руком, десном служи кољиво џосџима, који одџијају све до џређеџи џуџа; џрву чаџу вина џије кум и чим је узме и џрекрџии се, џосџии џресџану да јеџу; домаџин куће увек мало касни са својим џаџиџом и наџџоји да џоследњи заврџи, да нико од џосџију не би осџао џаџан и да би се моџао сџи најесџии без сџиџа јер и домаџин јоџ јеџе... Очигледно је задовољство домаћина јер је, у част свеца кога слави, гост примљен како доликује: улошћен је и сит. Обострано задовољство усгишава здравица најстаријег госта: *Ко је доџао, добро доџао! Да има џде да дође и да има ко да џа дочека! Боџ да ослободи и избави народ рисџански!*, док сви присутни одговарају једногласно: „Амин Боже!”. Са страхопоштовањем се певао, побожно и питомо, тропар свецу после тропара „Господи помилуј”.

У наставку, исто тако детаљно и подантно, Јастребов описује српску преславу; Дан Светог Игњатија и *џолазнице* у Гњиланском округу, односно *џолазача* у Средачкој жупи, који са гранчицом изговара здравицу и благосиља док „џара” или распирује огњиште и ложи ватру; коледа по селима гњиланског краја (страшило *Дедица* и још тријена момака, са звончићима на свиленој марамици везаној изнад зглоба шаке иду од Никољдана до Богојављења од куће до куће певајући дивне коледарске песме), али и коледа у Дебарском округу, где у српском селу Мајаци деца разнос по кућама хлепчиће *коленџаре*, док домаћница меси већи округли хлеб за први дан Божића, *чесницу* (исто као у Ђаковичком округу). Детаљни су записи о обележавању Бадње вечери, шта се једе, шта се ради са догорелим бадњаком, описују се песме у Призренском подгору, које певају жене и девојке крај ватре испред кућа, све веселе позоришне представе у селима Подримља, Липљанску *бареницу*, ручак и вечеру током три божићна дана, који се служе и обедују на поду, исто онако како су Јосиф и Богородица у пећини седели (склањајући претходно све оштре предмете, као сећање да је њиме Ирод побио новорођенчад, тражећи Исуса да би

га лишио живота). Сви обичаји су испреплетани молитвом, хришћанском симболиком и Христовим учењем. Очигледно је да је Јеванђеље хлеб насушни којим се Срби хране током свих слава и обреда, али и иначе, у свакодневном животу. Дебарска *василица* за Светог Василија Великог – Српску нову годину, затим свеноћно бдење у пољу мушкараца Средачке жупе на Богојављање, у очекивању да ће се отворити небо, Богојављање као дан *Вогџици* код Мијака у дебарском крају или литија у селу Галичник окићени су дивним песмама са празничним мотивима о Исусовом крштењу, о Светом Јовану и његовој мајци, детаљно описани а песме изворно пренесене. Ту су записи о Покладама (Бела недеља, *Прочка*) као Дану узајамног праштања, али и о *Лазарици* – глумачко-певачкој трупи која пева дивне и милозвучне песме домаћинима, мајкама, младенцима, детету у колевци, ратару, путнику намернику итд. у Великој Хочи, Дебарском, Гњиланском округу, Средачкој жупи...

У Призрену јаја су се фарбала искључиво на Велики четвртак, пре зоре (првоофарбано јаје – *сипрашник*), као радостан ритуал који се може обавити и на Велику суботу али ни у ком случају на Велики петак – најтужнији дан. Конзул даље описује одлазак на Литургију на Васкрс, најрадоснији хришћански празник, затим на други дан Васкрса – *Дрући васкрс*, ток и свечаност литија око цркве у Призрену, литије по селима, уз бројне и тематски разноврсне песме. По лепоти западају за око песме *Свети Пейтар њо рај шейта* и *Крсионоша Боја моли* које се певају у селима Косова поља. Посебно се издваја песма Гњиланског округа *Кујумџија на мору сећаше* која је тематски веома слична песми *Возила се њо мору љалица* коју су Дубровчани донели у Призрен. Колико се одржало поштовање Ђурђевдана говоре Јастребовљеви подаци да су га славили поарнаћени Срби, али и сами Арнаути – из градских утврђења пуцало се топовима на овај дан. Чак и Турци тога дана затварали су своје уреде, док су жене муслиманке спроводиле истоветне обичаје као хришћанске жене. Улазна врата кућа и соба окићена су врбовим гранчицама и пољским цвећем. Приметни су елементи паганизма (у трчању неударити Призренки, распуштене косе, као својеврсних *Амазонки*, око своје и куће момка за којег би волеле да се удају, како наводица не би промашио њихову кућу). Остатке паганских обичаја Јастребов налази и у време

суше када се ради кише призива пагански бог *Догол*, од жена *доголица* или Цигана додола, што је обичај који су после прихватили и Турци (уз додолске песме на турском). Песме певане током Ђурђевдана, које је забележио Јастребов у Призрену, Призренском подгору, Гњиланском округу и Косову пољу, зраче уметничним надахнућем песника (девојка писмом тражи од мужа у печалби да јој прати /пошаље/ душу у памуку; девојка која води коло назива се *џанцовођом*, *џесмојојком*, *џироорком*; дијалог-песме као надметање два хора итд.). Слично Ђурђевдану пева се, кити и весели и на Јереминин дан. У Средачкој и Сиринићкој жупи занимљив је обичај првог дана орања да спремљеног црног петла једу само они који ору, да се кости петла потом забадају у земљу да би усеву добро родили, а да се против олује жене бране стахањем ситом и дозивањем у помоћ Маре, Стојке, Магдалине и других жена које нису умрле природном смрћу, што су такође остаци паганских обичаја.

У *песмама за све џриликe* које се чују у селима Мораве (20 песама) и Дебарског округа (27 песама) преовлађују породични и љубавни мотиви, тематски независни или у вези са временом, док у песмама за све приликe Призренског округа (40 песама) преовлађују народне песме, метрички и тематски писане по узору на народне епске песме, уз често присутну словенску антитезу. Очигледно је да су многе песме и мотиви преношени из једног краја у други. Најзаступљеније су песме о јунаштву Краљевића Марка и песме преткосовске тематике (немањичког доба, доба цара Душана), као и покосовског циклуса. Посебно су вредне песме са духовном тематиком (*Засјала Света Тројица Светому Пейтуру на крила* или *Создаде се бела црква светиа Тројица*, у њој *џоју џесџојкрили ањели*; *Создаде се бела црква, ни на небо ни на земљу, на сред небо џод небеса*. *На цркви су џроја враџа: једна враџа само од злаџа, друџа враџа од исџока, џреџа враџа од заџада*. У њој *џоју џри ањела*. *Они џоју рајску џесму*. *Оџуд иде Божја маџа...*), оне са елементима персонификације (*Зафали се звијезда Даница, да ожени сјајноџа месеца, да му џроси звезду на заџаду*), као и оне које су се до данас одржале, које је Јастребов од народа *убрао* и *џосејао* у ову књигу (*Јечам жела лиџеџа девојка, јечам жела јечму џоворила* и *Виџњичица род родила*). У Средачкој жупи песме из ове групе готово све говоре о Краљевићу Марку, док су

оне које се певају по селима Косова поља обогатиле ову грађу, дивним дијалозима у десетерцу између Преблагe Марије и громовника Илије (који зарад кише, на њен захтев, *Tag izvede iše крилатише коње, iа коњима он койише кроји. Свeиша Пејика љоче ум удара...*, а заузврат тражи да сестрић Сава порази аждају). Бавећи се језиком дијалекта и дијалекатским језиком у овим записима Ивана Степановића Јастребова, професор др Радивоје Младеновић у истоименом раду² објашњава да намера Јастребова „није била да суди о дијалекатским обележјима и разликама словенских говора на простору Старе Србије, на коме је бележио грађу о обичајима и наводио песме”, те да се „старао да песме што тачније забележи са чувањем изворног изговора”. Констатује да је дијалекатска поузданост у записима неуједначена, те да није резултат дијалекатске еволуције у појединачним говорима већ често последица накнадних интервенција записивача, али и да је Јастребов песме највећим делом бележио уз помоћ записивача и казивача који нису имали свест о потреби да се у потпуности очува локални дијалекатски систем. У уводној речи и сам Јастребов наводи да је имао потешкоћа у прикупљању етнографске грађе због, како каже, непријатељског односа турске власти и неповерљивости српског становништва које избегава контакт са странцима. Стога су и песме записиване у изузетно тешким просторним, временским и политичким условима, те је била неопходна и помоћ записивача. Прикупљене песме и обичаји данас чине својеврсну нематеријалну археолошку грађу, подобну за даља етнографска и књижевна испитивања, али и увид у стање духа и опстанак Срба под Турцима.

Последњи блок свог истраживања Јастребов је посветио, у највећем делу, четвородневној призренској свадби, почев од просидбе (проводацисања и проводација, различито називаним: *мисиција, сјиројник*), преко кићења здравице, све до раскошних свадбених обичаја (од припреме, фарбања, кићења младе, описа изузетно богате, слојевите и раскошне призренске свадбене ношње, покривања младе и њеног обавезног стидљивог понашања научног од малих ногу, доласка

сватова, весела све до удаје, али и уз критички став према готово харемској затворености и едукацији девојака у кућној средини). Потом следе описи црквеног венчања у којем учествује само младожењина страна. Јастребов показује и дискретну духовиту ноту када описује дисонантност тонова уморног и спаног мушког и женског дела сватовске поворке коју спасава једино циганска волина, или описујући обичај гажења на венчању, којем прибегава домишљатији од младенаца како би се знало ко ће браком управљати. Ту су затим и описи стављања у џеп младенцима ораха и живе, против урока, опис уласка младе у дом, одређених радњи које обавља а којима се симболично *обезбеђује* срећа у браку, пород и слога, налик на сличне радње осталих укућана (свекрве, свекра, девера, *момковице* – задужене за спремање брачне постеље, увиђај и њено распремање после прве брачне ноћи) и доласка младиних родитеља у *ћрвич* – прву узајамну посету после свадбе. Јастребов проциљиво закључује и запажа равномерно понашање младе, једино васпитно и друштвено прихватљиво, али и дискретну разлику између њеног љубљења руку младожење од осталих. Примећује и колико обичаји даривања и узвраћања дарова све чешће представљају финасијски терет за породице, те њихова *ћримена* почиње временом да опада. Колико је прецизно описана богата призренска ношња коју носе млада и младожења, толико је раскош музичке ношње којом се улепшава сваки део свадбеног ритуала. Тематски прилагођене песме из грла распеваних домаћина и веселих сватова пуне су симболике и дивних порука, што догађај чини свечанијим и радоснијим за све учеснике. У тим песмама има лирике, метафоре, родитељске и младачке љубави, дискретне еротике, здравица и симболике. Истраживањем су обухваћене и данас добро познате песме: *Сумбул цвеће, мави и зелено* и *Шћо је лејо љод ноћ љољегатиш*.

Описујући свадбене обичаје у Пећи, Јастребов износи разлике у односу на призренске свадбе: разлике у наводацисању и церемонији малог белега који се ставља крај иконе, остајање при старинским обичајима и великим расходима низањем до чак 70 дуката на свилен конач привезан на младожењину грану шимшира, тзв. *кићу*, за који свакоме дариваоцу невеста узвраћа дар у висини вредности примљеног прилога. Прелеле су и пуне романтике свадбене песме у Пећи: *Сву ноћ ми*

² Детаљније у раду проф. др Радивоја Младеновића „Језик дијалекта и дијалекатски језик у записима Ивана Степановића Јастребова”, *Зборник радова са V међународној научној скупи* „Српски језик, књижевност, уметност”, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, 29–30. октобар 2010.

*санак не дође, слушајући лейе лейоше, де лейо
йоју девојке, свака свој драга сјомиње, а мене
моја највише; Момак млади девојку на зелену
јабуку. Премами ју на чардак. Исцеја ју ал-
кафшан и веузену коцуљу...;* и једна од вер-
зија данас добро познате песме: *Ај ти илде,
бљбиљ илде! Не јој рано на чардаку! Не буди
ми јосјодара, Госјодара ћир Јована. Сама
сам ја усјавала, сама ћу ја разбудити...* Ја-
стребов истиче своје запажање да су хришћани
у Пећи најпобожнији народ у целој Старој
Србији. Остали, мање-више исти свадбени
обичаји и празничне и свадбене песме у При-
зренском подгору, гњиланским селима и Де-
барском округу, шарено су ткање у народном
ћилиму културног наслеђа Срба, очуваног
и одржаног под турским ропством.

Прикупљајући и записујући пажљиво
и детаљно усмену књижевност и обичаје Срба
у Турској, Јастребов је истом додао прику-
пљене загонетке и изреке, као слику и доказ
пријемчивости народа – одгонетању, мудро-
сти, алузији и контрасту – која је разигравала
дух српског народа. Прво издање књиге обја-
вљено је у Петрограду 1886. године, а друго,
допуњено издање, 1889. године.

„Клија реч са папира послје хиљаду
година и расцвјетава се у глас и ријеч, у слику
и причу, у мисао и чувство, и у давне срца
откуцаје.”³ Словенска љубав и културно-исто-
ријска далековидост Ивана Степановича Ја-
стребова резултирала је сведочанством о кул-
тури и православном битисању Срба под Тур-
ском. Српски народ Јастребову дугује вели-
ку захвалност за прикупљену етнографску
и фолклорну грађу Срба у Старој Србији и
Македонији. Јастребов је био и остао један
од знаменитих трудбеника, књижевника, на-
учника и аналитичара домаћег и светског ка-
либра. Признањем, које би носило његово име,
ваљало би подржати људе истог или сличног
духа и подвига који данас, са истоветним ци-
љем, опстају у мисији научног истраживања
и спасавања угроженог културног блага на
подручју некадашње Старе Србије и Маке-
доније. Одавање такве заслуге не би било
признање само тим појединцима већ и самом
Јастребову, као потврда да је његово дело пре-
познато и упамћено, значајно и драгоцено,
да још увек живи и плодове даје.

Лела Марковић
Београд

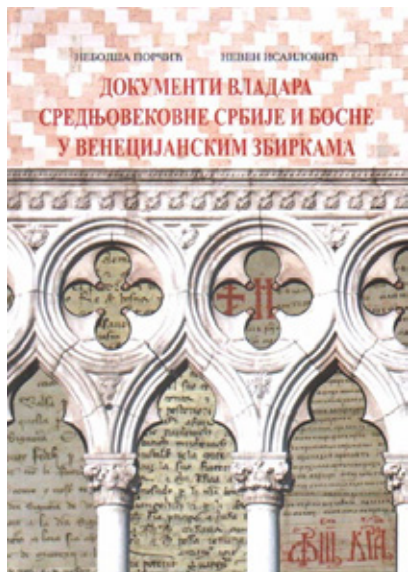
³ Миле Медић, *Завештања великој жујана
српској Сшефана Немање свом сину Свештом Сави*
(„9. Завјештање књиге и писма”). Доступно на:
https://www.rastko.rs/knjizevnost/umetnicka/mmedic/mmedic-zavestanja_c.html

ПРИКАЗИ и БЕЛЕШКЕ
REVIEWS and NOTES

UDC 930.25(450.341 Venecija)''04/14''(049.32)
UDC 94(497.11)''04/14''(049.32)

ИЗ ВЕНЕЦИЈАНСКИХ РИЗНИЦА

(Небојша Порчић и Невен Исаиловић, *Документи средњовековних владара Србије и Босне у венецијанским збиркама*, Архив Србије, Београд 2019, 537 стр. + илустр.)



У намери Архива Србије да подстакне истраживања у иностраним установама, попут архива, библиотека и музеја, које садрже изворе од значаја за српску историју, настало је коауторско дело истакнутих српских дипломатичара Небојше Порчића, ванредног професора Филозофског факултета у Београду, и Невена Исаиловића, вишег научног сарадника Историјског института у Београду. Како је примарно поље проучавања двојице аутора дипломатичка грађа, потекла са простора средњовековне Србије и Босне, с правом се може рећи да је ова књига продукт њиховог вишегодишњег рада са изворним материјалом ове врсте. У том погледу, ауторима је за ову монографију 29. октобра 2020. године уручена награда Матице српске за историју „Иларин Руварац” за 2019. годину.

На почетку, требало би нешто рећи о структури књиге. Поред предговора и увода, главни део се састоји од три целине, са по

неколико поглавља. Она су подељена према месту порекла докумената, па је аутор делова који се односе на Србију Н. Порчић, а оних који се односе на Босну Н. Исаиловић, што је посебно назначено у садржају. Овај приступ је потпуно оправдан и додатно олакшава разумевање околности које су довеле до настанка обрађене документарне грађе. Дакле, у оквире ове збирке ушли су владарски, затим документи обласних господара и оних чинилаца који су наступали на темељима државности средњовековне Србије и Босне.

У *Уводу* (стр. 9–16) се наглашавају разлици издвајања млетачког корпуса докумената потеклих из Србије и Босне, кроз њихове типолошке одлике и тематику посведочену њиховим садржајем. Корпус се састоји од четрдесет осам јединица, од тога тридесет један документ је изашао из канцеларија српских династија и великашких породица (Немањићи, Балшићи, Лазаревићи и Бранковићи, Црнојевићи), а седамнаест из босанских (Котроманићи, Косаче). Место у књизи нису нашле јединице потекле из комуна с источне обале Јадрана, попут Котора, из разлога што се одлике њихове документарне продукције уклапају у оквире латинске документарне писмености. Другим речима, кроз њихове типолошке и друге одлике не могу се уочити особености српске и босанске документарне писмености.

У оквиру прве целине под називом *Документи у историјском контексту* (17–134), кроз млетачки фонд српских и босанских докумената и релевантну литературу, дат је историјски контекст њиховог настанка. У три поглавља, чији је аутор Н. Порчић, прате се односи Венеције са династијом Немањића, од почетка XIII до средине XV века, затим са Балшићима у Зети, који су се осамосталили од централне власти након 1355. године и са српским деспотима, који су наследили балшићке поседе од 1421. до пада Србије под турску власт 1459. године. Н. Исаиловић, са

друге стране, у два поглавља предочава почетке контаката Млечана са Босном банова и првих краљева, од прве половине 14. века, до 1420. године. Потом и са преосталим краљевима из династије Котроманића, али и обласним господарима, првенствено из породице Косача, до пада Босне (1463) и Херцеговине (1481) под власт Турака Османлија. Посебно поглавље у оквиру прве целине посвећено је односима Венеције према оним факторима који су баштинили права на наслеђе српских деспота (Бранковићи у Срему и Црнојевићи у Зети) али и херцега из породице Косача.

Друга целина, *Дипломатичка својства* (135–204), обухвата дипломатичку анализу докумената и настојање да се уоче одређене заједничке особености појединих типова. Аутори детаљно анализирају врсту, стил, језик, као и намену докумената. У првом поглављу Н. Порчић се бави дипломатичким својствима јединица потеклих са простора Србије (136–167) и међу њима запажа четири наменска типа. Он посебно скреће пажњу на писма Стефана Уроша III Дечанског и Стефана Душана из 1330, 1345. и 1348. године, као и на писмо једног угледника, протовестијара Николе Буће, из 1345. године, као посебан тип касних немањићких докумената на латинском језику. Овај тип у суштини нема упоредни материјал међу ранијим немањићким јединицама, за разлику од, нпр. Ратачке повеље краља Стефана Уроша II Милутина из 1306. године. Документа Балшића из венецијанских збирки, са друге стране, не одликује конкретна типолошка заступљеност, мада са другим примерима балшићке документарне продукције имају својеврсне сличности. Типолошке и садржинске паралеле су уочљивије код примерака потеклих из канцеларије српских деспота Стефана и Ђурђа у периоду од 1423. до 1435, са једне, и Ђурђевих унука Вука и Јована, из 1480, односно 1502. године, са друге стране. Мада, ни овде се не може говорити о два јасно дефинисана документарна типа. Посебан тип представља тестамент Ђурђа Црнојевића из 1499. године.

Што се тиче докумената потеклих са простора Босне (167–203), Н. Исаиловић запажа низ општих заједничких одлика, са мањим одступањима. То су: језик (претежно латински и староиталијански), тип (уговорне повеље и у нешто мањој мери писма) и утицај млетачких дестинатара на обликовање формулара и текста докумената. У складу са

последњом одликом, документарни материјал у венецијанским збиркама, нема много додирних тачака са босанским документима који су упућени другим дестинатарима. Додуше, разлике су приметније када је реч о унутрашњим одликама јединица. Такође, од седамнаест исправа само четири су сачуване у оригиналу: исправа краља Стефана Твртка I из 1385, великог војводе Сандаља Хранића Косаче из 1423. и две краља Стефана Томаша из 1444. и 1450. године.

Главно поглавље књиге *Прејлед докумената са издањима* (205–456) подељено је на два дела. Први део обухвата четрдесет три владарска документа, а други пет невладарских. Они су означени бројевима, према хронологији настанка. Издања су дата савременим фонтом, а коришћена је савремена интерпункција. Поред оригинала и најстаријег сачуваног преписа, у целости су дати и преписи из канцеларијских књига, док су из осталих публиковане варијанте и допуне. Сваки објављени документ је добио превод на савремени српски језик. Уз издања налазе се описи (место, време издавања, садржина и спољне одлике) и коментари аутора, са упутима на одговарајуће стране у претходним поглављима књиге. Аутори су за све документе издвојили називе којима су означени. Како они истичу, текстови су рашчитани непосредно са докумената или снимака, са ретким позивањем на ранија издања. Као и када су у питању претходна поглавља, јединице које су пореклом из Србије приредио је Н. Порчић, а оне пореклом из Босне Н. Исаиловић. Умесно је напоменути да је овакав приступ издавања грађе примењен и у претходној монографији Н. Порчића, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: Доба Немањића*, која је 2017. године изашла у издању Балканолошког института у Београду.

Након основног текста, у виду прилога налази се табела са списком обрађених јединица са дипломатичким статусом и упутом на одговарајуће странице (457–458). Поред тога, књига садржи резиме на енглеском језику (459–484), списак извора и литературе са скраћеницама (485–512) и обједињени регистар личних имена, географских назива и одговарајућих појмова. Од посебног значаја су снимци докумената који су представљени у овој књизи.

Документарна грађа која је објављена у оквиру ове еднице налази се највећим делом

у Државном архиву у Венецији, а мањим делом у Националној библиотеци Марчана и Библиотеци музеја Корер. Велик део ове грађе, објављен је у оквиру познатих едиција из XIX и XX века, али гледано из угла савремене медијевистике, њихов методолошки приступ садржи одређене недостатке. Као прво, овим збиркама нису обухваћене све јединице, а грађа потекла са територија Србије и Босне није третирана у складу са особеностима документарне писмености двеју држава. Управо због тога, намера аутора је била доношење нове збирке, која је заснована на савременим научним постигнућима из домена средњовековне дипломатике, али и непосредном увиду у саму грађу.

Приликом израде ове монографије аутори су се сусрели са низом недоумица које са собом носи методологија истраживања из домена дипломатике. Како су више пута истакли, један од главних проблема је немогућност сагледавања ових докумената као једне дипломатичке целине. Поред тога што су у питању јединице потекле из два засебна државна организма, уочава се изражена хро-

нолошка недоследност у њиховом настанку. Такође, потпуна компактност не постоји ни у наменском смислу, јер поменути корпус не садржи само уговорне повеље и писма које сведоче о међудржавним односима, него и друге типове докумената (даровнице, прогласи, пуномоћја, тестаменти). Ипак, могућност поделе на неколико документарних група израженија је, између осталог, по питању ауктора и хронолошке блискости настанка, нарочито за исправе босанских краљева из династије Котроманића.

На крају би требало истаћи да су овом монографијом Порчић и Исаиловић пред научну јавност донели штиво које олакшава и подстиче даља истраживања, како питања која се тичу документарне писмености средњовековне Србије и Босне, тако и оних која су у вези са динамиком интеракције двеју држава са Венецијом. То се нарочито односи на донекле занемарену политичку компоненту, која је дуго остала у сенци истраживања економских односа између Републике Св. Марка и двеју држава.

Мр Марко Гавриловић
Историјски институт, Београд
marko.gavrilovic@iib.ac.rs

ЗАВЕШТАЊЕ ЗАВИЧАЈУ

[Војин С. Дабић, *Мала Влашка (Parva Walachia): Прилог историји српског народа у Славонији од XVI до XVIII века*, Матица српска, Нови Сад 2020, 236 стр.]



Крајем прошле године Матица српска је објавила монографију од изузетног значаја за историју српског народа на подручју Хабзбуршке монархије. Покојни професор Београдског универзитета Војин Дабић годинама је радио на обликовању последњег, трећег дела планираног „трокњижа” о историји појединих западних сектора Војне крајине. Након публикавања књига о Банској крајини (1984) и Карловачком генералату (2000) фокус његовог рада је био усмерен на проучавање развоја Вараждинског генералата, односно крајишта у хабзбуршкој Горњој Славонији. Упркос великом труду и мноштву објављених радова на дату тему, професор Дабић на жалост није успео да обимно истраживање крунише и свеобухватном синтезом. Тежња да се сви сегменти проблематике темељно проуче, недостајућа грађа из неколико иностраних архива, али пре свега преурањени одлазак са овог света 2017. године спречили су га у тој намери. У трци са временом, Војин Дабић је планирао да објави монографију мањег обима, посвећену историји области зване Мала Влашка, његовом завичају у Сла-

вонији. Рукопис књиге није никада довршио, али су као заоставштина остала четири поглавља које је Одељење за друштвене науке Матице српске на предлог академика Василија Ђ. Крестића, због великог научног доприноса истих, одлучило да постхумно објави као засебну монографију. Предговор и кратку биографију аутора сачинио је Дабићев дугогодишњи сарадник у настави др Небојша Шулетић, који је дао и значајан допринос истраживачком процесу тумачењем османских извора, на чему му је професор топло захвалио у рукопису.

Монографија је посвећена у првом реду области Мале Влашке, територији између реке Илова и планина Псуњ и Папук у Славонији, која је под тим именом постала позната крајем 16. века. Дело се, међутим, не ограничава само на наведени простор. Историјат области је посматран и анализиран у доста детаљном контексту догађаја и развојних процеса на ширем подручју. Аутор је у књизи заправо представио историју српског народа у читавој Славонији од 16. све до друге половине 18. века на прегледан начин, уз опис и анализу најбитнијих процеса који карактеришу развојни пут српских заједница на том простору. Миграциона кретања, државна политика насељавања и интеграције становништва, економске и политичке прилике у фокусу су излагања. Текст није оптерећен великим бројем сувопарних чињеница, датума, имена, таксативним навођењем разних одредаба или дугачким цитатима из извора као што је чест случај у историографији. Аутор је успео да резултате обимних истраживања сажме, упрости и читаоцима представи на начин који је прикладан и за ширу јавност. Главни акценат је стављен на процесе а не појединачне догађаје, што излагању даје одређену динамику, која читаоцу држи пажњу и омогућује веома добру перцепцију мењајућих се прилика како у простору тако и у времену. Аутору је пошло за руком да историју српских насеља у Славонији током раног новог века представи кроз једну сувислу и континуирану причу, што је само по себи тешко остварив циљ. Успех у

прикладном обликовању текста долази додатно до изражаја када се узme у обзир да се професор Дабић за истраживања углавном ослањао на необјављене и објављене изворе, које је подвргавао анализи и тумачењу у самој књизи. Кориштио је грађу осам архива, од тога пет иностраних, као и посебне фондове које чува Српска православна црква у Београду. Списак коришћених објављених извора и литературе је такође импресиван и сведочи о исцрпном истраживачком раду. Реалне економске и друштвене прилике у славонским насељима новог века аутор је највише проучавао коришћењем сачуваних пописа становништва, пореских листа, рачунске документације и сличних списа статистичког карактера. Због тога монографија садржи и већи број табела и графикана као помоћних облика за презентацију резултата. Критика извора представља посебну вредност овог дела због специфичног приступа по којем је професор Дабић био познат. Податке званичних прописа, или оне добијене из извора описног и наративног карактера, настојао је да потврди и проучавањем грађе која је настала директно на терену. Тако је, на пример, утврдио да званична пореска политика и прописане величине земљишта у неким деловима Славоније у стварном животу заправо нису били поштовани, него да су постојале енормне разлике између појединих области као и између православних (српских) и католичких заједница, што званично није било дозвољено. Мукотрпним радом и иновативним приступом аутор је у више наврата доказао исправност познате „животне истине“ да је често на папиру написано једно али да у пракси постоји нешто сасвим друго.

Основни текст књиге је подељен у четири велика поглавља која се даље деле на већи број потпоглавља. У првом поглављу, насловљеном „Турско крајиште у Славонији“ (странице 17–74), аутор је детаљно описао настанак крајишког система у Славонији још за време османске управе у 16. и 17. веку. Текст представља својеврстан увод у проблематику као такву, са одличним прегледом догађаја на сталном аустро-турском ратишту. Објашњење ни су просторни појмови попут Славоније и Мале Влашке, турска и хабзбуршка организација пограничних области и описана су миграциона кретања, која су одговорна за настанак већине српских насеља на датом подручју. Српско становништво је насељено у турско пограничје захваљујући давању при-

вилегије *влашкој сџајтуса*, те је тако временом настало и име области. Супротно увреженом мишљењу да су тек разарања у Бечком рату довела до опустелости насеља у Славонији, аутор је утврдио да је током читавог 17. века низ неповољних чинилаца узроковао омањи демографски суноврат и последично слабу насељеност исте. У другом поглављу са насловом „Бечки рат (1683–1699): освајање и укључивање турске Славоније у састав Хабзбуршке монархије“ (странице 75–117), најпре су у краћим цртама описани ратни походи током поменутог конфликта. Аутор је у наставку описао нови миграциони талас с краја 17. века, за који констатује да није имао скоро никакве додирне тачке са Великом сеобом Срба. У делове Славоније прикључене Хабзбуршкој монархији су се углавном населили Срби из Босне, као и део Хрвата из западне Славоније, али и одређени број босанских католика. Озбиљније насељавање Срба, који су са патријархом Арсенијем III Црнојевићем пошли у Хабзбуршку монархију, на подручје опустеле Славоније, осујетили су нови планови за успостављањем крајишта на Сави и Дунаву, где је становништво било потребније. У трећем поглављу, насловљеном „Слободни и зависни сељаци“ (странице 118–162), аутор је детаљно описао намере бечких власти да организују крајишта уз границу са Османским царством према новом моделу, као и да унутрашњост Славоније, укључујући и Малу Влашку, организују према класичном феудалном систему. По том питању су постојали озбиљни сукоби интереса војних и цивилних власти, бечког двора и угарског племства, који су сви морали бити усклађени како би нови систем заживео. Мађарска побуна, аустро-турски ратови и касније немирне политичке прилике осујетили су планове цивилних (коморских) власти да се готово читаво подручје демилитаризује и већина становништва пређе у класичан кметски положај. Насушна потреба за јефтиним војницима дала је војним властима одрешене руке да у пограничју образују крајишке области под управом Ратног савета и прикључе их Војној крајини, као што су учинили и са пространом *Ничијом земљом* (бившим пустим пограничјем између хабзбуршког Варајдинског генералата и османске Мале Влашке). Становници Мале Влашке су такође тражили прикључење Војној крајини, али њиховим захтевима није удовољено. Због сталних претњи побуном па и исељењем, Дворска комора није била

одмах у могућности да уведе класичан феудални систем у цивилном делу Славоније, па тако ни у Малој Влашкој. Систем је модификован тако што је у почетку дао сељацима одређене привилегије, али то није спречило постепен преображај до средине 18. века коморскихседа у приватна властелинства. Унутрашње прилике на славонским поседима који нису прикључени Војној крајини описане су у поглављу „Порески систем и аграрни односи” (странице 163–196). На примеру Мале Влашке аутор је детаљније приближио већ поменути проблеме око насељавања и успостављања ефикасног управног система. Према прописаним одредбама је величина пољопривредног земљишта по домаћинству била задовољавајућа а пореско оптерећење подношљиво за сељаке. Резултати анализе пописа земљишта и сакупљеног пореза показали су, међутим, да су власти почетком 18. века изиграле сопствене прописе вештачким увећањем величине земљишта како би наплатиле већи порез. Такав приступ имао је за последицу буне сељака. Ситуација се привремено стабилизовала компромисним договорима о паушалној наплати пореза али је већ 20-их година 18. века настављено са старом праксом, што је узроковало и исељавање становника. Посебна пажња посвећена је питању злоупотребе обавезног рада (работе) сељака на земљишту властелина, што је као последицу имало слабу насељеност простора. Нарочит акценат стављен је на поређење ситуације у срединама насељеним становништвом различитог етничког порекла. Аутор је установио да су постојале необјашњиве, у суштини потпуно непрописне разлике у земљишним и пореским приликама између неких српских и несрпских заједница. Величина земљишта је код неколико анализираних српских православних заједница била далеко мања него код суседних католичких, уз истовремено

далеко веће пореско оптерећење првопоменутих. Тачан узрок овој појави није идентификован. Аутор је такође установио да једино на подручју Славоније и Срема увођење урбаријалне регулације Марије Терезије није довело до побољшања статуса сељака, пошто су урбари, у суштини, поништили све до тада издате привилегије и уступке сељацима, због којих су уопште и прихватили да остану на датим поседима.

Монографија због претходно поменутих околности не садржи завршно поглавље, сумарни преглед или класичан закључак. Издање је обogaћено прегледним списковима прилога (мапа, графикона и табела), извора и литературе, као и регистром и кратком биографијом аутора.

Монографија „Мала Влашка”, упркос релативно мањем обиму и недовршеном стању, представља велико освежење и значајан допринос српској модерној историографији. Посвећена у првом реду историји омање области Мале Влашке, књига у својој целисти нуди много више од тога. Писана јасним, једноставним језиком, читаоцима читко и на пријемчив начин презентује веома компликован период у историји српског народа у читавој Славонији у раном новом веку. Прегледно, без сувишних детаља и дугачких дигресија, аутор је успео да сложено материју сажме у компактне оквире, фокусирајући се више на живот обичног народа него на појединце или припаднике елите. Специфичан, на нашим просторима неубичајен приступ проучавању историје, какав је неговао професор Војин С. Дабић, концептуално ће заувек опстати и бити видљив у његовим делима, а она ће, надамо се, представљати узор и подстрек будућим нараштајима историчара да продуже своја истраживања са тачке где је он био присиљен да стане.

Мсп Нино Делић
Историјски институт Београд
nino.delic@iib.ac.rs

СВЈЕДОЧАНСТВА ИСТОРИЈСКОГ КОНТИНУИТЕТА

(Извори за историју Српске православне цркве у Босни и Херцеговини: зборник докумената, Удружење архивских радника Републике Српске, Архив Републике Српске и Архив Српске православне цркве, Бањалука–Београд 2020, 360 стр.)



Централни јубилеј у српској култури и историјској науци 2019. године био је посвећен 800. годишњици самосталности Српске православне цркве, духовне колијевке и кључног идентитетског упоришта српскога народа. У вези са годишњицом која свједочи о историјском континуитету српског народа и значајним дометима на пољу умјетности, културе и науке, једно репрезентативно струковно удружење и два архива објавили су зборник релевантних историјских извора и архивских докумената *Извори за историју Српске православне цркве у Босни и Херцеговини*. Зборник докумената приредили су историчари и архивисти мр Бојан Стојнић, директор Архива Републике Српске из Бање Луке, и др Радован М. Пилиповић, директор Архива Српске православне цркве из Београда. Зборник докумената обима је 360 страна и садржи четири поглавља: I „Предговор”, II „Осам векова аутокефалности Српске православне цркве – једно архивистичко промишљање”, III „Избор из грађе” и IV „Попис изворника докумената и прилога”. Треће и

најважније поглавље ове књиге – „Избор из грађе”, обухвата укупно 70 докумената. Неки од докумената се по први пут објављују у овој збирци, док је већина одраније позната стручној јавности. Намјера приређивача била је да се кроз одабрану архивску грађу, која обухвата период од XIII до XX вијека, а односи се на пет епархија (Бихаћко-петровачка, Бањалучка, Зворничко-гузланска, Дабробосанска и Захумско-херцеговачка), покаже динамични развојни пут Српске православне цркве на простору данашње Босне и Херцеговине, који у последње вријеме све више привлачи истраживаче различитих методолошких одређења.

Посебну пажњу привлаче *Концептиј ипсма Зеничке црквене ојцијине руском цару* из средине XIX вијека којим се моли за материјалну помоћ и документ који свједочи о покушајима изградње православне цркве у Бањој Луци у истом раздобљу. Заслужено мјесто у збирци пронашла је *Конвенција* између аустроугарске владе и Цариградске патријаршије о статусу православних епархија у Босни и Херцеговини од 31. марта 1880. године, којом је регулисан положај српске цркве у покрајинама под аустроугарском окупацијом. Из истог раздобља издавајемо *Посланицу* од 26. априла и *Окружницу* парохијском свештенству од 29. новембра 1883. године дабробосанског митрополита Саве Косановића, којом је стао у заштиту и одбрану православља од агресивног католичког прозелитизма у окупираним покрајинама, као и одлуку о утемељењу нове Српско-православне Митрополије бањалучко-бихаћке, са митрополитском столицом у Бањој Луци. Из времена борбе Срба за црквено-школску аутономију 1896–1905. године издавајемо три царска меморандума, први од 23. новембра 1896. године, други од 19. марта 1897. године и трећи меморандум од 17. маја 1900. године.

Од докумената важних за историју Српске православне цркве из међуратног периода помињемо одлуку Светог архијерејског сабора донијету 30. августа / 12. септембра 1920. године у Сремским Карловцима, о по-

дизању Аутокефалне Уједињене Православне Српске Цркве на степен и положај Патријаршије, указ краља Петра I од истог датума којим се потврђује поменута одлука Светог архијерејског сабора, основне одредбе Устава Српске православне цркве из 1931. године и посланицу Светог архијерејског синода Српске православне цркве, донијету после Конкордатске кризе и Крваве литије 1937. године.

Извори за историју Српске православне цркве у Босни и Херцеговини обилују грађом која свједочи о планском и систематском уништавању црквене организације, свештенства, културних и духовних добара српског народа током Другог свјетског рата на тлу Независне Државе Хрватске. Издвајамо извјештаје о злочинима хрватских власти према свештенству и народу на територији НДХ према подацима добијеним од 20. јула 1941. године, извјештаје о страдању Срба сребреничког краја 1941. године, извјештаје Црквеног суда Епархије бањалучке о послјератном стању, извјештај Црквеног суда Митрополије дабробосанске Земалској комисији Босне и Херцеговине за вјерска питања о општем послјератном стању, извјештај Црквеног суда Епархије захумско-херцеговачке Земалској комисији Босне и Херцеговине за вјерска питања о послјератном стању, извјештај о архијерејском раду и стању у Епархији зворничко-тузланској за 1947. годину, те списак свештеника, свештеничких удовица и сирочади, јеромонаха и монахиња Епархије зворничко-тузланске.

Посљедњи дио *Извора за историју Српске православне цркве у Босни и Херцеговини* доноси документа и изворе новијег датума, међу којима помињемо саопштење са ванредног засједања Светог архијерејског сабора Српске православне цркве поводом лажних оптужби против српског народа у Босни и Херцеговини, *Ајел* упућен сестринским православним црквама, генералном секретару ОУН, папи Јовану Павлу II, Свјетском савјету црква, Европској унији и свим амбасадама у Београду из 1995. године и знаменити *Ајел српском народу* поводом егзодуса крајишких Срба у љето исте године.

Српска православна црква у Босни и Херцеговини развијала се вијековима у специфичним друштвено-политичким околностима, до ослобођења 1918. године под вишевијековном турском и вишедеценијском аустроугарском окупацијом. У цивилизацијским и модернизацијским карактеристикама

XIX вијека цркви и њеном свештенству у Босни и Херцеговини припада посебно мјесто. Црква је у борби за национално ослобођење и формирање слободне државе активно учествовала. Поред чисто вјерских, црква је имала обиљежја политичке организације, посебно у раздобљу турске окупације, али је била и носилац готово целокупног културно-просвјетног рада у народу. По избијању Првог свјетског рата, Српска православна црква у Босни и Херцеговини и њено свештенство третирани су од стране власти као основа противдржавне пропаганде у Босни, Херцеговини, Хрватској и Далмацији, те су, сходно томе, били изложени суровој војно-политичкој репресији у чијој се основи налазила жеља окупаторских власти да униште све српске националне организације и њихове истакнуте представнике. Свршетком рата и повратком Краљевине СХС / Југославије, настали су нови услови рада и живота цркве. У одлучујућим идеолошким питањима унутрашњег живота и поретка, црква и држава налазе се на блиским позицијама. Карактеристике односа Српске православне цркве према држави биле су приврженост југословенској краљевини и поштовање њених закона.

Српска православна црква нашла се током Другог свјетског рата и постојања Независне Државе Хрватске на ивици опстанка и пред изазовом тоталног уништења. Судбина коју су усташке власти намијениле цијелом српском народу није заобишла свештенство ни објекте СПЦ. Све што се поистовјећивало са православљем и српством стављено је ван закона, а као такво осуђено на нестајање у држави у којој није било мјеста за Србе, Јевреје и Роме. Србима је послјератног слома у Априлском рату најснажније упориште остало у њиховој цркви, која је због тога била изложена бруталном терору окупатора и њихових помагача. Физичка истребљења и расељавања Срба из Босне и Херцеговине пратили су њихово присилно покатоличавање, пљачка имовине и културних добара. Завршетак рата је на историјску позорницу поставио нове односе између вјерских заједница и државе. Српска православна црква прихватила је одвајање цркве од државе, аграрну реформу, али и све друге реформе које су дух и политика новог времена налагале. Преузимањем власти у Југославији комунистички режим уложио је знатне напоре да разбије јединство Српске православне цркве, сматрајући да ће на тај начин разбити Српство као

хомогену цјелину. Гледајући у цркви легло „великосрпске идеологије”, комунисти су организовано радили на умањењу њеног утицаја међу вјерницима, те унутрашњој контроли, уколико је већ нису могли у потпуности разбити. Српску православну цркву требало је подијелити у више засебних црквених заједница, међусобно одвојених и независних једних од других, чиме би се постепено отворио пут ка разбијању српског националног идентитета.

Повезани истом историјском судбином, српски народ и његово свештенство били су носиоци српске државне мисли која је повезивала све Србе, ма гдје живјели. Поникла из народа, српска црква се од својих коријена

није одвајала, него је заједно са народом подносила сва историјска искушења и страдања. У очувању јединства и националног идентитета српског народа огледа се улога цркве у прошлости Срба из Босне и Херцеговине, али и назире њена обавеза према генерацијама које долазе.

Заједнички рад Удружења архивских радника Републике Српске, Архива Републике Српске и Архива Српске православне цркве током претходних година дао је значајне резултате на пољу науке, који су се манифестовали кроз неколико штампаних издања и богатом изложбеном дјелатношћу. *Извори за историју Српске православне цркве у Босни и Херцеговини* представљају круну те сарадње.

Др Боривоје Милошевић
 Универзитет у Бањој Луци
 Филозофски факултет
 borivoje.milosevic@ff.unibl.org

МУСЛИМАНИ НА БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ
(Klejer, Natali i Gzavije Bugarel, *Muslimani Jugoistočne Evrope: Od imperija do balkanskih država*. Preveo Marko Božić. Akademska knjiga, Novi Sad 2020, 346 str.)



Угледна новосадска издавачка кућа Академска књига је у тешкој, „пандемијској” 2020. години, у којој су многи издавачи до некле посустали са објављивањем нових наслова, чекајући боље (пословне) дане, објавила више вредних научних студија. Једна од њих ће посебно заинтриговати историчаре, социологе, културологе, али и све проучаваоце сложених политичких, историјских и социокултуролошких прилика, као и увек осетљивог питања верских и националних идентитета на подручју Југоисточне Европе. У питању је књига *Муслимани Југоисточне Европе: од империја до балканских држава* Натали Клејер (Nathalie Clayer) и Гзавијеа Бугарела (Xavier Bougarel), истраживача Центра за турске, османске, балканске и централноазијске студије (ЦЕТОБАК) при Француском научном истраживачком центру (ЦНРС). Натали Клејер је специјалиста за верска и национална питања у османској и постосманској Југоисточној Европи, а Гзавије Бугарел за ислам у Југоисточној Европи, као и за ратове и послератна друштва на тлу бивше Југославије.

Чињеница коју и сами аутори истичу у свом делу је да су претходне две деценије обележене порастом броја научних радова посвећених управо Југоисточној Европи и муслиманским заједницама на том простору. Ти радови анализирају еволуцију односа између ислама и политике у првој посткомунистичкој деценији, с једне стране, и поновно успостављање веза између балканског ислама и остатка исламског света, с друге стране. Међутим, по речима аутора, до ове књиге „недостајало је дело које би ту еволуцију посматрало у дужој историјској перспективи” (стр. 23).

У самом уводу аутори наглашавају да се у књизи баве само оним муслиманским заједницама које су се појавиле са ширењем Османског царства у Европи између XIV и XVII века, а у мањој мери и током његовог повлачења, између XVIII и XX века. Питање порекла тих заједница је предмет старих и жучних расправа и као такво неминовно вишеслојно и комплексно, па се аутори коректно оградају истичући да није њихов задатак да пружи коначне и прецизне одговоре.

У већ споменутом уводном делу читалац уочава настојање аутора да њихова књига не остави никакве недоумице и потешкоће у разумевању, чак и кад су у питању читаоци просечног познавања историјских односа и догађаја на просторима Југоисточне Европе. Наиме, они прецизно и конкретно наводе четири велике лингвистичке и националне групе муслиманског становништва на Балкану: Албанце муслиманске вероисповести, Бошњаке, Турке и Роме исламске вероисповести. Прецизности доприносе и приложене карте и табеле које приказују проценат муслимана у укупном броју становника у државама Југоисточне Европе – 12,5% становништва овог дела света, односно осам милиона становника исламске вероисповести. Већ само навођење индикативних статистичких података указује на један од мотива аутора да се посвете истраживању ове, за научнике и истраживаче, не сасвим једноставне тематике.

Студија пружа свеобухватан преглед вишевековног историјског раздобља: периода

од извесног слабљења Османског царства након неуспешне друге опсаде Беча 1683. године па све до Источне кризе (I поглавље, стр. 27–64); периода Источне кризе, током које јачају балканске државе, што утиче на демографско смањење муслимана на просторима који су прешли под неосманску власт и, напослетку, води до краха Османске империје и стварања Републике Турске 1923. године (II поглавље, стр. 65–104); међуратног периода током којег су два процеса погодила муслимане из балканских држава у којима су били мањина: иселљавање у Турску и њихово конституисање као мањине (III поглавље, стр. 105–154); затим периода успона комунизма у балканским државама када се муслимани „препуштају могућностима које нуди комунистичка модернизација” (стр. 165) (IV поглавље, стр. 155–206); и, коначно, периода пада комунизма, када балкански муслимани допевају у жижу интересовања светске јавности, пре свега због распада Југославије и ратова који су потом уследили (V поглавље, стр. 207–257).

Важно је напоменути да аутори Клејер и Бугарел *балкански ислам* доследно сагледавају у контексту значајних историјских догађаја на простору Југоисточне Европе, у времену обележеном нестанком три велика царства: османског, аустроугарског и руског, сматрајући да балкански муслимани „имају исто онолико права да се називају Европљанима колико и њихови православни и католички суседи”, а да „инсистирање балканских муслимана на европском и толерантном карактеру њихове вере такође представља одговор на националистичке идеологије које су их називале „Турцима”, „Азијатима” или, што је најновија тенденција, „фундаменталистима” и „вехабијама” (стр. 275).

Они истичу и преломне тачке у историји балканских муслимана, а једна од најважнијих и пресудних за њихов даљи историјски

развој је повлачење Османског царства са Балканског полуострва, када је наступио тежак период интеграције у новоосноване државе, као и настојања тих држава да успоставе надзор над исламским верским хијерархијама.

Посебна вредност ове историјске студије је синтетичан приказ *балканског ислама*: верске праксе и обичаја муслимана из балканских држава, уз истицање запажања да су они хомогенији на религијском него на лингвистичком плану: велика већина међу њима су сунитски муслимани ханифијског обреда. Такође, аргументовано је приказана корелација између веза ислама и националног идентитета муслимана деведесетих година прошлог века: у Босни и Херцеговини је дошло до „истинске реисламизације националног идентитета”, док је у осталим балканским државама „исламонационалистичка струја остала маргинална” (стр. 243). Ипак, аутори износе став да је „секуларизација кроз коју су муслимани прошли у комунистичком периоду углавном била неповратна” (стр. 255).

На крају, може се закључити да су аутори овој комплексној теми приступили аналитично и посвећено, о чему сведочи и богата библиографија, која броји чак 261 библиографску јединицу, као и исцрпан глосар, који олакшава разумевање непознатих или мање познатих термина. За научне раднике посебно значајан може бити и пажљиво састављен индекс појмова, који се налази на крају књиге.

У књизи су објективно приказане политичке, социолошке, демографске и верске карактеристике балканских муслимана, упоредо са приказом најважнијих историјских догађаја чији су они били и јесу неизоставан чинилац, уз напомену да ово дело пре свега доприноси упознавању и сагледавању поменутих карактеристика припадника исламске културе на једном географски јасно одређеном простору – простору Југоисточне Европе.

Мр Весна Живковић,
докторанд Педагошког факултета у
Сомбору
Универзитет у Новом Саду
vesna_zvkvc@yahoo.co.uk

ХАБЗБУРШКА БАЛКАНСКА ПОЛИТИКА НА РАЗМЕЂУ ВИЈЕКОВА (Боро Бронза, *Аустрија и Западни Балкан 1788–1815*, Филозофски факултет, Бања Лука 2020, 237 стр.)



Боро Бронза ванредни је професор на ужој научној области Историја новог вијека, у оквиру Студијског програма Историја, Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци. У његовом истраживачком фокусу налази се историја аустријске и европске дипломатије током XVIII вијека, те политички и економски односи Европе и Азије у истом периоду. Написао је више радова а 2012. године објавио је монографију *Аустријска њолићка њрема њпросњору Босне и Херцеговине 1699–1788*. Ријеч је о проширеној докторској дисертацији коју је под називом „Хабзбуршка политика према Босни и Херцеговини 1716–1780“ одбранио 2009. на Филозофском факултету у Бањој Луци.

Књига *Аустрија и Западни Балкан 1788–1815*. представља ауторову измијењену магистарску тезу коју је 2006. одбранио на истом факултету под називом „Хабзбуршка политика према Западном Балкану 1780–1815“. Боро Бронза се у питању историографске терминолошке дилеме да ли користити одредницу хабзбуршки или аустријски одређио за потоњи. Аргументујући своју одлуку „квантитативном анализом“, о којој није навео детаљније податке, по којој је „последњих година... баланс у историографији прешао на

страну термина Аустрија у односу на термин Хабзбуршка Монархија“ (стр. 10). Простор Западног Балкана који се третира у књизи не обухвата комплетно подручје које се данас под тим термином подразумева, пошто територије Сјеверне Македоније и Албаније тада још нису биле предмет аустријске војне и политичке аспирације. За разлику од млетачких посједа Истре, Далмације и Боке Которске, територије Дубровачке републике и османских посједа данашње Црне Горе без Боке которске, територије Србије јужно од Саве и Дунава и Босне и Херцеговине. Хронолошки оквир 1788–1815. подијелио је на три неједнаке цијелине: период од 1788. до 1791. односно од почетка аустријско-османског рата до потписивања мира у Свиштову августа 1791; период од 1791. до децембра 1805. и склапања мира у Братислави, којим је дезоријентисаност аустријске политике постала очита; период од Братиславског мира 1805. до 1815, односно до завршетка Бечког конгреса.

Поред предговора, књига се састоји од увода, закључка, прилога и списка извора и литературе, као и три дијела са по четири потпоглавља: *Офанзивна њолићка Аустрије на Западном Балкану у доба Јосифа II*, с потпоглављима „Политичке и војне акције Аустрије на простору Босне и Херцеговине (1788–1791)“, „Потези према Србији у духу ‘грчког плана’ (1788–1791)“, „Мисије у Црној Гори као покушаји остварења пресудног политичког утицаја (1788–1791)“, Однос према Дубровачкој републици и Млетачкој Далмацији (1788–1791“, *Колебање Аустрије на Западном Балкану од мира у Свиштову до мира у Братислави*, с потпоглављима „Проблеми разграничења и одржавања мира на граници с Босном и Херцеговином (1791–1805)“, „Став према српској аутономији у сјеверној Србији и почетак избијања српског устанка (1791–1805)“, „Однос према борби Црне Горе за независност (1791–1805)“, „Борба за освајање Млетачке Далмације и неутрализацију Дубровачке републике (1791–1805)“, и *Аустрија и француска њријешња на Западном Балкану од мира у Братислави до Бечког конгреса*, с потпоглављима „Отварање конзулата у Трав-

нику и дипломатска дјелатност у Босни и Херцеговини (1805–1815)”, Сјеверна Србија у аустријским концепцијама током српског устанка и Бечког конгреса (1805–1815)”, „Покушаји утицаја на политички развој Црне Горе (1805–1815)”, „Борба против француске превласти и коначно освајање Дубровачке републике и Далмације (1805–1815)”.

Аутор се скоро двадесет година бави изучавањем аустријске западнобалканске политике и овим дјелом је заокружио тај период свог научног рада. Закључио је да рат из 1788. представља дисконтинуитет у аустријској политици према Османском царству коју од 1739. до 1878. није карактерисао отворено агресивни приступ. Објективно слаба Аустрија је миром из 1791. отворила себи изузетне трговачке перспективе. Посљедично простор Србије, Влашке и Молдавије добио је већи значај од Босне и Херцеговине. Ове османске провинције биле су географски најближе центру Монархије али нису имале значајан финансијски потенцијал. За даље ширење било је важно остварити утицај на хришћане у сјеверозападним дијеловима Османског царства. Кампоформијским миром 1797. Аустрија је загосподарила дотадашњим млетачким посједима и настојала да такво стање задржи. Устанички покрети могли су довести до

прекомпозиције односа на Балкану и стога је Аустрија била досљедан противник Првог српског устанка и његовог одјека у Босанској Крајини. У ратовима 1805. и 1809. изгубила је све територије у јадранском залеђу и била сведена на „француски сателит”. Аустријска политика све до француског пораза у Русији сводила се на покушаје парирања француском утицају у Османском царству. Након Бечког конгреса и побједи начела легитимитета Аустрија је на Балкану остварила циљ – сачувати status quo све до повољне прилике за интервенцију. Изворну грађу за изучавање аустријске политике на Балкану у наведеном периоду аутор је црпио из фондова Аустријског државног архива (Österreichisches Staatsarchiv in Wien) те Дворског архива (Haus-, Hof- und Staatsarchiv). Имајући у виду да је аустријска политика према Западном Балкану у великој мјери зависила од догађаја у Средњој и Западној Европи за даљи рад на овој теми било би неопходно истраживати у архивима Берлина, Париза и Лондона. Расвјетљавање улоге римокатоличке цркве у аустријским плановима на Балкану захтјева рад у архивима Ватикана. Будућим домаћим истраживачима који се ухвате у коштац с овим темама књига *Аустрија и Западни Балкан 1788–1815* биће од велике помоћи.

Мсп Рагован Субић
 Универзитет у Бањој Луци
 Филозофски факултет
 radovan.subic@ff.unibl.org

АПРИЛСКИ РАТ – ПРЕДАЈА БЕЗ ИСПАЉЕНОГ МЕТКА ИЛИ НЕ?
 (Милош Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини: Пета армија Југословенске војске у рату 1941*, Институт за савремену историју, Београд 2020, 343 стр.)



У једном од својих интервјуа датих почетком последње деценије ХХ века историчар Бранко Петрановић је изнео предвиђање по којем историчари у будућности неће моћи одолети обради догађаја из 1941. године. Полазећи од сложености узрока, унутрашњих подела, тадашњих или накнадних супарништава учесника, различитих погледа на последице, он је увидео да дуго неће нестати интересовања међу историчарима за све што је претходило 27. марту 1941. године, односно онога што је била ближа или даља последица преврата. Предвиђање које је изнео Петрановић потврђено је у виду монографије *Априлски рат у Моравској бановини: Пета армија Југословенске војске у рату 1941*. Њен аутор, Милош Жикић, припада групи млађих историчара који је сабирањем нових историјских извора и преиспитивањем оних познатих у светлу нових чињеница успео да подари монографију са темом Априлског рата 1941. године као директне последице војног пуча.

Мотив за своје истраживање аутор је пронашао у изостанку ширег и објективног проучавања Априлског рата, из чега су про-

истекли бројни стереотипи, који су заступљени и данас у виду општеприхваћених чињеница. Најкарактеристичнији стереотипи се односе на слаб отпор војске Краљевине Југославије, „предају без испаљеног метка“, спремност нижег командног кадра за борбу, издајство и апатију виших официра. Претварање ових стереотипа у општа места, без исцрпне анализе, имало је за последицу, према ауторовом мишљењу, то да су многи примери позитивног деловања и пожртвовања током Априлског рата неправедно заборављени. Управо је на простору Моравске бановине, административно-управне јединице Краљевине Југославије, започео немачки напад заузимањем Сипског канала на Дунаву. Тимочка дивизија у саставу Пете армије пружила је код Цариброда снажан отпор непријатељу, остале јединице из састава ове армије пружиле су отпор у Источној Србији, док је део њих успео да успостави фронт у долини Западне Мораве. Као основни извори за проучавање ратног пута Пете армије аутору су послужила сведочанства команданата њених јединица која се чувају у фондовима Војног архива у Београду. Међу њима од посебног значаја су изјаве команданта Пете армије генерала Владимира Цукавца, команданта Крајинске дивизије генерала Милоја Попадића, команданта Топличке дивизије генерала Владислава Костића, команданта Церске дивизије генерала Милорада Мајсторовића, команданта артиљерије Дринске дивизије генерала Ђуре Изера, као и помоћника, а потом и команданта позадине Врховне команде генерала Михаила Бодија, потпуковника Драгољуба Ђурића из Штаба Пете армије и потпуковника Драгутина Хала, команданта 9. артиљеријског пука Тимочке дивизије.

Ова монографија се састоји из осам поглавља (ако у њих убројимо Увод и Закључак), након којих следе прилози, документи, фотографије ратних команданата јединица Пете армије, фотографска сведочанства ратних дејстава, као и списак извора и литературе. Увод (стр. 15–27) нам доноси осврт на простор и становништво Моравске бановине,

која је са својом територијом улазила у састав Пете армијске области војске Краљевине Југославије. Приказане су географско-стратегијске специфичности фронта који је бранила ова армија, а укратко и међународни положај Краљевине Југославије у времену које је уследило након избијања Другог светског рата, септембра 1939. године. Прво поглавље „Ратне припреме Краљевине Југославије” (стр. 29–64) пружа податке у вези са предратном југословенском војном индустријом, проблематиком набавке наоружања, плановима одбрамбеног утврђивања границе, током активирања јединица, безбедоносним мерама које су биле предузете на територији Пете армије. Друго поглавље „Ратни планови, мобилизација, концентрација и стратегијски развој Југословенске и немачке војске” (стр. 65–124) доноси приказ ратних планова сукобљених страна, систем мобилизације обвезника у југословенској војсци, покушај концентрације и стратегијског развоја југословенске Пете армије, односно стратегијски развој немачке Дванаесте армије.

Наредна поглавља на основу хронолошки преглед ратних операција Пете армије на дневном нивоу, које су подељене на три фазе: 6–8. априла, 9–11. априла и 12–15. априла 1941. године. Прво од њих „Немачки напад и отпори” (стр. 125–158) говори о отпору југословенске војске на Сипском каналу, борбама противоклопне чете Тимочке дивизије која је 6. априла зауставила немачке тенкове на Вршкој Чуки код Зајечара, као и о потпуном уништењу авијације која је требало да обезбеди подршку из ваздуха Петој армији. Напади су се наставили следећег дана, 7. априла на караули Вучи До, затим на линији коју су држале Дринска, Крајинска и Топличка дивизија. Као кључан показао се продор немачких оклопних јединица правцем Крива Паланка – Куманово – Скопље, чиме су били угрожени десни бок и позадина Пете армије. Одбрану на јужном одсеку држала је Топличка дивизија која у том тренутку још увек није била завршила мобилизацију. У неравноправним условима Тимочка дивизија је прихватила борбу са вишеструко надмоћнијим јединицама Вермахта, које су избиле испред Ниша. Следеће поглавље „Пад Ниша, пресецање Пете армије на делове и формирање фронта у Шумадији” (стр. 159–208) описује околности под којима је уништена Топличка дивизија и изгубљен Ниш. Уследио је продор немачке 11. оклопне дивизије која је 13. априла

ушла у Београд, прекинувши везу Тимочке и Крајинске дивизије са главнином Пете армије. У наступању ка Београду Немци су наишли на отпор код Параћина и Ђуприје, након чега је успостављена линија одбране у Шумадији. У поглављу „Завршне операције Пете армије” (стр. 209–243) изнесене су чињенице у вези са неуспешним покушајем пробоја из обруча Тимочке дивизије код Сокобање, када је уништена и Крајинска дивизија. Супротно њима, отпор до последњег дана пружале су јединице Церске дивизије. Она је била придодата Петој армији и успела је да затвори правац долином Западне Мораве, што је зауставило Немце у продору ка Чачку. Аутор наводи податке о губицима немачке 11. оклопне дивизије који су у периоду 7–15. априла 1941. године износили: 73 погинула, 224 рањена и 10 несталих, од којих је било 12 погинулих и 16 рањених официра. На основу губитака само једне непријатељске дивизије аутор доказује неистину изнету у податку по којем су Немци у Априлском рату имали „свега 151 погинулог”.

У последњем поглављу „Склапање ’примирија’ и капитулација југословенске војске” (стр. 245–255) пружен је приказ околности у вези са завршетком Априлског рата на простору који су држале јединице Пете армије. На простору Моравске бановине Немци су успоставили пет заробљеничких логора, одакле је након извршене тријаже заробљеника по „националном кључу” вршено пребацивање југословенских војника српске националности у заробљеничке логоре широм Немачке.

У Закључку (стр. 257–264) аутор је изнео завршна разматрања у вези са ратним дејствима Пете армије у Априлском рату 1941. године. Активирање јединица ове армије показало је све недостатке и проблеме са којима се суочавала југословенска војска. Њен задатак Ратним планом „Р-41” био је да одбраном по дубини омогући повлачење југословенских армија са севера и северозапада земље, а затим да и сама одступи ка југу. Кордонским распоредом на граници дужине више од 350 километара извршење оваквог задатка било је немогуће. Првог дана рата њене четири дивизије и два одреда нису били завршили мобилизацију и планирану концентрацију. Такође, аутор нам је указао на битну чињеницу која се односи на потпуну инфериорност југословенске војске када је у питању противтенковско и противавионско наоружање,

због чега су Немци имали апсолутну доминацију у ваздуху и на земљи, где су ударну снагу представљале 5. и 11. оклопна дивизија Вермахта. У таквим условима јединице у саставу југословенске Пете армије показале су спремност да прихвате борбу, а као војнички пример узима држање Церске дивизије и њеног команданта генерала Милорада Мајсторовића, који је пружао отпор све до наређења о успостављању примирја. Захваљујући томе, Немци се нису „прошетали” преко територије Моравске бановине, а сама Србија је представљала поприште најжешћих битака у краткотрајном Априлском рату.

Монографија Милоша Жикића представља вредан допринос расветљавању околности и догађаја који су се одиграли у Априлском рату. Заједно са монографијама које имају за тему ратна дешавања на простору других бановина, она даје допринос у промени оцена и мишљења у вези са догађајима из 1941. године, а који су деценијама уназад били прихваћени у нашој историографији. Из тог разлога ову монографију топло препоручујемо научној, али и широј јавности.

Др Преграј М. Вајаић
Бачка Паланка
pedja1975@gmail.com

СТРАНИ СТРУЧЊАЦИ У ПРИВРЕДИ ЈУГОСЛАВИЈЕ
(Саша Илић, *Странци (гастарбајтери): страна стручна радна снага у привреди Југославије 1945–1950. године*, Архив Југославије, Београд 2020, 611 стр.)



У српској историографији, интересовање за економску историју новијег је датума. Због тога књига Саше Илића, која представља дорађену докторску тезу, одбрањену на Филозофском факултету у Београду, 2018. године, представља пионирски подухват пошто обрађује сасвим нову економско-историјску тему, као што је делање више хиљада страних радника и стручњака у југословенској привреди у првим годинама након Другог светског рата.

Књига садржи обиман предговор (стр. 5–27), пет поглавља и закључак. У „Уводу” (стр. 29–85) приказано је стање у привреди Југославије у међуратном периоду, њена заосталост, низак ниво индустријализације и ограничен кадровски потенцијал, као и учешће страног стручног фактора у успостављању слабашне модернизације. Аутор је потом приказао последице Другог светског рата у Југославији, који је довео до великих разарања, између осталог неразвијене индустријске основе, али и до губитка ионако недовољног стручног кадра, као и у земљама у суседству и ближем окружењу (Немачка, Аустрија, Че-

хословачка, Мађарска, Италија и Бугарска), у чијим ће се привредама због разарања, окупације, миграција и других разлога јавити вишак радне снаге, међу којима и стручне, за којом је Југославија вапила. Друго поглавље „Стање у Југославији и правни оквир за ангажовање странаца” (стр. 87–194) бави се измењеним идеолошким оквиром Југославије, улогом партије и новим привредним концептом који је усмерен на брзу и обимну индустријализацију, али и анализом међународног економског положаја Југославије и његовом транзицијом од фаворизовања спољнотрговинских односа са земљама народне демократије, до успостављања и ширења сарадње са Западом. Аутор анализира стварно стање стручног кадра у земљи и његову диспропорцију са потребама, као и настајања носилаца привредних и државних власти да се кадровски проблем превазиђе, са ограничењима у резултатима који су, између осталог, извирали из ригорозних идеолошких поставки. Илић закључује да *негосића-шака сировина, рејроматеријала, енергената, ња и основних животињних иојрејцијина био је ојцише местио јослерајне стварности, ошјиро сујројсјтављено жељеи и намери да се земља брзо обнови, индустријализује и електирификује*. Свест о иностраним изворима радне снаге као једино могућим за достизање прокламованог плана развоја нагнала је југословенски врх да уреди правни оквир који ће омогућити ангажовање и рад таквог кадра. Треће поглавље „Подобни и домаћи страни стручњаци” (стр. 195–271) приказује правце пожељног решења кадровског мањка. Идеолошка блискост налагала је као најпожељнијег партнера СССР и његове инжењере и техничаре. Аутор, међутим, руши стереотип о помоћи водеће земље социјализма и показује да је она била недовољна, неадекватна и скупа и није одговарала не само очекивањима и потребама Југославије, него ни обећањима која је совјетски врх давао. Таква пракса олакшаће Југославији када три године након потписивања уговора о пријатељству и сарадњи са СССР из 1945. године он буде једнострано одбачен, јер је алтернативу морала тражити

знатно раније. Други погодан извор стручног рада био је стицајем ратних околности већ у земљи. Реч је о немачким ратним заробљеницима, међу којима су поједини, након краће фазе неселективног рада, ангажовани на стручним пословима, одакле ће њих више од 5.000 добити могућност да у замену за вишегодишњи уговор о раду напусте логоре и стекну слободу. Аутор поглавље засвођује подацима о бројности, структури и учинку *ослобођеника* (ослобођених заробљеника).

Централно и најобимније поглавље књиге „Странци *тасџарбајџери*” (стр. 273–422) посвећено је кључној стручној радној снази у привреди послератне Југославије – држављанима суседних и оближњих земаља, који ће своју и егзистенцију својих породица обезбедити радом у југословенским предузећима. Аутор приказује еволуцију надлежности и поступака државних органа задужених за ангажовање стручне радне снаге из иностранства и приказује рад „на терену”, односно делатност југословенских делегата у земаљама са вишком радне снаге. Посебна пажња посвећена је делатности Војне мисије ФНРЈ у Берлину, која је представљала кључни регрутни центар страног стручног рада. С обзиром на број лица у окупираним зонама Немачке која су била без посла, берлинска мисија била је место са којег се највише потраживао стручни рад и место на које су се сами немачки стручњаци јављали, нудећи свој стручни, интелектуални и професионални потенцијал у замену за обезбеђење материјалне сигурности. Поред Немачке сличан *рејрутни центар* налазио се у Бечу, у оквиру Политичког представништва ФНРЈ. Ангажовање стручњака и стручних радника из осталих земаља одвијало се на различите начине. Стручњаци из Чехословачке и Бугарске долазили су углавном након договора ресорних министарстава, у Мађарској су југословенски представници преговарали са струковним савезима и њиховим синдикатима, у Италији је постојала мешавина потражње преко дипломатско-конзуларних представништва и синдиката, а био је велик и прилив идеолошки блиских емиграната (левичара), нарочито преко Слободне територије Трста. Осврт је дат и на ангажовање стручњака из других европских и ваневропских земаља, али и на учешће странаца на омладинским радним акцијама. Аутор је даље приказао распоређивање страних стручњака по републикама, у оне области и градове у којима се

одигравао убрзани индустријски развој, као и по ресорима, односно привредним гранама. Приказана је на основу репрезентативних узорака национална, старосна и образовна структура страних стручњака по појединим ресорима и републикама, као и други демографско-социјални подаци о појединим групама стручњака и њихово поређење са *ослобођеницима*. Боравак странаца значио је и увођење прописа за све послодавце са страном радном снагом и регулисање трансфера девизних уштеђевина, на које су у одређеном проценту странци имали право. Касно доношење прописа или њихово лоше спровођење у пракси били су честа појава и извор многих неспоразума.

Пето поглавље „Свакодневни живот: Пословно окружење, социјални услови, приватност и међусобне перцепције” (стр. 423–533) пример је друштвене историје. Аутор најпре приказује радно окружење, односно сам ток распоређивања и доласка на радно место, радну средину у којој се странац нашао, примере погрешних или непотребних ангажовања, укључујући прераспоређивања и отказе, као и евидентирање и категоризацију стручњака. Показане су погодности рада страних стручњака, које су обухватале новчане приходе, осигурање, годишњи одмор, пријем и слање пакета и писама. Ово најразумљивије поглавље кроз основне тачке, као што су животни услови – кретање, становање, снабдевање, породица и брак прати приватни и друштвени живот странаца на раду у Југославији. Идеолошки оквир нова југословенска држава је покушала да наметне и страном стручној радној снази, између осталог и кроз синдикално повезивање. Заједнички живот и рад створио је и читав низ проблема који су резултирали притужбама предузећа на учинак или понашање странаца, али још више страних стручњака на поступке предузећа и кршење уговорних обавеза. Неки од тих проблема добили су и судски епилог. Посебно је занимљиво како су странци видели и доживљавали Југославију, али динамични су и односи домаћег становништва према странцима, првенствено Немцима, који су били оптерећени стереотипима и предрасудама. Аутор се посебно осврнуо на неколико сасвим неуобичајених животних прича странаца који су се нашли у Југославији, а које одишу бекством од брачних тешкоћа и љубавним проблемима. Коначно, аутор приказује одлазак стручњака након испуњења

уговорне обавезе, али и проблеме које је собом носило путовање на дуже дестинације и преко граница више држава и бар два подељена света. На тај начин дата је слика заокруженог циклуса од њиховог доласка, рада, адаптације на нову средину, све са личним проблемима који су пратили њихов боравак у иностраној земљи. Поглавље се завршава студијом случаја са примером висококвалификованих специјалиста који су дали знатан допринос у областима у којима су радили.

Главни текст се завршава закључком односно „Билансом боравака” (стр. 541–549) у којем је аутор направио рекапитулацију свог целокупног излагања и посебно подвукао да је до 1950. године, према процени, око 16.000 страних стручњака радило у многим савезним, републичким и локалним предузећима и установама свих привредних и непривредних ресора и да их је највише, укупно 70%, било у индустријско-техничкој струци и грађевинарству. Трансфер знања и искуства био је очигледан, а укупни ефекти боравака и рада страних стручњака били су изузетни.

Монографија садржи и фото галерију, превод закључка на енглески језик, затим импресиван списак извора и литературе, списак скраћеница, као и именски и географски индекс.

Комплексност теме наметала је свеобухватно истраживање. Прегледана је необјављена архивска грађа 54 архивска фонда која

се чувају у пет архива (Архив Југославије, Државни Архив Србије, Историјски архив Ниш, Историјски архив Београд и Архив Народне банке), затим објављени извори домаће и иностране провенијенције, а када се томе додају и домаћа и страна дневна и периодична штампа, мемоари, говори, интервјуи, програми, извештаји итд. јасно је да је пред нама истраживачки утемељен рад.

Књига Саше Илића о феномену доласка и боравака страних стручњака у Југославију, као и о њиховом доприносу развоју југословенске привреде у периоду обнове и Првог петогодишњег плана представља новину у нашој историографији. Посебна особеност рада је и обимна истраживачка платформа у оквиру које је описано стање у југословенској привреди, напори да се спроведе индустријализација и у недостатку домаћих стручњака, агитација за довођење стручног особља из иностранства. Такође, велик део књиге посвећен је друштвеној историји, и приказан је кроз живу слику човека који се прилагођава на живот и рад у новој, њему не баш наклоњеној средини, као и особеностима друштвеног, породичног и личног живота странаца. Ова монографија, мало познате тематике, писана јасним и лепим стилем, одличне графичке опреме, биће привлачна и широј публици, а не само стручној јавности, која се бави историјом југословенске државе и привреде.

Др Соња Јерковић
Народна банка Србије, Београд
sonja.jerkovic@nbs.rs

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

ЂОРЂЕ БУБАЛО (Београд, 1969). Редовни професор на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Дипломирао 1996, магистрирао 2001. (*Номици и номичке књије*), докторирао 2007. (*Писана докуменџа у средњовековном српском друшћиву*) на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Биран у звање асистента-приправника (1997), асистента (2002), доцента (2007), ванредног професора (2012) и редовног професора (2017) за ужу научну област: Историја српског народа у средњем веку са историјском географијом и старословенским језиком. Стални члан-сарадник Матице српске, члан Редакционог одбора и уредник епохе (средњи век) *Српској биографској речника*. Члан је Одбора за изворе српског права и Хиландарског одбора САНУ. Област интересовања: средњовековно српско право, документарна и свакодневна писменост у средњовековном српском друштву, нотаријат у средњовековној Србији, старе српске повеље, историја цркве, историја Зете и Боке которске, систем владавине у средњовековној Србији и др.

Важнија дела: *Српски номици*, Београд 2004; *Писана реч у српском средњем веку: значај и употреба писаних докуменџа у средњовековном српском друшћиву*, Београд 2009; *Душанов законик* (прир.), Београд 2010; *Јурисдикција Католичке цркве у Срему*, Београд 2010. (коаутор); *Pragmatic Literacy in Medieval Serbia*, Vrepols Publishers, Turnhout 2014; *Српска земља и поморска у доба владавине Немањића*. Књ. 1, *Ог Сабора у Расу до Сабора у Дежеву*, Београд 2016, 2019².

СТАНИША ВОЈИНОВИЋ (Београд, 1950). Сарадник Института за књижевност.

Дипломирао на Филозофском факултету Универзитета у Београду (1977). Сарадник Матице српске, САНУ, Историјског института у Београду. Област истраживања: историографија и књижевна историја XIX и XX века.

Важнија дела: *Сима Милутиновић Сарајлија у Крајини и Кључу*, Неготин 1987; *Ђачки дневник Симојана Новаковића*, Београд 1995; *Песме и писма / Пејтар Пројић Сокољанин* (прир.), Шабац–Љубовија 1997; *Вождови усџаници: [песме о храбрима] / Павле Милошевић* (прир.), Зајечар 2004; *Нејознаји радови: 1892–1902 / Слободан Јовановић* (прир.), Београд 2005; *Ђорђе Марковић Коџер*, Београд 2005.

СОЊА ЈЕРКОВИЋ (Рашка, 1970). Архивски саветник у Народној банци Србије.

Основне академске студије завршила на Филозофском факултету Универзитета у Београду (1994), где је на Катедри за историју Југославије уписала и последипломске студије. Докторирала 2018. на Филозофском факултету Универзитета у Београду (*Народна банка Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца / Југославије: 1918–1931. године*). У Историјском архиву Београда запослила се 1995. године. Исте године завршила је стручни архивистички течај при Архиву Србије. Од 2005. ради у Архиву Народне банке Србије као саветник. У периоду од 2005. до 2018. највише се бавила обрадом архивских фондова финансијских институција Краљевине Србије и Југославије. Била је сарадник у изради два тома грађе из историје Филозофског факултета у Београду (*Филозофски факултет Велике школе 1863–1873*) и *Филозофски факултет Велике школе 1895–1905*) и три тома грађе посвећене историји друштвеног живота града Београда средином 19. века. Најважније дело представљају илустроване биографије Ђорђа Вајферта чији је писац и један од коаутора.

ПЕТАР В. КРЕСТИЋ (Београд, 1963). Научни саветник Историјског института Београд.

Дипломирао 1988. (*Нова траћа о Свешозару Милетићу и Народној сџранци*), магистрирао 1995. (*Србија у Србским народним новинама Теодора Павловића [1838–1848]*) и докторирао 2001. године (*Срјско ѓривредно друшћиво „Привредник“ [1879–1918]*) на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. У Историјском институту у Београду ради од 1988. године. На Филозофском факултету у Београду од 2000. до 2006. предавао Увод у историјске студије. Био је одговорни уредник часописа *Мешовића траћа /Miscellanea/* (2003–2010). Стални је члан-сарадник Матице српске, члан Редакционог одбора и уредник епохе (прва половина XIX века) капиталног издања *Срјски биографски речник* Матице српске и један од активних сарадника *Срјске енциклопедије*. Био је председник Друштва историчара Србије (2002/3). Област истраживања: историја српског народа у XIX веку, посебно привредна историја и културно-политичке везе Срба из Јужне Угарске са Србима у Кнежевини и Краљевини Србији.

Важнија дела: *Пречани и Шумагинци: Теодор Павловић и „Србске народне новине“ о Кнежевини Србији (1838–1848)*, Београд 1996; *Срјско ѓривредно друшћиво „Привредник“: (1897–1918)*, Београд 2002; *Први срјско-ѓурски рай 1876. године у дописима Шарла Бешана*, Београд 2010; *Владари Србије*, Београд 2013; 2016 (коаутор).

ЉУБОМИРКА КРКЉУШ (Шајкаш, 1940). Редовни професор Правног факултета Универзитета у Новом Саду у пензији.

Дипломирала 1964. и магистрирала 1972. на Правном факултету Универзитета у Београду, где је и докторирала 1978. (*О ѓолийичким ѓриликама у Војводини од 1918. до 1929. године*). На Правном факултету у Новом Саду предавала Историју држава и права народа Југославије, Историју држава и права народа Србије и Црне Горе и Правну историју српског народа, а поред тога и опциони предмет Историја политичких и правних институција Војводине. Предавала Правну историју и на Правном факултету у Источном

Сарајеву. Током рада на Правном факултету била продекан и декан Факултета и проректор Универзитета у Новом Саду. Била је потпредседник Матице српске од 1999. до 2003. године, и секретар Одбора Одељења за друштвене науке. Члан је Савета *Зборника Матице српске за друштвене науке*. Уредник је *Свесака Матице српске* (Грађа и прилози за културну и друштвену историју). Члан је Одбора за изворе српског права САНУ. Бави се правном историјом српског народа у XIX веку, а нарочито Српским народним покретом 1848–1849, политичко-правним статусом Војводине, временом уједињења у заједничку државу 1918, као и другим темама правне историје српског народа.

Важнија дела: *Присаједињење Војводине Србији 1918*, Нови Сад 1992; *Пројекти уједињавања Војводину Србију настали у току српског народног покрета 1848–1849*, Нови Сад 2006; *Извештаји француских дипломата из Београда у време револуције 1848–1849*, Нови Сад 2009; *Средишњи органи власти у Српској Војводини: 1848–1849*, Нови Сад 2013; *Конституцион Бождановић (1811–1854)*, Нови Сад 2018; *Лист Der Serbe о српском народном покрету 1848–1849*, Нови Сад 2021.

ЖЕЉКО МАЛЕШЕВИЋ (Ријека, 1985). Посланик у градској скупштини Линца (Аустрија), политиколог.

Основне академске и мастер студије завршио на Универзитету Парис Лодрон у Салцбургу бавећи се истраживањем социодемографских промена у саставу аустријског паралемента и утицаја истих на аустријску политичку културу и странке. Докторанд на Католичком теолошком универзитету у Линцу, где се бави проучавањем гркокатоличке конфесионализације у Војној крајини и сложених социјалних и верских односа у Карловачком и Вараждинском генералату током XVII и XVIII века. Стално запослен у администрацији града Линца. Посланик у градској скупштини Линца. Поред српског говори немачки, енглески и руски језик. Области научног истраживања: црквене уније, Српска православна црква, Војна крајина, аустријска политика и историја, аустријско-српски односи кроз историју.

НЕБОЈША С. ШУЛЕТИЋ (1976). Научни сарадник Балканолошког института САНУ.

Магистрирао 2007. (*Пећка иаиријарција крајем XVII и почетком XVIII века*) и докторирао 2013. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду (*Сремски санџак у XVI веку*). Био запослен на Филозофском факултету у Београду као доцент за ужу научну област Историја српског народа у новом веку. Од 2020. запослен као научни сарадник у Балканолошком институту САНУ. Бави се изучавањем прошлости српског народа у раздобљу од почетка XVI до краја XVIII века. Аутор је већег броја радова из историје српске цркве, демографске и економске историје Срба у Османском царству и Хабзбуршкој монархији.

Биобиблиографске белешке саставио
Владимир М. Николић

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

- Абдул-Мецид (султан) 78, 86
Адамовић, Душан 160
Акарсу, Бајрам 170
Александар Обреновић 150, 152
Александар Карађорђевић (кнез) 74–75, 77, 80, 85–87, 91–92, 95, 98, 101–102, 104
Александров, Виктор 11
Алексије (ужички владика) 60
Алексијевић, Димитрије 60, 64
Анђелић, Магдалена 115, 120
Антић, Ђорђе 166, 170
Антоловић, Михаел 169
Антоније, Петар (папски нунције) 42
Антула, Јован 145
Арнаутовићи (породица) 61
Арсеније III Чарнојевић (патријарх) 35, 51–52, 56, 58, 183
Арсеније IV Јовановић Шакабента (патријарх) 17, 52, 60, 66
Арсић Ивков, Маринко 104
Атанасије (јерођакон) 21
Атанасије (монах) 67–68
Атанасије I (патријарх) 52, 57–59, 66
Атанасије II Гавриловић (патријарх) 52, 61–62, 64, 66
Ахмед Саколпашић 56
Ахмед-паша Ћуприлић (везир) 61
- Бадрљица, Драгољуб 162
Бајић, Алекса 145
Бајлони, Јаков 145–146
Бајрактар Телан, Елиф (E. Bayraktar Tellan) 54, 61
Балтас, Јулијана 160
Балшићи 179–180
Барта, Јосиф 161
Бартош, Милан 10
Башић, Марко 167
Белармин, Роберто (Robertus Bellarminus) 43
Белић, Милан 162
Бељански, Миленко 166
Бенешевич, Владимир Николајевич 11
Бикар, Федора 135–137
Благојевић, Обрен 149
Блажић, Марија 160
- Богданов, Васа 127–129
Богдановић, Димитрије 12
Богдановић, Константин 75, 130
Богићевић, Милош 100
Богосављевић, Коста 160
Богосављевић, Меланија 160
Боди, Михаил 192
Божин, Жарко 160
Божић, Марко 188
Боргезе, Сципион (Scipione Caffarelli Borghese) 39
Борковић, Мартин (бискуп) 38
Бошковић, Бранко 149
Бошковић, Јован 149
Бошман, Шарл 143–145
Бранковић, Милан 145
Бранковићи 179–180
Братулић, Шимун 44
Бронза, Боро 190
Брусановски, Паул (Brusanowski, Paul) 44
Бубало, Ђорђе 9–11, 17, 27–28, 199
Бугарел, Гзавије 188–189
Будни, Бењаш 12
Булајић, Владимир 150
- Вајагић, Предраг М. 194
Вајс, Јосеф 18
Вајферт, Ђорђе 144–145, 150–151, 153
Ваничек, Франц 34
Василије (игуман) 18
Василије (митрополит) 34–35
Василије Јовановић Бркић (патријарх) 52, 63–64, 66
Василев, Љупка 12–13
Васић, Павле 166
Вашица, Јосеф 18
Вељаминов, Феликс 48
Вељанчић, Огњен 12
Верњишенко, Имру 161
Веселинов, Иванка 19
Веселиновић, Р. 60
Видаковић, Ђура 171
Викентије Поповић (митрополит) 59
Викентије Стефановић (пећки патријарх) 52, 63–64, 66

- Виндишгрец, Алфред 121
 Винковић, Бенедикт (бискуп) 38–39, 42–43, 45
 Висарион (херцеговачки митрополит) 37
 Висарион Павловић (епископ) 20
 Вићентије Јовановић (митрополит) 14, 20
 Војиновић, Станиша 73, 87, 98, 105, 199
 Војновић, Жарко 15–16
 Волфганг, Рајнхард (Wolfgang, Reinhard) 32
 Вујић, Михаило 146, 149, 150, 152
 Вук Бранкович 180
 Вукашиновић, Владимир 16
 Вулетић, Душан 21–22
 Вуловић, Светислав 11
 Вучић Перишић, Тома 73–75, 77–79, 81, 83, 85–88, 91–92, 98–100, 102, 104–105
- Гаврило (нишки митрополит) 62
 Гаврило II Михајловић 52, 61–62, 66
 Гаврило III (патријарх) 52, 62–63, 65–66
 Гаврило IV Грк (патријарх) 52
 Гаврилов, Богдан 15
 Гавриловић, Владан 169–170
 Гавриловић, Марко 181
 Гавриловић, Славко 54, 60, 108–109, 112, 114–115, 118–119, 121, 129, 170
 Гај, Људевит 115
 Гарашанин, Илија 109
 Гарашанин, Лука 79
 Гарашанин, Милутин 74, 79, 144, 146
 Генедије (патријарх) 21
 Георгијевић, Мојсеј 107–108, 115–121, 123–124, 126, 128–133
 Гиљфердинг, Александар 173
 Ѓњатовић, Драган 142, 151–152
 Горијански, Грегорије (свештеник) 39
 Грбић Милка 160
 Грбић, Душица 15–16, 23
 Грбић, Манојло 33–35, 47–48
 Григорович, Виктор Иванович 172
 Гроздановић, Душан 93
 Гроздановић, Ђорђе 73, 75, 78, 80–81, 86–89, 91–93, 98, 105
 Гроздановић-Пајић, Мирослава 12
 Грос, Мирјана 109
 Грујић, Радослав М. 12–13, 19–26, 52–53, 56, 59, 64
 Грујић, Сава 150
 Гугољ, Бранка 19
- Дабић, Војин С. 183–184
 Давидов, Динко 21
 Давидовић, Љуб. М. 146
 Дамјан (монах) 37
 Делић, Нино 184
 Дидијер, Јосиф 161
 Димитријевић, Р. 14
 Димитријевић, Стеван (прота) 10
 Димшић, Александар 138
- Дионисије (велески митрополит) 62
 Дионисије Новаковић (епископ) 12, 15–16, 20–21, 23–24
 Добросављевић, Марко 87
 Домитровић, Петар (бискуп) 31, 33, 38–39, 41–44, 46, 48
 Дубравић, Мартин (жупник) 31, 34, 38–39, 41–43, 48
 Дугалић, Верољуб 148
 Дуишин, Антон 167
 Думча, Евген 135–139
 Думча, Петронела (рођ. Блажић) 135–139
 Дурковић Јакшић, Љубомир 63
- Ђорђе (нишки владика) 60
 Ђорђе Бранковић 12, 16, 20
 Ђорђевић, Богдан Параћински 100, 103
 Ђорђевић, Ђорђе С. 76
 Ђорђевић, Тихомир 10
 Ђукић, Стана 160
 Ђурађ Бранковић (српски деспот) 180
 Ђурађ Црнојевић 180
 Ђурђевић, Љиљана 151
 Ђурић, Драгољуб 192
 Ђуричић, Марко С. 153
- Екмечић, Милорад 112–113
 Ел-Хаџ Мустафа-паша (темишварски беглер-бег) 58, 66
 Елезовић, Г. 62
 Емануел I (савојски војвода) 37–38
 Ерлинг, Андраш 160
 Ерчић, Властимир 16, 18–20
- Живановић, Јаков 121
 Живковић, Весна 189
 Живковић, Милосава 160
 Живојновић, Мојсеј 98
 Жикић, Милош 192, 194
 Жувић, Ј. 118
- Захаридау, Елизабета 54
 Здравковић, Милосав Ресавац 100
 Зубан, Лазар 76, 78, 91, 104
- Ибрахим-паша (мухафиз) 63, 66
 Иванић, Душан 128
 Ивић, Алекса 11, 48
 Игњатије (владика) 63, 65
 Игњатовић, Јаков 115
 Игуманов, Сима Андрејевић 173
 Идризовић, Ненад 22
 Изер, Ђура 192
 Илић, Војислав 104
 Илић, Драгутин 104
 Илић, Јован 104
 Илић, Саша 150, 195, 197
 Иналџик, Халил (H. İnalçık) 54
 Исаијевић, Атанасије (игуман) 18

- Исаиловић, Невен 179–181
 Исаковић, Лазар 87, 89
 Исакович, Лазар (трговац) 21
 Исидор (кијевски митрополит) 32
- Јагић, Ватрослав 14
 Јаконић, Хермина 160
 Јанићије III Грк 52
 Јанковић, Катарина 87, 92, 99
 Јанковић, Паун 79–80, 90, 97
 Јастребов, Иван Степанович 172–174, 175–177
 Јачов, Марко 38, 41, 45–47
 Једзиг, Арон 161
 Јелачић, Јосип 107–108, 112, 114–115, 118–120, 123, 126, 130–132
 Јелић, Милорад 149, 152
 Јеремија III (патријарх) 59
 Јерковић, Соња Р. 141–142, 150, 154, 197, 199
 Јефтимије (рашки владика) 60
 Јоаникије (патријарх) 60–61, 63
 Јоаникије III Караџа 60, 62, 64, 66
 Јован Бранковић 180
 Јован Георгијевић (митрополит) 18
 Јован Кантул (патријарх) 35, 37–38, 43
 Јован Павле II (папа) 186
 Јовановић, Петар 149
 Јовановић, Слободан 144, 146, 150
 Јовановић, Спиридон (Спиридон Хоповац, хоповски јеромонах) 9, 13, 15–22, 24–28
 Јовановића, Јован (архимандрит) 19
 Јокић, И. 19
 Јокнос, Тохип 161
 Јосимовић, Миливој 161
 Јосиф Веламин Рутски (кијевски владика) 48
 Јосиф Рајачић 108, 111–112, 115, 119–120, 131–132
 Јуриј Долгоруки (кнез) 64
 Јустинијан (цар) 9–13, 15, 22–25
- Калапиш, Јожеф 160
 Каленик, Рувој 161
 Калиник I (патријарх) 52, 55–58, 66
 Калиник II (патријарх) 52, 57, 63, 65–66
 Калиник IV (васељенски патријарх) 64, 66
 Канцинелић, Луцијан 48
 Карађорђе Петровић 75, 78–79, 82, 90–91, 95, 104
 Карађорђевићи 73, 86, 104
 Караман, Игор 109
 Карамата, Стефан 136
 Карано-Твртковић, Павле 27
 Карафа, Карло (Carlo Carafa, папски нунције) 38, 45
 Караџић, Вук Стефановић 115, 128
 Кахраман-паша (мутасариф) 63–64, 66
 Кашиић, Бартол 41
 Кирил II (патријарх) 63–64, 66
 Клаић, Вјекослав 127–128
- Клејер, Натали 188–189
 Клидис, Манијло 145–146
 Климент VIII (папа) 37
 Книћанин, Стеван 79, 86–88
 Ковачевић, Душко 19
 Ковачевић, Недељка 19
 Козачински, Мануил 12, 14, 16, 19–20
 Козма (коринтски архиепископ) 35
 Коларевич, Стефан 21
 Колонић, Леополд (Leopold Karl von Kollonitsch) 32
 Кон, Феликс 148
 Конортас, П. 54
 Кончар, Францишка 160
 Корунић, Петар 112
 Косаче 179–180
 Косић, Горица 160
 Косић, Дејан 160
 Костић, Владислав 192
 Костић, Константин Т. 166
 Костић, Милан 21
 Костић, Страхиња 14, 41
 Котзагеоргис, Фокион (Ph. P. Kotzageorgis) 54
 Котроманићи 179–181
 Коцкар, Смиља 160
 Крејић, Митар 170
 Крестић, Василије Ђ. 108, 112–114, 116, 118, 126–129, 149, 182
 Крестић, Петар В. 135, 137, 139, 200
 Кривошејев, Владимир 157–158
 Крижановски, Василије 12, 15–16
 Кркљуш, Љубомирка 107, 112, 114–115, 119, 132–133, 200
 Крсмановић, Јово 145
 Круљ, Ђорђе 162
 Круљ, Јова 162
 Крчелић, Балтазар Адам 34
 Куделић, Златко 33–35, 39, 43, 46–48
 Кукуљевић, Иван 112, 118, 121, 127
 Кулмер, Фрањо 121–122, 124, 131
 Кучековић, Александар 17, 20
- Лазаревић, Лазар 145
 Лазаревић, Лука 79
 Лазаревићи 179
 Лазић, Василије 103
 Лазић, Мирослав 12
 Лампе, Џон Роберт 143
 Лентулај, Мирко 118
 Леовац, Данко 149
 Леополд I (цар) 38, 56, 167
 Липован, Милан 160
 Лозанић, Сима 151
 Лонгин Бранковић (марчански владика) 48
 Лопашиић, Радослав 38, 42–43
 Лосовски, Нићифор (Nikifor Losowsky, русински монах) 47
 Луис, Бернар (B. Lewis) 54

Љубица Обреновић 79–80, 92
Љушић, Радош 109, 150

Мажуранић, Иван 121
Мајнсен, Лауфирн 161
Мајсторовић, Антоније Р. 98
Мајсторовић, Милорад 192, 194
Макарије (патријарх) 51
Максим Предојевић (владика) 45–48
Максимилијан Баварски 171
Малетић, Ђорђе 73, 93–94
Малешевић, Жељко 31, 49, 201
Маргетић, Илија 145–146
Марија Терезија 31, 170, 184
Маринковић, Боривоје 11, 15, 17, 19
Маринковић, Милан 149
Марко Краљевић 175
Марковић, Бартол 167
Марковић, Биљана 10, 22–23, 25
Марковић, Гргур 167
Марковић, Дујам 167, 170–171
Марковић, Ђура 167, 171
Марковић, Кузма 167
Марковић, Лела 177
Марковић, Марко 170
Марковић, Марта 167
Марковић, Матија 167
Марковић, Никола 167
Марковић, Петар 79
Марковић, Петронела 167
Марковић, Ратко 123
Марковић, Саша 169
Марковић, Стипан 167
Марковић, Томо 171
Марковић, Фрања 167
Марковићи (буњевачка породица) 170–171
Марте, Јохан (Marte, Johann) 44
Мартин, Розалија 160
Матеи, Гаспар (Gaspere Mattei) 42
Матија Властар 11–12, 57
Матицки, Миодраг 103
Мацаревић, Димитрије 99
Медић, Миле 177
Мелетије (владика) 60–61
Месаровић, Коста 145
Мијаиловић, Тодор 149
Мијатовић, Бошко 151–152
Мијатовић, Чедомил 144
Миклошич, Франц 44
Милан Обреновић 73, 92, 94, 143–144, 146, 152
Милер 161
Милер, Николас 42
Милићевић, Милан Ђ. 88, 92
Миловановић, Павле 77
Миловук, Татомир 73, 94–95
Милојевић, Милош 52, 57–58, 60–62, 64
Милош Обреновић 73, 75–76, 78–80, 82–90,
92–93, 95, 97, 102, 104

Милошевић, Боривоје 187
Милутиновић, Сима Сарајлија 78–79, 73,
75–76, 80–82, 86–91, 93, 97, 99, 103–105
Миљковић, Стеван 79
Мирза, Георге 161
Михаило (београдски митрополит) 58
Михаило Обреновић 73–76, 79–80, 82–83,
85–88, 91–92, 94–97, 99, 100, 102–104
Михајловић, Велимир 26–27
Михаљевић, Бона 169
Михаљчић, Раде 19
Младеновић, Александар 16, 58
Младеновић, Божица Б. 150
Младеновић, Радивоје 176
Мојсеј (ђакон) 57
Мојсеј (патријарх) 60, 66
Мојсеј Петровић (митрополит) 17, 57–58
Мојсеј Рајовић (патријарх) 51–52, 55, 57–59,
67–69
Момзен, Теодор 169
Момировић, Петар 18
Мошин, Владимир Алексејевич 12
Мрнавић, Иван (босански бискуп) 47–48
Муса-паша 74, 78, 91, 104
Мустафа III (султан) 63
Мустафа Сакол-паша (румелијски беглербег)
56
Мустафа-паша Ћуприлић (велики везир) 57

Недељковић, Василије (игуман) 17, 19
Недељковић, Зоран 19
Недић, Владан 76
Некер, Аурел 161
Немањићи 173, 179–180
Ненадовић, Јеврем 94
Ненадовић, Прота Матеја 100
Нешић, Димитрије 95, 97
Никодим Милаш (епископ) 53
Никола Бућа 180
Николић, Атанасија 98, 101
Николић, Петар 90
Нимчевић, Владимир 168, 171
Новак, Виктор 117
Новаковић, Илија 79
Новаковић, Стојан 10, 13–14, 87, 146, 151
Нојштетер, Јосип 118–119

Обрадовић, Доситеј 9, 13–18, 20–21
Обреновић, Јеврем 73, 80, 85
Обреновић, Јован 80, 100, 104
Обреновићи 73, 74–76, 78, 83, 86–87, 91, 93,
97, 152
Ожеговић, Мирко (бискуп) 116, 121–122, 124
Омер (скопски кадија) 59, 66
Оплетал, Јакоб 161
Остојић, Тихомир 9, 13–18, 20–21
Острожски, Константин 32

- Павић, Милорад 15
 Павле V (папа) 43
 Павле Ненадовић (архиепископ) 17, 20
 Павловић, Душан М. 152
 Павловић, Јевта 145
 Павловић, Теодор 91, 93, 95, 97
 Пајсеј (ваљевски митрополит) 62
 Пајсеј II (патријарх) 63–66
 Пајсеј Лазаревић (митрополит) 62
 Пајсије II Грк 52
 Пападеметриоу, Том (Т. Papademetriou) 54
 Партеније Петровић (мухачевски владика) 36
 Парчетић, Мартин 167
 Паул, Магдолна 160
 Пауновић, Јелена 144
 Пачарис, Јован 138
 Пачу, Лаза 152
 Пеичић, Константин 110
 Пењин, Ева 160
 Пењин, Стефанија 160
 Перец, Јон (I. Peretz) 10
 Перић, Ђорђе 19
 Петар I (краљ) 186
 Петар II Петровић Његош 81
 Петар Антоније (Petrus Antonius) 39
 Петковић, Сава 21
 Петрановић, Бранко 192
 Петретић, Петар (бискуп) 38, 40, 43
 Петровић, Вукашин 146–147
 Петровић, Ђорђе Г. 91
 Петровић, Коста 111
 Петровић, Миливоје 86
 Петронијевић, Аврам 73–75 76 77 80, 83, 85, 95, 98, 102, 105
 Пешић, Мирослав Д. 150
 Пилиповић, Радован М. 185
 Попадић, Милоје 192
 Попић, Сергије 18
 Попов, Јелена 21
 Поповић, Аца 153
 Поповић, Душан Ј. 109, 111
 Поповић, Ђорђе 99
 Поповић, Јован Стерија 103–104
 Поповић, Мијајло 149
 Поповић, Милош 91, 98, 103
 Поповић, Радомир Ј. 94
 Поповић, Тања 82
 Порфирије (јерођакон) 19
 Порчић, Небојша 179–181
 Прајсер-Капелер, Јохан (Preiser-Kapeller, Johannes) 32, 37
 Пробојац, Бартул 167
 Продановић, Јаша М. 75
 Радевић, Милорад 103
 Радић, Иринеј (игуман) 19
 Радовановић, Владимир 12
 Радовановић, Милић Ј. 153
 Радојевић, Георгије 52
 Радојичић, Ђорђе Сп. 14–15
 Радојчић, Милорад 158
 Радојчић, Никола 10–11, 13, 16, 21
 Радојчић-Костић, Гордана 10
 Радоњић, Јован 33, 37, 39, 45–46
 Радоњић, Мирослав 19
 Радулашки, Анђелка 160
 Радусин, Милорад 158
 Рајислав (владика) 34
 Рајић, Сузана 149–150, 152
 Рајков, Алекса 160
 Рајков, Аркадије 160
 Рајовић, Драгослав 146
 Рајц, Јозеф 161
 Ракић, Зоран 18
 Ракић, Мита 146
 Ранковић, Зоран 18
 Ранковић, Максим 79
 Рашић, Никола 145, 149
 Рашковић, Александар 18
 Рашковић, Ана 18
 Редл, Франц 167
 Ризнић, Коста 149
 Ристић, Јован 144
 Рокаи, Петар 169
 Ротенберг, Гинтер (Rothenberg, Günther E.) 34
 Рочи, Ђиријак (Ciriaco Rossi, кардинал) 47
 Руварац, Димиртрије 11, 16–17, 19, 21, 53, 57–58, 63
 Руварац, Иларион 11, 51, 58, 60
 Рукавина, Ђуро 121, 125
 Рурјикович (руска царска породица) 48
 Сава Вуковић (епископ) 52
 Сава Косановић (митрополит) 185
 Сава Немањић 52
 Сава Петровић (цетињски епископ) 64
 Самарцић, Радован 51–52
 Самуило (васељенски патријарх) 63, 65
 Сандаљ Хранић Косача 180
 Саријанис, Маринос (M. Sariyannis) 54
 Свети Сава 40, 177
 Селим III (султан) 167
 Серафим II (васељенски патријарх) 63–64, 66
 Сивчев, Срђан 157, 159, 164
 Сикимић, Јован 162
 Симеон Стефан (владика) 36
 Сима Лукић 161
 Симеон (владика самоковски) 60
 Симеон Вратања (епископ) 31, 33–36, 38–49
 Симић, Алекса 87
 Симић, Ђорђе 151
 Симић, Стојан 74, 76, 84–85
 Симоновић, Максим 91
 Симоновић, Радивој 166, 170
 Скарић, Владимир 61–62

- Слијепчевић, Ђоко 40, 51–52, 60–61, 65
Соколовић, Иван 78
Соловјев, Александар В. 10–11, 15
Софроније Јовановић (епископ) 17, 20–21
Спасић, Алекса 144
Спиридон (игуман) 18
Срећковић, Панта 146
Срмејов (заробљеник) 161
Стаишевић, Лаза 90
Стајић, Васа 170
Стаменковић, Димитрије 149
Станковић, Р. 16
Станојевић, Илија 78
Станојевић, Јеремија 103
Станојевић, Станојевић 52
Степановић, М. 166
Степановић, Милан 165, 169
Стефан (даскал) 16
Стефан (папријарх) 63
Стефан Урош IV Душан Немањић 10–11, 16–17, 22–28, 175, 180
Стефан Лазаревић (српски деспот) 180
Стефан Љубибратић (епископ) 20
Стефан Немања 177
Стефан Стојковић (архиепископ егзарх) 16
Стефан Твртко I (краљ) 180
Стефан Томаш 180
Стефан Урош II Милутин 180
Стефан Урош III Дечански 180
Стефановић Тенка, Стефан 79
Стефановић, Н. 87
Стефановић, Никола 52
Стојадиновић, Владислав 98
Стојановић, А. 119
Стојановић, Исидор 98
Стојановић, Коста 153
Стојановић, Љубомир 13, 17–18, 61, 64
Стојановић, Марко 145, 149, 153
Стојановић, Нешко 52
Стојковић, Ђорђе 87
Стојковић, Стефан (монах) 16–17
Стојнић, Бојан 185
Страњаковић, Драгослав 75, 87
Стрилић, Јелена 167
Субић, Радован 191
Сулејман I Величанствени (султан) 165
Сулејман II (султан) 56
- Талијанов, Меланија 160
Таушановић, Коста 149
Тејнер, Августин (Theiner, Augustin) 37, 39, 43
Темпеа, Ливију 10
Теодор Несторовић (епископ) 40
Теодоровић, Лазар 76, 100
Теодосије (владика) 64
Терзибашић, Михајло 145
Терлецки, Методије (Методій Терлецький, монах) 41, 45–47
- Тим, Јожеф 111, 120
Тимотеј (папријарх) 66
Тимотеј из Ивилона (калуђер) 59
Тимогијевић, М. 17
Тишма, Мирко 16
Ткалчић, Владимир 21
Томандл, Миховил 110
Томашевић, Јозо 148
Томин, С. 15
Тријић, В. 18
Тричковић, Р. 54
- Ћамил-паша 77
Ћеловић, Лука 146
Ћирило (игуман хоповски) 57
Ћирило (јеромонах) 21
Ћирило II 52
Ћоровић, Владимир 11, 19
Ћорпетровић, Величко 90
Ћосић, Станоје 97, 101
- Угричић, Миодраг 145
Улце, Теодор (Theodor Ulze) 41
Урбан VIII (папа) 46–47
- Фердинанд II (цар) 34, 38–40, 42–43, 47
Форишковић, Александар 109
Фрања Јосиф (цар) 120
Фридрих, Маркус (Markus Friedrich) 41
- Хабзбурзи 36–37
Хадровиц, Ласло (László Hadrovics) 38, 41
Хал, Драгутин 192
Хамедер, Карло 170
Хаџи Заганос 167
Хаџи Продан Глигоријевић 78
Хаџи-Пешић, Јован 142–143, 145, 154
Хаџић, Јован (Милош Светић) 74–75, 78, 82–83, 85, 98, 91, 103–105
Хегедиш, Антал 170
Херберштајн (генерал) 34–35
Херман, Адолф 161
Хинић, Бранко 151
Хичинс, Кејт (Hitchins, Keith) 44
Хорват, Јосип 118
Хрен, Томаж (Thomas Chrön, бискуп) 38–39
Хрисант (скопски владика) 59–60
Христић, Филип 144, 146, 150
- Цезар Бароније 12
Целер (породица) 167
Цинцар-Костић, Биљана 20
Џобор (породица) 165
Џобор, Емерик 167
Џобор, Мартин 167
Црнојевићи 179–180
Цукавац, Владимир 192

- Чавошки, Коста 11
 Чампраг, Стеван 135, 137
 Чапловић, Јан 39
 Чарториски, Адам Јежи 89
 Чварковић, Алекса 98
 Черчислов (заробљеник) 161
 Чолак, Х. (Н. Çolak) 54, 61
 Чолић, Љиљана 63, 65
 Чоловић, Јевгеније 92
 Чортановић, Влада 149
 Чулиновић, Фердо 123–124
 Чурчић, Лазар 15
- Џинић, Илија 166
- Шафарик, Јанко 10, 18
 Швајцарска 142, 154
 Швикер, Ј. Х. 109
 Шекиб-ефендија 74, 77
- Шепић, Драгован 109
 Шидак, Јарослав 109, 118, 121
 Шијачки, Сава 162
 Шилинг, Хајнц (Schilling, Heinz) 32
 Шимрак, Јанко 33, 35, 39–40, 43, 45–47
 Шишић, Фердо 123
 Шкорић, Душан 169
 Шкорић, К. 23
 Шлезингер, Јосиф 104
 Шојић, Милан 151
 Шпадијер, И. 18
 Штрасер, Павле 18
 Шулетић, Небојша С. 51, 54–55, 57, 71, 200
 Шулице, Гриф 161
 Шупљикац, Стеван 111–112, 114, 118
 Шутнер, Ернст Криштоф (Suttner, Ernst Christoph) 32–33, 44
 Шчербак (заробљеник) 161

ГЕОГРАФСКИ РЕГИСТАР

- Авала 101
 Азија 190
 Албанија 173–174, 190
 Аугсбург 79
 Аустрија 31, 34–35, 40, 46, 74, 86, 109, 116,
 124, 138, 167, 190–191, 195
 Аустријска царевина 34–36, 119
 Аустроугарска 143, 145, 149, 157, 159, 164

 Баварска 167
 Баден 126
 Баја 171
 Бајски дистрикт 170
 Баламанд (Либан) 33
 Балкан 190
 Балканске државе 188–189
 Балканско полуострво (Балкан) 188–189, 191
 Банат 40, 94, 111–112, 127–128, 158, 162
 Банска крајина 182
 Банска регимента 109
 Банска Хрватска 109, 123
 Бања Лука 185, 187, 190
 Бањалучка епархија 185–186
 Бањалучко-бихаћка митрополија 185
 Бањани (Херцеговина) 60
 Барања 111–112, 127–128
 Бата 136
 Батуша 94
 Бач-бодрошка жупанија 166, 171
 Бачка 111–112, 127–128, 170–171
 Бачка жупанија 165, 171
 Бела Крајина 43
 Бела Црква 94
 Белгија 126, 142–143, 154
 Белорусија 33, 45
 Београд 9–10, 16–17, 51, 63, 65, 74, 76, 78, 81–85,
 87–88, 91–94, 98, 101–103, 120, 135, 142–146,
 179–180, 183, 185–186, 192–193, 195
 Београдска митрополија 64
 Београдска нахија 100
 Београдска тврђава 73, 76
 Берлин 169, 191, 196
 Беч 20, 32, 36, 38–39, 42–45, 47–48, 87, 115,
 121, 123, 128, 135, 170, 183, 189–191, 196
 Бечејски дистрикт 111–122

 Бешеново (манастир) 18, 94
 Бихаћко-петровачка епархија 185
 Бјеловар 137
 Бока которска 190
 Болоња 41
 Бољевци (Срем) 87
 Босанска Крајина 191
 Босанска митрополија 64
 Босна 34, 44, 98, 179–181, 183, 186
 Босна и Херцеговина 128, 138, 162, 185–187,
 189–191
 Браила (Румунија) 87
 Бральянац 100
 Братислава 190
 Брест 36, 158
 Брисел 143
 Бродска регимента 94
 Брусница 82, 90
 Бугарска 147, 173, 195–196
 Будакалаз 137
 Будим 113, 120
 Будимпешта 135–136, 138
 Будимска епархија 137
 Букурешт 87, 93–94

 Валахија 46
 Ваљево 100, 145, 157
 Ваљево (кадилук) 64
 Варадин 94
 Вараждински генералат 31, 34–35, 38–39, 44,
 182–183
 Ватикан 31–22, 36–37, 39, 42, 47–48, 191
 Велес 173
 Велика Кикинда → видети: Кикинда
 Велика Ремета (манастир) 18
 Велика Хоча 175
 Вемен (Барања) 136
 Венеција 179–181
 Видин 74–77, 87, 91, 97
 Винковци 94, 113
 Вировитичка жупанија 108, 114–115, 118–119
 Висконсин 143
 Влашка 75, 85, 87, 91, 191
 Војводина 18, 21, 109–110, 114, 127–129, 132,
 170

- Војна граница 31, 33–34, 36, 44–48, 109–110,
 116, 120, 125, 182–184
 Вратанија (Vrattania) 35
 Вратанијска епархија → видети: Марчанска
 епархија
 Врачар (Београд) 40, 74, 77, 101, 103
 Врдник (Раваница, манастир) 18
 Вршац 12, 104
 Вршка Чука 193
 Вуковар 94, 113, 125
 Вучи До 193
- Галац 87
 Галиција 33
 Галичник 175
 Гњилане 174
 Гњиланска села 177
 Гњилански округ 174–175
 Горица 116
 Горња Аустрија 36
 Горња Мачва (нахија) 64
 Горња Славонија 182
 Грабовица 90
 Грабовци (Варадин) 94
 Грац 34, 36, 38–39, 48
 Громушка (Тамбовска губернија) 172
 Грчка 142
- Дабробосанска епархија 185
 Дабробосанска митрополија 186
 Далмација 107, 110, 112, 115, 123–124, 127, 163,
 186, 190–191
 Двор 137
 Дебар 172
 Дебарски крај 175
 Дебарски округ 174–175, 177
 Делиград 78
 Добановци 94
 Добри Дол (читлук код Скопља) 58
 Доња варош (Осијек) 20
 Доња Мачва (нахија) 64
 Доња Нана 136
 Драва 114
 Друговац 82
 Дубровачка република 190–191
 Дубровник 44, 175, 180
 Дукађински санџак 64
 Дукацин 66
 Дунав 100, 136–137, 183, 190, 192
- Ђаковички округ 174
 Ђер (Мађарска) 35
 Ђурђу (Ђурђево) 87
- Европа 31–32, 36, 42, 45, 79–80, 92, 148, 151,
 153, 158, 188, 190–191
 Египат 79
 Енглеска 86
 Ескишехир 59
- Жабари 74, 90
 Жумберак 39, 42–43, 136
- Загреб 22, 43–44, 113–114, 121, 125, 133, 135–
 137
 Загребачка бискупија 35–36, 39, 42–45, 47
 Зајечар 193
 Западна Европа 32, 158, 191
 Западна Морава 192–193
 Западна Славонија 183
 Западни Балкан 190–191
 Захумско-херцеговачка епархија 185–186
 Зворнички санџак 64
 Зворничко-тузланска епархија 185–186
 Земун 87–89, 91, 94, 101
 Зета 179–180
- Иванић Град 39
 Илова (река) 182
 Илок 114
 Илочац 136
 Инзбрук 118
 Истанбул 55, 57–60, 62–64
 Источна Србија 192
 Источно Сарајево 112
 Истра 116, 190
 Италија 65, 142, 154, 195–196
- Јагодина 103
 Јадранско море 117, 129, 179
 Јасеница 82
 Јасеново (Банат) 94
 Јенопољ 48
 Јерусалим 58
 Југоисточна Европа 32, 151, 188–189
 Југославија 33, 35, 39, 43, 45, 47, 12, 113, 142,
 151, 186, 188, 195–197
 Јужна Угарска 107–108, 126, 138, 162
- Каблар 88–89
 Кавказ 172
 Казан 172
 Калаз 136
 Калачко-бачка надбискупија 171
 Карабурма 101
 Карловац 113, 136
 Карловачка митрополија 15–17, 53, 136
 Карловачки генералат 31, 39, 44, 182
 Карловачко владичанство 33–35, 48
 Карлсбад 151
 Кијево (Метохија) 61
 Кикинда 157–164
 Кикиндски дистрикт 111–112
 Кипар 64
 Клишки санџак 171
 Кнежевина Србија 76, 82, 94, 114, 141–142, 173
 Колубара 82
 Копривничка капетанија 46

- Корушка 36, 116
 Косово и Метохија 173
 Косово поље 175–176
 Костајница 20
 Костур (Kastoria) 59
 Котор 179
 Крагујевац 74, 94, 100, 176
 Краљевина Југославија 186, 192–193
 Краљевина Србија 61, 141, 144, 146–148, 150–152, 154, 159, 200
 Краљевина СХС 157–159, 163–164, 186
 Крањска 43, 116
 Крива Паланка 193
 Крушевац 65, 100
 Крушедол (манастир) 21, 54
 Кула Небојша (Београд) 58
 Куманово 193
- Лаз (Бродска регимента) 94
 Лајпциг 78
 Ланчут 136
 Лесковац 65
 Ливорно 89
 Лица 112
 Линц 31
 Литванија 32
 Литоба 136
 Личка регимента 109
 Лички санџак 171
 Ловра 137
 Лондон 144, 191
 Лучани (Лица) 112
- Мађарска 35, 116, 119, 122, 131, 138, 195–196
 Македонија 172–173, 177
 Мала Влашка (Parva Walachia) 182–184
 Манастир Бешеново 18
 Манастир Велика Ремета 18
 Манастир Врдник (Раваница) 18
 Манастир Ивиرون 59
 Манастир Крушедол 21, 54
 Манастир Лепавина 39, 47
 Манастир Марча 34–36, 38, 45–47, 49
 Манастир Милешева 58
 Манастир Ораховица 34–35
 Манастир Пива 62
 Манастир Раваница 63
 Манастир Св. Ђорђа (Халка) 61
 Манастир Светог арханђела Михаила (село Стара Марча) 34
 Манастир Тавна (Бијељина) 10
 Манастир Фенек 18, 21
 Манастир Хопово 9, 12–22
 Мартонош 171
 Марча 31, 34–35, 38, 45–47
 Марчанска епархија 38–40, 42–45, 48
 Ментон (Француска) 144
 Метохија 61
- Милешева (манастир) 58
 Минхен 52
 Млетачка република 20
 Молдавија 191
 Морава (област) 172, 175
 Моравска бановина 192–194
 Москва 32
 Мухачево 36
- Неготин 90
 Независна Држава Хрватска 186
 Немачка 193, 195–196
 Ниш 63, 65, 79, 146, 193, 197
 Нишка епархија 62
 Нови Бечеј 161
 Нови Пазар 60, 173
 Нови Сад 18, 86–87, 92, 94–95, 99, 101, 107, 136–138, 162, 166
- Ораховица 34, 94
 Оролик (Винковци) 94
 Осијек 17, 20, 94, 107–108, 113, 115, 118–119, 121, 125, 136
 Османске провинције 191
 Османско царство 34, 40, 51, 53–54, 58, 64–65, 183, 188–189, 191
 Охридска архиепископија 59
 Оштрц (Жумберак) 39
- Пакрац 17, 20, 136
 Пакрачко-славонска епархија 17, 20
 Папук 182
 Параћин 193
 Париз 89, 142, 191
 Патмос (грчко острво) 62
 Петриња 112–113
 Петрова црква (Нови Пазар) 52
 Петроварадинска регимента 94, 109–110
 Петроград 172, 177
 Пећ 35, 52, 58, 60, 64, 67–68, 172–174, 176–177
 Пећка патријаршија 35, 37–38, 40–41, 48, 51–52, 56, 57–65, 67–69
 Пешта 13, 120, 135
 Пива (манастир) 62
 Пиринејско полуострво 157
 Подримље 174
 Подриње 100
 Пожаревац 94, 100
 Пожаревачка епархија 94
 Пожега (кадилук) 64
 Пољска 32, 44–45
 Пољско-литванско краљевство 32, 34, 36, 44
 Помаз 137
 Породин (Пожаревачка епархија) 94
 Потиско-помориска граница 165
 Праг 18, 136
 Призрен 58, 172–175
 Призренска подгора 174, 177

- Прилеп 173
 Приштина 19, 87
 Прогар 90
 Прокуље 65
 Псуњ 182
- Раваница (манастир) 63
 Рашка митрополија 58
 Регензбург 47
 Република Српска 185, 187
 Рим 33, 35–40, 42, 46, 48
 Рипањ 88
 Ровишће (Бјеловар) 46
 Ргањ 99
 Румелија 67–69
 Румунија 45
 Русија 65, 74–75, 86, 109, 152, 172, 191
 Рушчук 87
- Сава 137, 183, 190
 Сајан 161
 Саксонија 126
 Санкт Петербург 11
 Сарајево 61–62, 64
 Света Гора 61
 Светозар Милетић (Немеш-Милитич) 165
 Свиштов 87, 190
 Северна Македонија 190
 Сегедин 94, 167, 171
 Сегедински дистрикт 170
 Сејитгази (Seyitgazi) 59
 Сентандреја 135–137, 139
 Сењ 42
 Силиврија (Silivri) 58
 Сипски канал 192–193
 Сиринићка жупа 175
 Сисак 125
 Сједињене Америчке државе 158
 Скопље 56, 60, 66, 193
 Скопска митрополија 59, 61
 Славонија 33, 35, 39, 43, 107–116, 118, 123, 126–127, 129, 182–184
 Славонска краљевина 46
 Сланкамен 57
 Словачка 36
 Смедерево 94, 100
 Совјетски Савез 195
 Сокобања 193
 Солун 172
 Сомбор 136, 161, 165–166, 167, 169–171, 189
 Сомборски дистрикт 170
 Србија 38, 40, 44, 73–76, 78–79, 82–95, 97–99, 101–102, 104, 111, 113–115, 141–145, 149, 151–154, 158, 172, 179–181, 190–191, 194, 197
 Средачка жупа 174–175
 Средња Европа 191
 Срем 21, 65, 87, 94, 111–112, 114, 127–128, 133, 180, 184
- Сремска епархија 21
 Сремска жупанија 109
 Сремска Митровица 94, 98
 Сремски Карловци 17, 35, 59, 64, 94, 101, 109–111, 136–137, 185
 Сремскокарловачка општина 110
 Српска Војводовина 107–112, 114–117, 119–122, 124–133
 Српски Гарчин 136
 Стара Марча 34
 Стара Србија 172–174, 176–177
 Стари Влах 61
 Суботица 165, 171
- Тавна (манастир) 10
 Тамбовска губернија 172
 Темишвар 57–58
 Тителска општина 110
 Топчидер 82–83, 91
 Торонталска жупанија 158
 Травник 61, 190
 Трансилванија 32–33, 44
 Трговиште (Нови Пазар) 58
 Трнава 103
 Троједна Краљевина 107–108, 110–116, 118, 122–124, 126–132
 Трпиња (Срем) 94
 Трст 196
 Турска 18, 3, 37, 40, 52, 73–74, 109, 172–173, 177, 189
- Ћеле кула (Ниш) 79
 Ћуприја 94, 193
- Угарска 33, 43, 54, 57, 109, 111, 113–114, 116, 123–124, 129, 135, 159, 162, 165, 167, 170
 Ужгород 36
 Ужице 82
 Ужице (кадилук) 64
 Украјина 45
- Фенек (манастир) 18, 21
 ФНР Југославија 196
 Форт Рајли (америчка база) 158
 Франкфурт 125
 Француска 86, 142, 152, 154, 167
- Хабзбуршка монархија 12, 26–27, 31, 40, 60, 107–109, 111–112, 120, 129, 138, 182–183, 190
 Халка (острво) 61
 Халкидон (епархија) 61
 Хаскел (Канзас) 158
 Херцеговина 180, 186
 Хопово (манастир) 9, 12, 14–22
 Хрватска 33–35, 107–108, 110–116, 123–124, 126–129, 133, 186
 Хрватска Крајина 39, 43
 Хрватско-славонска војна крајина 109

- Цариброд 192
Цариград 51, 74–75, 83, 85, 87, 91, 93–94, 97,
102, 185
Црвена Црква 136
Црква Светог Николе (Вршац) 12
Црква Свих Светих 43
Црна Гора 64, 111, 173, 190–191
Црно море 117, 129
Црноречки округ 144
- Чачак 82, 193
Чехословачка 195–196
Чешка 18
- Чип 136
Чобанац 113, 137
Чумић (село) 103
- Шабац 100, 102, 145
Шабац (нахија) 64
Шајкашки батаљон 111–112
Шаке (Бањани, Херцеговина) 60
Шид 114
Шпанија 157–158
Штајерска 36, 116
Шумадија 173, 193

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА

Зборник Маџице српске за историју објављује оригиналне, претходно необјављене радове, разврстане у следећим категоријама: оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, научна библиографија и грађа. Поред тога објављује прилоге у виду приказа и извештаја из научног живота. У *Зборнику Маџице српске за историју* објављују се радови из области историје, помоћних историјских наука и сродних хуманистичких и друштвених дисциплина.

Радови могу бити написани на српском и сродним језицима, на енглеском, руском, немачком и француском језику. Радови на српском језику штампају се ћириличним писмом.

Зборник Маџице српске за историју излази двапут годишње.

Публиковање у *Зборнику Маџице српске за историју* се не наплаћује, нити се радови и рецензије хоноришу.

Зборник Маџице српске за историју доступан је у режиму отвореног приступа на сајту часописа: [<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>].

ОБАВЕЗЕ ГЛАВНОГ УРЕДНИКА ЧАСОПИСА

Главни уредник *Зборника Маџице српске за историју* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Приликом доношења одлуке уредник се руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагијаризам.

Главни уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези с поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензента и судбини рукописа одлучује Уредништво. Пошто је идентитет аутора и рецензента непознат другој страни, главни уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Главни уредник дужан је да суд о рукопису доноси на основу његовог садржаја, без расних, полних/родних, верских, етничких, политичких и других предрасуда.

Чланови Уредништва не смеју користити необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

ОБАВЕЗЕ АУТОРА

Аутор гарантује да рукопис представља његов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту.

Аутори такође гарантују да након објављивања у *Зборнику Мајице српске за историју* рукопис неће бити објављен у другој публикацији на било ком језику без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад. Они гарантују да рад није плагијат. Аутори гарантују да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да моментално о томе обавесте уредника или издавача и да с њима сарађују како би се рад повукао, исправио или на неки други начин указало на насталу грешку.

РЕЦЕНЗИРАЊЕ РАДОВА

Примљени радови подлежу рецензирању. Циљ рецензије је да главном уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације с ауторима побољша квалитет рукописа. Сви достављени радови пролазе процедуру анонимног рецензирања од стране два компетентна рецензента које одређује редакција. Рецензентима се не открива идентитет аутора и обратно. Да би рад био објављен обе рецензије морају да буду позитивне. Рецензент је дужан да у року од три недеље достави готову рецензију рада. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензента или, уколико то не желе, да повуку рад из Уредништва. Рок за исправку рада је 15 дана од датума слања рецензије аутору. У случају коауторских рукописа, кореспонденција ће бити усмерена на првог аутора, који је одговоран за комуникацију са осталим ауторима рада.

Избор рецензента спада у дискрециона права уредника и редакције. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у области којом се рукопис бави и не могу бити аутори који су у скорије време објављивали публикације заједно (као коаутори) са било којим од аутора поднесеног рада.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести главног уредника.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукопис који је послат рецензенту сматра се поверљивим документом.

Главни уредник шаље поднесени рад одређеним рецензентима. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини рукописа који им је поднет на оцену. У завршном делу обрасца, рецензенти морају да наведу своја запажања и предлоге како да се поднети рукопис побољша. Рецензентски лист рецензенту шаље секретар редакције *Зборника Мајџице српске за историју*. У случају да се предлаже неприхватање рада потребно је дати језгровито образложење.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно. Рецензентима није познат идентитет других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, редакција ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Рецензенти су упознати с чињеницом да су рукописи, који су им послати на рецензирање, интелектуална својина аутора, да се њима не може располагати нити се могу износити у јавност.

ПЛАГИЈАРИЗАМ

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагијат обухвата следеће:

- дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);
- копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагијат или аутоплагијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у *Зборнику Мајџице српске за историју* плагијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада а даља сарадња са ауторима плагијата биће прекинута.

ПОВЛАЧЕЊЕ ВЕЋ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када дође до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране *Зборника Мајџице српске за историју*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

ОТВОРЕНИ ПРИСТУП

Зборник Мајџице српске за историју је доступан у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Зборник Мајџице српске за историју не наплаћује APC (Article Processing Charge).

САМОАРХИВИРАЊЕ

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле не друштвеним мрежама за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису. При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

АУТОРСКА ПРАВА

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа:

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард-диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини-диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Молимо ауторе да погледају и попуне *Ауторску изјаву* и *Уговор о преносу ауторских права*.

Уредништво *Зборника Мајнице српске за историју*

EDITORIAL POLICY

Matica Srpska Journal of History publishes original, previously unpublished papers, classified into following categories: original scientific paper, review scientific paper, scientific critique and polemic, scientific bibliography. Apart from that, it publishes contributions such as reviews and reports from scientific life. In the *Matica Srpska Journal of History* there are papers from the field of history, auxiliary sciences of history and cognate humanity and social disciplines.

The papers can be written in Serbian and cognate languages, in English, Russian, German and French. Papers done in Serbian language are written in Cyrillic alphabet.

Matica Srpska Journal of History is published twice a year.

Publishing in *Matica Srpska Journal of History* is not charged nor are the papers or reviews paid for.

Matica Srpska Journal of History is available in the open access regime on the magazine website: [<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>].

THE OBLIGATIONS OF THE MAGAZINE'S EDITOR-IN-CHIEF

Editor-in-chief of the *Matica Srpska Journal of History* makes a final decision regarding the handwritings that are going to be published. While making this decision, the editor-in-chief is lead by the editorial policy considering legal acts which refer to defamation, piracy and plagiarism.

Editor-in-chief can not have any sort of conflict of interests regarding the submitted handwriting. If such conflict does exist, the Editorial Board decides on the election of the referees and the fate of the handwriting. Taking into consideration that the authors' and referees' identities are unknown to the other side, the Editor-in-chief is obliged to ensure this anonymity.

Editor-in-chief is obliged to value the paper on the basis of its content, without racial, sex/gender, religious, ethnic or political prejudices.

Board members are not allowed to use material from the submitted papers for their own research without the author's permission.

THE AUTHORS' OBLIGATIONS

The authors guarantee that the handwriting represents their own original contribution, that it was not published earlier and is not being considered for publishing elsewhere. Authors guarantee as well that, after publishing in the *Matica Srpska*

Journal of History, the handwriting will not be published in any other publication and in any other language without the authorization of the copyright owner.

Authors guarantee that the rights of the third people will not be disturbed nor will the publisher bear the consequences if any requests for amends should appear.

The authors bear full responsibility for the content of the submitted handwritings and the validity of the results and they have to provide permissions for data publishing from all the sides included in the research.

The authors who want to include pictures or parts of the text already published elsewhere are obliged to provide consent of the copyright owners and the proof of the obtained consent while submitting the handwriting. The material that has not been proven in this manner will be considered author's original work.

The authors guarantee that the names given as authors are only persons who contributed significantly in the paper writing.

The authors need to respect the ethical standards regarding the scientific-research work. They guarantee that the paper is not a plagiarism. They guarantee that the work does not contain baseless and illegitimate claims and does not disturb someone else's rights.

In case the authors discover a major mistake in their paper after its publishing, they are obliged to notify the editor or the publisher immediately and co-operate with them in order to withdraw the paper, correct it or indicate the mistake by any means.

PAPER REVIEW

The submitted papers undergo review. The aim of the review is to help the editor-in-chief and the editorial board to make a decision whether a certain paper should be accepted or rejected and enhance the writing quality through the communication process with the authors. All the submitted papers undergo a procedure of anonymous review done by two competent reviewers appointed by the editorship. The reviewers are not acquainted with the authors' names and vice versa. In order for the paper to be published, both reviews need to be positive. The reviewer is due to complete the review within three weeks. The authors who receive conditionally positive reviews are obliged to respect the reviewers' remarks or, if not, withdraw the paper from the editorship. The deadline for the correction of the paper is 15 days, effective from the day the review is sent to the author. In case of co-authorship, the correspondence will be directed to the first author, the one who is responsible for the communication with other authors.

The choice of the reviewers is a discretion right of the editor and the editorship. The reviewers need to possess relevant knowledge in the field the paper deals with and they can not be the authors that have recently published papers (as co-authors) along with any of the authors of the submitted papers.

If the reviewers consider themselves incompetent for the topic or the field the handwriting deals with, they need to notify the editor-in-chief.

A review has to be objective. The reviewers' judgment has to be clear, with good arguments.

A handwriting sent to a reviewer is considered a confidential document.

The editor-in-chief sends the handwriting to certain reviewers. The review form contains a set of questions that have to be answered, thus indicating to the reviewers which aspects should be encompassed in order to make a decision on the fate of the handwriting submitted for the evaluation. In the final section of the review, the reviewers need to give their observations and suggestions for the improvement of the submitted handwriting. The review sheet is sent to the reviewer by the secretary of the editorship of the *Matica Srpska Journal of History*. In case the refusal of the paper is suggested, the explanation has to be detailed.

During the whole process, the reviewers act independently from one another. The identity of the second reviewer remains unknown to the first one and vice versa.

The editorship is obliged to provide a solid control over the review quality. In case the authors have serious and well based objections on the account of the review, the editorship will reconsider whether the review is objective and whether it satisfies the academic standards. Should any doubt arise regarding the objectiveness or the quality of the review, the editor will seek other reviewers' opinion.

The reviewers are familiar with the fact that the handwritings sent to them for the review are the authors' intellectual property and thus can not be appropriated or shown in public.

PLAGIARISM

Plagiarism, or taking over of someone else's ideas, words or other forms of creative expression and presenting them as one's own, represents a crude violation of scientific ethics. Plagiarism can also include a disturbance of copyrights, which is illegal.

A plagiarism includes the following:

- a 'letter for letter' or almost 'letter for letter' assumption or deliberate paraphrasing (with the aim of covering the plagiarism) of parts of the text by other authors without a clear indication of the source or marking the copied fragments (for instance, by using quotation marks);
- copying of equations, pictures or tables from other people's works without correct citation of the source and/or without the permission of the author or copyright owner.

We warn the authors that each handwriting gets checked for plagiarism or auto plagiarism.

The handwritings with clear indications of plagiarism will be automatically rejected.

If it is ascertained that the paper published in the *Matica Srpska Journal of History* is a plagiat, the authors will be demanded to write an apologizing note to the authors of the original paper and the further colaboration with the authors of the plagiat will be terminated.

THE RETRACTION OF THE ALREADY PUBLISHED PAPERS

The published handwritings will be available as long as possible in the form they were published, without any changes. Sometimes, however, it can occur that the published paper has to be retracted. The main reason for the retraction is the need to correct a mistake with aim of preserving the scientific integrity, not the desire to punish the authors.

The article has to be retracted in case of: disturbing the publisher's, copyright owner's or author's rights; disturbing professional ethical codexes, i.e. submitting the same handwriting to several magazines at the same time, a false claim on the autorship, plagiarism, manipulating data for fraud and so on. In some cases, a paper can be retracted in order to correct subsequently discerned mistakes in the handwriting or in the published paper.

Standards for the resolving of such situations when retraction occurs are defined by libraries and scientific bodies, and the same practice is accepted by the *Matica Srpska Journal of History*: in the electronic version of the source article (the one that is retracted) a connection is established (HTML link) with the notification on the retraction. The retracted article is kept in the source form, but with the watermark on PDF document, on each page, which indicates that the article is retracted (RETRACTED).

OPEN ACCESS

Matica Srpska Journal of History is available in the open access regime. Articles published in the magazine can be downloaded for free from the magazine's site and used in accordance with the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Matica Srpska Journal of History does not charge APC (Article Processing Charge).

AUTO-ARCHIVING

The magazine enables the authors to deposit the accepted, reviewed version of the handwriting, as well as the final, published version in PDF format in an institutional repository and/or non-commercial database. Furthermore, the authors are allowed to publish the paper on personal websites (including the profiles on social networks for scientists, such as ResearchGate, Academia.edu etc) and/or on the website of the institution they are engaged at, in accordance with the clauses of the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), any time after publishing in the magazine. There has to be a mentioning of the publisher, as the copyright owner, and the source of the handwriting, as well as the digital object identifier – DOI of the article published in form of a HTML link.

COPYRIGHTS

Once the handwriting is accepted for publishing, the authors transfer the copyrights to the publisher. In case the handwriting is not accepted for printing in the magazine, authors preserve all rights.

The rights on the handwriting, including additional materials and all the parts, extracts or elements of the handwriting, transferred to the publisher are as follows:

- a right to print trial samples, reprint or special editions of the handwriting;
- a right to translate the handwriting to other languages;
- a right to reproduce the handwriting using photo-mechanic or similar utensils, including but not restricting to photo-copying, and a right to distribute these copies;
- a right to reproduce and distribute the handwriting electronically or optically using all the data carriers or storage media, especially in mechanically readable/digitalized form on data carriers such as hard disc, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disc, data tapes, and a right to reproduce and distribute the handwriting from the mentioned data conveyors.
- a right to preserve the handwriting in database, including online database, as well as the right to transfer the handwriting in all technical systems and regimes;
- a right to render the handwriting available to public or to closed groups of users on basis of individual requests for use on monitors or other readers (including e-books readers), and in printed form for users on Internet, online services, internal or external networks.

We kindly ask the authors to take a look and fill in the *Author's statement* and the *Contract on the transfer of copyrights*.

The editorship of the *Matica Srpska Journal of History*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Зборник Маџице српске за историју

Рукопис који се нуди за објављивање у часопису (*ЗМЦИ*) шаље се Редакцији часописа електронским путем на адресу: **vnikolic@maticsrpska.org.rs** или **zmsi@maticsrpska.org.rs**

Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање стручни сарадник ће електронским путем доставити аутору. Рукопис се може доставити и поштом на адресу: *Владимир Николић, Зборник МС за историју, Маџице српске 1, 21000 Нови Сад.* (Са стручним сарадником можете контактирати и путем тел. 062/8563915, односно 021/6615798).

Рукопис на српском језику треба да буде писан ћириличким писмом, у MicrosoftWord-у (укључујући **сажетак** на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге). Обим рукописа не треба да буде већи од 3 табака (један бруто табак износи 16 страница /28 редова са 66 знакова у реду по страни/).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – врста слова: ***Times New Roman***; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см.

САЖЕТАК И РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету рада, као и методологији и приступу истраживању. Обим сажетка треба да износи између 10 и 15 редова (700–1.100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6).

На крају рада даје се **резиме** на страном језику, који представља проширени сажетак, па осим циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме такође садржи кључне речи из сажетка. Резиме треба да садржи између 15 и 25 редова (1.100–1.800 словних места укупно). Уз резиме који се подноси на енглеском језику или на неком другом светском језику, треба **приложити и српски превод.**

ИЛУСТРАТИВНИ ПРИЛОЗИ

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикона). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

БИОБИБЛИОГРАФСКА БЕЛЕШКА

Аутор, уз рад, треба да приложи и краћу биобиблиографску белешку о себи (не дужу од 10 редова (по узору на сличне из ранијих бројева часописа; доступно на сајту Матице српске <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>).

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Цитирања у часопису врше се искључиво у виду фуснота. Литература се не наводи на крају чланка.

1. **Књиге** се наводе на следећи начин: када се књига помиње први пут – име и презиме аутора, наслов књиге *курзивом* (италиком), том и свеска (римским и арапским бројем), место издања курентом, година издања. После места издања се не ставља запета. Странице се наводе без додатака (нпр. стр., р., рр. и сл.). Ако се наводи и издавач, пише се курентом, обично пре места издања. Навођење назива издавача није обавезно али је пожељно. Уколико књига има више издања, може се навести број издања десно горе уз годину (суперскриптом), нпр. 2001⁴. Уколико се упућује на фусноту, после броја стране пише се скраћеница „нап.“. Уколико се помиње више места где је књига издата, она се раздвајају цртом. Ако се ради о књизи у којој су објављени извори, обавезно се наводи име особе која га је приредила, и то после наслова или после наслова у загради.

2. **Чланци** се наводе на следећи начин: име и презиме аутора (када се чланак наводи први пут), назив чланка курентом – обично под наводницима, назив часописа, новина или другог периодичног издања *курзивом*, број и годиште (годиште у заградама), број стране без икаквих додатака (као и код цитирања књига). Уколико је назив часописа дуг, приликом првог навођења у загради се наводи скраћеница под којом ће се периодика даље појављивати.

3. **Поглавље у књизи или зборнику** наводи се на следећи начин: име и презиме аутора (када се поглавље наводи први пут), наслов рада под наводницима, наслов књиге или зборника *курзивом*, место издања, издавач, година издања, број стране.

4. **Архивски материјал** се наводи следећим редом: архив, фонд, кутија, односно свежањ или фасцикла, број и датум и друге ознаке документа. Потом се наводе подаци који ближе одређују сам документ.

5. **Правни прописи** се наводе пуним називом у куренту, обично потом *курзивом* гласило у којем је пропис објављен, запета, број и година објављивања раздвојени косом цртом.

6. Цитирање текстова са **интернета** треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице и датум приступа страници.

7. Уколико постоји више аутора (до три) књиге или чланка, они се раздвајају запетом. Приликом првог помињања наводе се имена и презимена. Уколико постоји више од три аутора, наводи се име и презиме само првог од њих, уз додавање „и др.“.

8. Уколико се у раду цитира само један текст одређеног аутора, код поновљеног цитирања тог рада, после првог слова имена и презимена аутора, ставља се: н. д., страна и тачка. Уколико се цитира више радова истог аутора, било књига, било чланака, пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, код поновљеног цитирања наводи се прво слово имена и презиме аутора, скраћени наслов дела, број странице и тачка.

9. Уколико се цитира текст с више узастопних страна које су тачно одређене, оне се раздвајају цртом, после чега следи тачка. Уколико се цитирају подаци с више различитих страна, наводе се њихови бројеви раздвојени запетама. Уколико се цитира више страна које се не одређују прецизно, после броја који означава прву страну наводи се „и даље“.

10. Уколико се цитира податак с исте стране из истог дела као у претходној напмени, користи се „исто“. Уколико се цитира податак из истог дела као у претходној напмени, али с различите стране, користи се „исто“, наводи се страна и ставља се тачка на крају.

11. Латинске и друге стране речи пишу се *курзивом*.

12. Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према *Правовису српскога језика* Матице српске), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

12. За „видети“ користи се скраћеница „вид.“, а за „упоредити“ се користи скраћеница „упор.“.

Редакција

INSTRUCTION TO AUTHORS

Proceedings of Matica srpska for History

The manuscript intended for publication in the *Proceedings of Matica Srpska for History* should be sent to the Editorial Board to either **vnikolic@maticasrpska.org.rs** or **zmsi@maticasrpska.org.rs**

Editorial assistant will send to the author an electronic form of the *Statement* that the paper is not (or will not be) published or offered to another journal or publisher. The manuscript can also be sent by regular mail to: Vladimir Nikolić, Matica Srpska, Proceedings of Matica srpska for History, Matice srpske 1, Novi Sad 21000 (you can also contact the editorial assistant at the phone numbers +381 62 856 39 15 and +381 21 66 15 798).

Manuscript in the Serbian language should be written in Cyrillic script using Microsoft Word (including an abstract in Serbian and a summary in English, images, tables, and other supplements). The size of the manuscript should not exceed 3 author's sheets (one author's sheet contains 16 pages/28 lines with 66 characters per line per page).

The main text should be written with regard to the following requirements – font: *Times New Roman*; spacing: 1.5; font size: 12. First-line indent: 1.25 cm.

ABSTRACT AND SUMMARY

The abstract at the beginning of the paper should be in the Serbian language or the language of the paper. The abstract should reflect the essence of the paper. Specifically, it should provide some basic information on the objective and the theme of the paper, as well as on the methodology and approach to the research. The abstract should be between 10 and 15 lines (700–1,100 characters in total). The abstract is accompanied by keywords (4–6).

At the end of the paper, a summary in a foreign language should be given. This should be an extended summary, so in addition to the objective and the theme of the paper, the methodology and the research approach, it should contain the results as well as the original contribution of the paper. The summary should also be accompanied by the keywords from the abstract. The summary should be between 15 and 25 lines (1,100–1,800 characters in total). Beside the summary submitted in English or some other world language, its Serbian translation should also be provided.

ILLUSTRATIONS

Illustrations (photos, images, maps, graphs, charts, etc.) should be annotated (the author of the photo, or the source of the photo, map or chart should be indicated). The author should mark the place of the illustration in the text.

BIOBIBLIOGRAPHY

The author should also submit a short biobibliography (not longer than 10 lines; similar to the ones from the previous issues of the *Proceedings of Matica Srpska for History*, available on the Matica Srpska website <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>)

REFERENCES

References should be indicated within the text by a footnote. References are not listed at the end of the paper.

1. Books are referenced as follows: the first time the reference occurs – author's name and surname, book title italicized, volume and number (Roman and Arabic numbers), place of publication in small caps, publication year. There is no comma after the place of publication. Pages are listed without extensions (e.g. p., pp.). If the name of the publisher is given, it is written in small caps, usually before the place of publication. The name of the publisher is not mandatory, but it is desirable. If the book has multiple editions, the number of edition can be specified using superscript number on the right side of the publication year, e.g. 2001⁴. If referring to the footnote, after the page number, the abbreviation "ref." is written. If there are several places of publication, they are separated by a dash. Regarding a book in which the sources are published, the name of the person who prepared it must be stated, after the title or after the title in brackets.
2. Articles are referenced as follows: author's name and surname (the first time the reference occurs), the title of the article in small caps – usually under quotation marks, the name of the journal, newspaper or other periodical publication italicized, number and volume (volume in brackets), page number without extensions (similar as when referencing books). In case of a long journal title, after its first appearance the abbreviated version should be given in brackets and used hereinafter.
3. A chapter in a book or in a collection of papers is referenced as follows: author's name and surname (the first time the reference occurs), the title of the chapter under quotation marks, the title of the book or the collection of papers italicized, the place of publication, the publisher, the year of publication.
4. Archival material is referenced as follows: archive, fund, box, a bundle or folder, number and date and other document markings. Then, the information closer related to the document itself should be provided.

5. Legal regulations are indicated by the full title in small caps, usually followed by a italicized title of the official gazette in which the regulation is published, comma, number and the year of publication are separated by a slash.
6. When referencing online resources, the title of the text, the webpage title and the date of access should be indicated.
7. If there are more than one author (up to three) of a book or article, their names should be separated by a comma. Names and surnames are given the first time the reference occurs. If there are more than three authors, the name and surname of the first author should be given followed by “et al.”
8. If only one text of a particular author is cited in the paper, when this paper is cited again, after the author’s initials and surname there should be added: title, page and full stop. If several works by the same author are cited, whether books or articles, and since each title is given in full form when referred to for the first time, when cited again, after the author’s initials and surname there should be added the abbreviated title, page and full stop.
9. If the text is cited from specified successive pages, their numbers are separated by a dash, followed by a full stop. If the text is cited from different, non-successive pages, their numbers are separated by commas. If the text is cited from different pages not precisely specified, the number indicating the first page should be followed by “etc.”
10. If the same work, and the same page, is referred to in the immediately following footnote, then “ibid.” should be used. If the same work, but different page, is referred to in the immediately following footnote, then “ibid.” should be used followed by page number and full stop.
11. Latin and other foreign words should be italicized.
12. Foreign names should be transcribed (transcription into Serbian according to the *Правоиџс срџскоџа језика* (Serbian Language Orthography) published by the Matica Srpska), and when referred to for the first time the original form of the name should be given in the brackets.
13. For “compare” the abbreviation “cf.” should be used.

Упутство за ауторе на енглески језик превела
Оливера Кривошић



МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ**

Зборник Матице српске за историју излази 2 пута годишње.

Годишња претплата (2 свеске) износи **450,00** динара (за иностранство **15,00** €)

за чланове Матице српске **225,00** динара (из иностранства **10,00** €)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00** €)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за историју*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСИ”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за историју* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за историју

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs односно zmsi@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА



МАТИЦА СРПСКА

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

НЦ: 1 Maticе Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 6615-798

Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: +381 21 6615798
E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsi@maticasrpska.org.rs
Website: www.maticasrpska.org.rs
<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>

Уредништво *Зборника Матице српске за историју*
закључило је свеску 104 (2/2021) 3. новембра 2021. године
За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске
Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић
Лектор: Милена Миловић
Коректор: Владимир М. Николић
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Љиљана Тубић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 300

Објављивање свеске бр. 104 *Зборника Матице српске за историју* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју – Proceedings in History /
главни и одговорни уредник Петар В. Крстић. – 1984, 29– . – Нови
Сад : Матица српска, 1984 – (Нови Сад : Идеал) . – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком
језику. – Штампарије: „Минерва”, Суботица (св. 31/1985); Просвета,
Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св.
42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999);
Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад
(од св. 67/68/2003). – Наставак: Зборник за историју = ISSN 0350-0489

ISSN 0352-5716

COBISS.SR-ID 7793410